

FONS

(Forráskutatás és Történeti Segédtudományok)

VIII. évfolyam

2001. 3. szám

E számunk szerzői

Csaplár Krisztián (ELTE Közép-Európa Tanszék, PhD hallgató,
levéltár szakos hallgató V. éves),
Horváth Richárd (Debreceni Egyetem BTK, PhD hallgató),
Horváth Sándor (MTA TTI tudományos segédmunkatárs),
Seres Attila (MOL, levéltáros),
Varga Szabolcs (PTE, történelem–latin szakos hallgató, V. éves),

BTK = Bölcsészettudományi Kar, ELTE = Eötvös Loránd Tudományegyetem,
MTA TTI = Magyar Tudományos Akadémia Történettudomány Intézet,
MOL = Magyar Országos Levéltár, PTE = Pécsi Tudományegyetem

*

Lapunkat támogatják:
Budapest Főváros Levéltára

Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma
Nemzeti Kulturális Alapprogram Levéltári Szakkollégium

*

A címlapon:

Báró Nopcsa Ferenc
Márton Ferenc rajza, 1926.

*

Felelős kiadó: Szentpétery Imre Történettudományi Alapítvány
Szedte és nyomta a Budapest Főváros Levéltára Nyomdája
Felelős vezető: Pesti Márta
ISSN 1217-8020

F O N S

(Forráskutatás és Történeti Segédtudományok)

VIII. évfolyam

2001. 3. szám

Fons (Forráskutatás és Történeti Segédtudományok)
Lapinformációk

Alapítás: A folyóiratot 1993-ban alapította a Levéltáros Hallgatók Egyesülete és a Szentpétery Imre Tudományos Diákkör (Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Történelem Segédtudományai Tanszék).

Első évfolyam: 1994

Megjelenés: Évente három alkalommal (számonként 7,5-9 ív), külön füzetben éves össze-sített tartalomjegyzékkel, hely- és névmutatóval.

Publikációs kör: A történelem segédtudományai, forrásfeldolgozások, forrásközlések, il-letve ezekben a témákban módszertani kérdések, könyvismertetések, műhelybeszámolók.

Cél: A történeti segédtudományok, a források feldolgozása, ismertetése és népszerűsítése a széles olvasóközönség számára, valamint a szakterület kutatói részére.

Kiadó: Szentpétery Imre Történettudományi Alapítvány, 1053 Budapest, Bihari János u. 18. II/16. Az Alapítvány Kuratóriumának elnöke: OBORNI TERÉZ, titkára: KERTÉSZ BOTOND.

Szerkesztőség: KENYERES ISTVÁN főszerkesztő. DRESKA GÁBOR, OROSS ANDRÁS, SARUSI KISS BÉLA, SIPOS ANDRÁS (felelős szerkesztő) szerkesztők. *Székhely:* Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Történelem Segédtudományai Tanszék.

Postacím: Fons Szerkesztőség, 1088 Múzeum krt. 6-8.

E-mail: kenyeri@bparchiv.hu, dreska@czuczor.osb.hu
siposa@bparchiv.hu, sarusikb@bparchiv.hu

Honlap: www.c3.hu/~fons

Recenziók: A publikációs körbe tartozó kiadványok recenziós példányait a szerkesztőség címén várjuk (ismertetési kötelezettség nélkül).

Kéziratok: A folyóirat számára készített kéziratokat 3,5"-es lemezen, a Word for Windows (WfW) valamely változatán kérjük benyújtani. A kéziratok formai követelményeit a hátsó borítón, a jegyzetelés szabályait a Fons, 2. (1995) 2. sz. 259–267. oldalain foglaltuk össze, kérjük szerzőinket, hogy az ott leírtakat alkalmazzák.

A megjelent cikkek tartalmáért a szerzők felelnek, címük a szerkesztőségben. A Fons másodközlésre nem vállalkozik. Újrakiadás csak a szerkesztőség engedélyével történhet. Kéziratokat és lemezeket nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.

Különlenyomat: A szerzők 50 különlenyomatot kapnak, további példányok a szerzői díj terhére kérhetők, legkésőbb az első korrektúra visszaküldésével egyidőben.

Korábbi számok: Korlátozott számban beszerezhetők a szerkesztőség címén.

Terjeszti: Budapest Főváros Levéltára, 1052 Budapest, Városház u. 9–11. tel.:317-4267

VARGA SZABOLCS

A DEVECSERI CHORONOK¹

Jelen dolgozatban arra keressük a választ, hogy az ország Mohács után gyökeresen megváltozó gazdasági, politikai viszonyai miatt milyen új kihívásokkal kellett szembenézni az ekkor felkapaszzkodó nemesi családoknak, és hogyan tudtak megfelelni ezeknek. Az ősi birtok — a család gazdasági alapja — állandó hadszíntérré válásával sokszor nem tudott bázisa lenni a birtokos famíliáknak, és akik nem tudták biztosítani új birtokok megszerzésével vagy a kereskedelembe való bekapcsolódással, esetleg előnyös családi kötelek kiepítésével vagyoni helyzetüket, azok menthetetlenül lecsúsztak.

Azért esett a választásunk a devecseri Choron családra, mert ők éppen ebben az időszakban tűntek fel és futottak be fényes karriert, így méltán bízhattunk abban, hogy a történetükre vonatkozó források feltárásával és felhasználásával választ kaptunk a fentebb megfogalmazott kérdéseinkre. Tudjuk azt, hogy a század közepére a dúlásoktól viszonylag jobban megkímélt Nyugat-Dunántúlnak legnagyobb birtokosai egyikévé váltak,² fontos udvari kapcsolatokkal rendelkeztek a család utolsó férfitagjának, Jánosnak a felesége, Svetkovics Mária révén, és kihasználva nemesi adómentességükből fakadó előnyeiket aktívan be tudtak kapcsolódni a kereskedelembe,³ melyből az ez időszakra jellemző hadikonjunktura révén jelentős hasznot húzhattak.

Kutatásainkat megkönnyítette, hogy a család férfiágon 1584-ben bekövetkezett kihalásával egy behatárolt időintervallumra tudtuk szűkíteni érdeklődésünket, ám a Choronok levéltára ugyanezen ok következtében szétszóródott különböző családok archívumaiba. Ezek feltárása természetesen nem lehetett teljes, illetve szakmai kom-

1 A devecseri Choron család felemelkedésének kezdetéről ld. *Varga Szabolcs: Egy Mohács után felemelkedett nemesi család karricrjének kezdetei 1526–1541 között.* In: *Sic itur ad Astra*, 12. (2001) 1–2. sz. 17–33. p.

2 Erre nézve a legfontosabb forrás az 1549-es dikális adóösszeírás jegyzéke, melyet Maksay Ferenc publikált. *Maksay*, 1990.

3 *Pálffy*, 2000. 137. p. A Choronok mellett a Nádasdyak, Zrinyiek, Thurzók, Erdődyek voltak ismertebb „kalmárkodó famíliák”, akik mind a távolsági, mind pedig a helyi kereskedelemben részt vettek és a katonai posztok betöltése révén az ekkor igen jelentős hasznot hajtó marhakereskedelemben is szerepet tudtak vállalni.

petenciánk hiányosságai miatt még a feltárt források értelmezésében is akadtak nehézségeink.⁴ Reméljük azonban, hogy dolgozatunkban egy család történetén keresztül fel tudjuk villantani azokat a fontos aspektusokat, amelyek által érthetővé válnak a Mohács utáni új arisztokrácia felemelkedésének leglényegesebb lépései.

A család eredete és története 1526-ig

A család első írásos említése, egy 1274. július 22-én kelt oklevélben található, melyben IV. (Kun) László magyar király Devecseri Márton ispánnak, Eymich fiának („...comes Martinus de Dewecher filius Eymich...”) adományozta Kohár földjét, mivel kitüntette magát a csehországi hadjáratban.⁵ Mivel Kohár birtok a XV–XVI. században is a család birtokában állt, valószínű, hogy Eymichben és Mártonban a család őseit tisztelhetjük.

Márton feltűnése után a család tagjai csendesen élték a kisenemesek mindennapi életét devecseri kúriájukban, és sokáig nem találunk szereplésükre forrásokat. A következő ismert személy Choron Gergely, aki 1461–1484 között Kinizsi Pál familiárisa volt.⁶

Az 1488-as országos adóösszeírás a család birtokában tüntette fel Devecser mellett Kamondot és Kohárt, ahol Gergely fia Márton 33 adóköteles jobbágyportával rendelkezett.⁷ Ő végezte el a családi udvarház első átalakítását, melynek ekkor még inkább kényelmi, mint védelmi okai voltak.⁸

4 Kutatásainkat támogatta a Pro Renovanda Cultura Hungarica Alapítvány, a Magyar Ösztöndíj Bizottság, melyet ezúton is köszönünk. Külön szeretnénk megköszönni még Fazekas Istvánnak azt az önzetlen segítséget, mellyel bécsi levéltárakban végzett adatgyűjtésünk során támogatott, Pálffy Gézának szakmai útmutatásait, mellyel dolgozatunk gondolatmenetét egyengette, és Oborni Teréznek azt a rengeteg gondoskodását és fáradozását, mellyel a sokszor megoldhatatlannak tűnő források értelmezésében nyújtott szakmai segítséget.

5 Veress D., Devecser. 19. p.

6 Veress D., Devecser. 20. p. Koppány, 1983. 267. p. Az eddigi szakirodalom állításaival szemben nem Lajos és nem is László volt Gergely apjának a neve. Kiss, 1971. 470–471. p. MOL Mohács előtti gyűjtemény DL 72275 jelzet alatt 1461. május 16-án keltezett oklevél szerint apja Kálmán volt, míg testvérci Tamás és Pál. Veress D. szerint 1478–83 között Veszprém megye alispánja volt, de újabb kutatások ezt cáfolják. Horváth R., 2000. 254–257. p.

7 Solymosi, 186. p.

8 A Koppány Tibor által végzett műemléki kutatás megállapította, hogy a kétszintes és toronnyal megerősített kúriát, még csak egy kerítés vette körül, amelyen belül álltak a gazdasági épületek. Koppány, 1983. 268. p.

A század végén újabb tulajdonosváltás történt, Márton fia, András lett a család feje. Az ő fellépésével jutottunk el dolgozatunk témájának központi szereplőjéhez. A familia az ő politikájának köszönhetően élte túl a „korszakváltás” viharos esztendeit, és vált a jelentős birtokkomplexum kialakításával a Dunántúl meghatározó politikai tényezőjévé. Sajnos életének korai időszakából nem rendelkezünk forrásokkal, csak annyi tűnik bizonyosnak, hogy 1508-ban teljes vagyonekbozással büntették, és csak az 1520-as években került sor teljes „rehabilitálására”, ekkor kapta vissza birtokait, és ezekben az években állíthatták ki a család címerét is.⁹

A család felemelkedése

Nem ismeretes számunkra, miképp került Várday Pál veszprémi püspök familiárisai közé Choron András — aki valószínűleg segített pártfogoltjának javai visszaszerzésében — az viszont bizonyos, hogy már 1520-ban Veszprém vármegyei alispán, majd Várday utódja, Szalaházy Tamás legfelsőbb köréhez tartozott.¹⁰ Az 1524-es évet leszámítva 1526-ig veszprémi alispán és sümegi várnagy volt, és ez gyakorlatilag azt jelentette, hogy Szalaházy gyakori távolléte miatt a püspöki birtokok tényleges igazgatása Choron vállalt nyomta. Természetesen a 200 fős püspöki bandérium is az ő irányítása alá tartozott, amit a püspökség közel 12 000 Ft-os bevételéből igyekezett fenntartani.¹¹

A család vagyoni helyzetének javulását mutatja, hogy ezekben az években átépítésre került reneszánsz stílusban a család devecseri kastélya, melynek ekkor emelték tornyos, bástyás falait, és ekkor került beillesztésre egy ajtószemöldöklő, melyre a mester az 1526-os évszámot festette. Ez a dátum azonban már nem az építő dicsőségét, hanem egy nagy változásokkal járó tragédia előszelét hirdette.¹²

A mohácsi csatavesztést követő zűrzavaros időszakban a kettős királyválasztás következményeként, a két király közötti kialakulatlan erőviszonyoknak köszönhető-

9 András pályája nem indult fényesen, mert 1508-ban nézeteltérése Bakócz Tamás csetergomi érsek familiárisaival tettelegességig fajult, aminck következtében az erős akarátú főpap nyomására az uralkodó felségserstésnek minősítette az esetet és teljes vagyonekbozással ítélte. Így érthetővé válik, hogy miért csak az érsek halála után történt meg javainak visszaadása. *Veress D.*, Devecser. 22. p.; *Barta*, 1994. 24. p.

10 *Koppány*, 1961. 9. p. Első említése alispánként 1521. 05. 16., utolsó 1526. 07. 24. *Horváth*, 2000. 260–261. p.

11 Ekkora bevétellel a veszprémi püspökség közepes gazdagságának volt tekinthető. *Molnár*, 1998. 71. p.

12 *Koppány*, 1983. 265. p.

en tág lehetőség nyílt gyakori pártváltásokkal hatalmas birtokok elfoglalására, ami az ország közbiztonságának gyors romlásához vezetett. Különösen az egyházi birtokok váltak könnyű prédájává a gyors nyereség reményében fosztogató nemeseknek, akik jogtalan birtokszerzéseikre nem ritkán utólag szereztek királyi megerősítést. Az elpusztult kolostorok javainak megkaparintásában olyan családok jártak az élen, mint a Podmaniczky, Choron és Török familia, valamint Paksy János.¹³

A vereséget követő hónapok a politikai manőverek időszakai voltak, a két uralkodó megpróbált pártot szervezni magának. Kezdetben csak az egyházi klérus és a nyugat-magyarországi arisztokrácia szűk része támogatta Habsburg (I.) Ferdinánd jelölését, a többség Szapolyai (I.) Jánost látta volna szívesen a trónon.¹⁴ Azonban Báthory István nádor, Thurzó Elek tárnokmester, Nádasdy Tamás, Batthyány Ferenc és Szalaházy Tamás minden befolyásukat latba vetették a Habsburg uralkodó mellett, aki 1527 nyarán elindult, hogy fegyverrel szerezze meg országát. A Duna mentén indított fő csapással együtt Choron András — aki ekkor már Veszprémből irányított a Ferdinándhoz hű csapatokat — a János-párti Tihany várát vívta meg sikerrel, és ezzel stabilizálta a Balaton-felvidék állapotát a Habsburgok oldalán.¹⁵ Ekkor Szalaházy már állandóan a király környezetében tartózkodott, mint kancellár (1527–35), így a térség nyugalmanak és Ferdinánd pártján való megőrzésének Choron volt az első számú felelőse, ami azért fontos, mert a Dunántúl birtoklása biztosította az uralkodónak a bármikori gyors beavatkozás lehetőségét, illetve az osztrák tartományok békéjét. 1528-ban Veszprém várát védte meg egy János-párti ostromtól, melyet Tahy János és Soproni Ferenc vezetett.¹⁶ A bécsi vezetés is tisztában volt Choron András szerepének jelentőségével, ezért aztán nem mulasztották el hűségét jutalmazni. 1528 februárjában a veszprémi alispán megkapta a Tolna megyei Kuny, és a baranyai Thorda birtokokat,¹⁷ majd három hónappal később a Veszprém megyei Pápa mezővárost, Kúpot és Szerecsnyet.¹⁸ Még ez év novembe-

13 Molnár, 1998. 72. p. Pálffy, 2000. 145. p. „*Andreas Choron tenet occupata bona prepositure Sancti Nicolai Albensis pertinentiasque possessioni Pah in comitatu Zaladiensii.*” Frangepán Ferenc és Brodaries István levele Johann Katzianernek. 1533. november 15., Buda. *Bessenyei*, 1998. 75–77. p.

14 Itt nem lehet célunk a két király küzdelmének kronologikus ismertetése, csak ott utalunk rá, ahol témánk esztében megkerülhetetlen. Lásd az erre vonatkozó legfontosabb szakirodalmat: *Barta*, 1983.; *Barta*, 1988.; *Fodor*, 1991.; *Pálffy*, 2000.

15 *Koppány*, 1961. 10. p.; *Veress D.*, 1996. 27. p. Az már nem Choronon múlt, hogy az apát 400 Ft-ért még ez év őszén Ferdinándtól vissza tudta vásárolni. *Erdélyi*, 1908. 695. p.

16 *Erdélyi*, 1913. 6. p. Koppány Tibor ezt az ostromot 1530-ra datálja. *Koppány*, 1961. 10. p.

17 MOL A 57 I. köt. 90.

18 MOL A 57 I. köt. 119. Ezeket a birtokokat 1535-ben Török Bálint átállásakor az uralkodó neki adományozta. MOL A 57 I. köt. 237.

rében Rátóthy Gyulaffy Istvánnal közösen megkapták a veszprémi Naggyimótót, és a zalai Kovácsmolna, Egrehusze, Almad, Csekőháza, és Győr birtokokat.¹⁹

Ezek az adományozások azonban nem jelentették minden esetben azt, hogy a kedvezményezett fél azonnal élvezhette birtokai jövedelmét, sőt hogy egyáltalán élvezhette valaha is.²⁰ Ennek a bizonytalanságnak volt köszönhető az is, hogy napirenden voltak az erőszakos foglalások a világi és az egyházi birtokok ellen egyaránt. 1530-ban Choron Osztrócs Miklóssal és Zay Ferencsel elfoglalta a szenyéri várkastélyt és uradalmat, és jellemző volt a korabeli közállapotokra Ferdinándnak az a salamoni döntése, miszerint 100 arany Ft ellenében 1533-ban bérletbe adta azt az önkényes foglalóknak.²¹

Ezekből az esetekből jól látszik, ezekben az években az uralkodó igazából ki volt szolgáltatva, nem volt lehetősége az utasításait végrehajtó közigazgatás kiépítésére: ennek mind a pénzügyi, mind a katonai alapjai hiányoztak. Rá volt utalva a megyei szinten katonai potenciállal rendelkező híveire, akik saját hatalmuk gyarapításával érték el az uralkodó befolyásának növelését. Ezt használta ki Choron András, aki a püspökség katonai és anyagi erejét állította saját céljainak szolgálatába, és ezáltal 1531-re a vármegye leggazdagabb földesura lett. Természetesen nemcsak az adományozás volt az egyetlen útja a birtokok kiterjesztésének, hanem szokásban volt a javak egymás közötti adás-vétele vagy kölcsönbérlete is. Így került a korábban Szapolyai birtok Ugod oppidum egyik fele Horváth Jánostól és nejétől thallóczi Bánffy Magdolnától 2600 Ft-ért a Choron család birtokába 1532-ben, majd három évvel később — további 3200 Ft kifizetése után — királyi jóváhagyással a teljes uradalom.²² Az anyagi fedezet előteremtésében nemcsak a birto-

19 MOL A 57 I. köt. p. 137. Naggyimót csctében tudunk egy 1529 augusztus 20-án kelt királyi megerősítésről, amikor „*fidelis nostris egregii Andree Choron de Dewecher vicecomitis comitatus istius Wespremiensis... possessionis Naggyimoth vocate... dedimus*”. MOL P 108 Rep. 36. Fasc. B. No. 51.

20 Choron András 1530 augusztusában megkapta Szolnok mezővárost („*oppidum Zolnok in comitatu Zolnok*”), és ezt az adományt az uralkodó 1535-ben meg is erősítette, ám az aktuális politikai helyzetből credően soha nem vehette ténylegesen birtokba azt. MOL A 57 I. köt. p. 178., 285. Hasonló volt a helyzet 1564-ben, mikor András fia, János kapott az akkor már régen török által megszállt Pozsega megyében birtokokat. „*totales portiones possessionarias in possessionibus Stherzewlch et Batthyawelgh in Posega... Domokos ipsa et Cheberyenswa in zaladiensis comitatibus ... Joanni Choron ipsiusque heredibus et posteritatibus universis dedimus donavimus et contulimus*” 1564. január 10., Bécs MOL P 108 Rep. 45. Fasc. R. No. 433.

21 Borsa, 1984. 78–82. p. Itt az uralkodó az „*aulicus nostris*” megnevezést használja Choronékra.

22 Reizner, 1893. 613. p. Bár már 1532 októberében Ugodból datálva lelvélét „*ex castro nostro Ugod*” MOL E 185 Choron András levclé Nádasdy Tamásnak. 1532. október 22., Ugod. Még-

kok jövedelme, hanem az alispáni tisztséggel járó bizonyos pénzügyi juttatások is szerepet játszhattak. Költség címen az 1531-ben befolyt hadiadóból 420 Ft-ot, míg 1536-ban 330 Ft-ot tartott vissza.²³ Bár ezek az összegek nem voltak jelentősek, mégis érzékeltetik, hogy a tisztségeket vállalók anyagi téren is előnyt élveztek.

1532-ben újra fellángoltak a trónharcok, Szapolyai az oszmán csapatok árnyékában betört a Dunántúlra, és jelentős sikereket ért el, többek között Veszprémet, Sümegyet és Tihanyt is elfoglalta.²⁴ Ferdinánd helyzete megrendült a támadás következtében, és féltő volt, hogy az egész térséget elveszíti. Bakics Pálnak és Choron Andrásnak is köszönhető volt, hogy a Szapolyai-párt nem tudta tartóssá tenni uralmát, és az 1534-ben kibontakozó ellentámadás egyik vezetőjeként visszafoglalták Tihanyt is. Katonai sikereiért és hűségéért 1534-ben Choron Andrást Zala vármegye főispánjává nevezte ki az uralkodó.²⁵ Ekkor kapta Szenyér, Zós, Merke, Thapson és Arad birtokokat Somogyban,²⁶ a következő évben Thomay Ferencsel a zalai Ládtomajt és a veszprémi Csajágot,²⁷ valamint Mihályi Ladony Miklós győri prefektussal közösen 1536-ban Lesencetomaj, Németfalu, és Pabar településeket Zala vármegyében.²⁸ Ezeket a birtokokat hűségével és katonai rátermettségével szerezte meg a Choronok számára András. Bár az első tulajdonság nem mindig volt erény, de Choron esetében ez a magatartásforma nagyon sokat számított az udvari megítélés szempontjából. Így talán nem járunk messze az igazságtól, ha azt feltételezzük, hogy a család felemelkedésében a feltétlen, Habsburgok iránti hűségük nagyon sokat segített, természetesen a katonai erényekkel párosulva.

Ebben az időszakban építette ki, és erősítette meg még jobban devecseri kastélyát Choron András, ahová Sümegből 1538-ban végleg áttelepült.²⁹ Ebben a Kecsethy Márton veszprémi püspökkel való nézeteltérésük is közrejátszott. Kecsethy vissza-

is 1539-ben Mathusnai Kristóftól újra meg kell venni a Vas vármegyei Zergény birtokkal együtt 3000 Ft-ért és a tolnai Nagy-Izmcénrt cserébe. *Reizner*, 1893. 613., MOL P 108 Rcp. 40. Fasc. D. No. 12.

23 *Pákay*, 1942. 21. p.

24 *Veress D.*, 1996. 64. p.

25 *Fallenbüchl*, 1994. 110. p. 1541-ig viseli ezt a tisztséget, 1535. október 21-től Erdődy Péterrel megosztva „in medietate comitatus”. Első oklevéles említése 1534. szeptember 28-án történt, amikor az uralkodó Choronnak, mint zalai főispánnak adományozta a Veszprém vármegyei Szentgál és Németi falvakat. MOL A 57 I. köt. p. 222.

26 MOL A 57 I. köt. 235.

27 MOL A 57 I. köt. 284.

28 MOL P 108 Rcp. 36. Fasc. B. No. 52

29 Első levelét 1538. június 29-én keltezte innen Nádasdy Tamásnak. MOL E 185. Kelt: 1538. június 29., Devecser, Choron András levele Nádasdy Tamáshoz.

követelte a sümegi várat mint püspöki birtokot.³⁰ Choron viszont nem volt hajlandó visszaadni, mert ő ahogy írta, már 50 000 Ft-ot fordított az elmúlt 13 évben a vár fenntartására, ezért azt költsége megfizetése nélkül át nem engedí.³¹ Erre azt válaszolta a püspök, hogy tudomása szerint inkább megkárosította a rá bízott javakat, és Devecserben, ahol korábban viskó volt, „királyi” épületeket emelt.³²

Nem értettek egyet a Tihanyi apátság birtoklásának kérdésében sem, melyet 1534 óta tartott jogtalanul megszállva Choron. A viszálykodás csak 1539-ben ért véget, amikor az uralkodó kinevezte András akkor még kiskorú fiát apátnak, valamint Andrást a kolostor és az apátság kormányzójának azzal a kikötéssel, hogy a fiú, miután elérte a nagykorúságot halasztás és kifogás nélkül legyen szerzetes.³³ Bár János a tihanyi apátok névsorába soha nem lett beiktatva, a család mégis 1548-ig birtokolta az apátságot, a várat és a hozzájuk tartozó birtokokat, melyek nem csekély jövedelmeiből András maga finanszírozta a Tihanyban állomásozó 24 lovast és 14 gyalogost.³⁴ Az apátságnak voltak javai Balatonfüreden, Aszófön, Szőlősen és Arácson, ahonnan a szőlőművelés révén jelentős bevételekhez jutottak az első török portyák megjelenéséig.

Összefoglalva az 1526–1541 közötti 15 esztendőt, arra a következtetésre juthatunk, hogy a család a polgárháborús helyzet teremtette gyarapodási lehetőségeket jól használta ki, tudott élni a püspöki erőforrások birtoklásával és a vármegyei tisztségekkel járó előnyökkel, hűségével, illetve katonai képességével bizalmat ébresztett az udvari körökben, akik révén jelentős birtokadományokhoz és tisztségekhez jutottak. Ezeknek a képességeknek köszönhetően jelentős vagyoni és presztízsnövekedést könyvelhettek el ebben az időszakban.

30 Tchék ekkor már biztosan nem viselte a veszprémi alispán címet, igaz 1534 után a források sem említik.

31 Takáts, 1982. 111. p.; *EEMHK* III. 127–134. p.; Erdélyi, 1913. 13. p.

32 Erdélyi, 1913. 13. p. „*Dewecher antea tuguriolum erat extruxit regia plane aedifica et haec omnia ex sanguine miserorum, quos depredatus est ex arce Sümeg*” Végül abban állapotok meg a felcck, hogy a püspök fizessen 2000 Ft-ot, és Choron kapjon kettő általa kiválasztott birtokot, Tapolca és Berend tizedkerületek tizedcét 20 évrre, és adja a fiának a tihanyi apátságot.

33 MOL A 57 1. köt. 372. *Mednyánszky*, 1885. 189. p.; *EEMHK* III. k. 429. p.

34 *Veress D.*, 1996. 64. p.

A család birtokainak változásai az 1540-es években

Buda 1541-ben bekövetkezett elvesztésével alapvetően megváltozott a Dunántúl szerepe és jelentősége. Az oszmán katonai vezetésnek szembeszűlnie kellett logisztikai okokból behatárolt lehetőségeivel, azzal, hogy Bécs bevétele Magyarország tartós megszállása nélkül nem lehetséges.³⁵ Ezért számukra a Budát, mint előretolt állást oltalmazó katonai védőövezet kiépítése vált a legfontosabb feladattá. Ez volt a célja az 1543-ban indított hadjáratuknak, melynek következtében elesett Székesfehérvár és Esztergom: ezek az erősségek a következő évtizedekben támaszpontul szolgáltak a Dunántúl meghódítására indított vállalkozásaiknak. Ettől az időponttól váltak rendszeressé a Balaton-felvidéket dúló portyák, melyek célja a demoralizálás és az ellenséges végvárak ellátásának megakadályozása is volt.

A pusztulás egyre nagyobb méreteket öltött, 1546-ra Veszprém vármegyében 31 település vált ideiglenesen vagy véglegesen lakatlanná, köztük Ugod és Borszörcsök, de a szomszédos megyékben sem volt jobb a helyzet.³⁶ A Zala vármegyei Sárosdfőn, melyet Choron 1542-ben nyert el nádori adományként, már csak két lakott jobbágytelek volt a pusztta mellett.³⁷ Elveszett Fok és Szántód Somogy megyében, A helyzet súlyosságát jelezte, hogy a veszprémi püspökség ingóságait Sümegre és Sopronba mentették.³⁸

Az állandósuló háborús viszonyok azzal fenyegettek, hogy azok a családok, akik nem képesek birtokaikat megvédeni, és a pusztítás által eddig megkímélt nyugati vármegyékben újabb birtokokat szerezni, azok vagyoni alapjukat elveszítve végleg elszegényednek, és nem marad más lehetőségük, mint az, hogy valamely végvárban a vitéz rend létszámát gyarapítsák. Ennek következtében a török által veszélyeztetett területeken élő nemesi famíliák megpróbálták védettebb területeken, így Vas, Moson, Sopron vármegyékben, esetleg Felső-Magyarországon birtokhoz jutni.³⁹

A Choron család birtokpolitikáját vizsgálva ugyanezt a törekvést figyelhetjük meg a Jánosháza-Somlyó uradalom megszerzése esetében. A birtok eredetileg az Erdődyek birtokában volt, de ők ezt elzálogosították Tahy Annának, Zrínyi János

35 Fodor, 1991.; Fodor, 1998.

36 Pákay, 1942. 23. p.

37 „*Duas possessiones jobagiones populas et sex desertas in possessione Sarasdfew vocata in comitata Zaladiensis*” 1542. szeptember 1. MOL P 108 Rep. 40. Fasc. E. No. 89.

38 Molnár, 1998. 72. p.

39 Ezt tapasztalhatjuk Batthyány Ferenc esetében is aki Kőrös megyéből tette át birtokainak súlypontját a védettebb nyugati területekre. Pálffy, 2000. 138. p.

özvegyének, aki azt 1546-ban Devecseri Choron Andrásnak eladta.⁴⁰ Ő 1547-ben ezért az uradalomért 2000 Ft-ot fizetett Erdődy Péternek, de a végleges megvásárlására — a Somlóvásárhelyi premontrai kolostor kegyuraságával együtt — 15 000 Ft-ért csak 1558-ban került sor.⁴¹

A legfontosabb kiadott forrástípus ezekből az évekből, amit a család birtokstruktúráját kutatva a legnagyobb haszonnal tudtunk forgatni, a Maksay Ferenc által kiadott, 1549-ben végrehajtott országos adóösszeírások voltak. Veszprém megyében ebben az évben a család 75,5 adózó portával rendelkezett, hozzájuk tartozott ekkor már Somlóvásárhely oppiduma is. Ám hiába voltak Török János után a vármegye leggazdagabb birtokosai, az előző évtizedhez képest jelentős visszaesés következett be az itteni birtokok nagyságában, és ennek következtében az ebből a térségből befolyó jövedelmek is megcsappantak.⁴²

Zala vármegyében is hasonló volt a helyzet. Ebben az évtizedben megszerezték Pulát, illetve Mindszentkálton és Szentbenedekkákon is bírtak birtokokkal egy ideig,⁴³ de az összeírás szerint a 21 faluban talált 55 adózó portával csak a megye közép-birtokosai közé tartoztak. Nagyon magas volt a zsellérporták aránya is, szám szerint 92 adómentes házat írtak össze, ami az állandó török dúlásokkal lehetett összefüggésben. A megye 20 allódiumból kettő volt a család kezén, és a 758 szervitorból is csak 3 szolgált a familiának. Az összeírásokból kitűnik, hogy ebben a két vármegyében általános regresszió következett be a térség hadszíntér jellegéből kifolyólag, és a vármegyék keleti területein már korán megjelent a kettős adóztatás intézménye,

40 „*Nos Anna de Thaly...recognoscimus per presentes litteras nostras castrum Somlyo a magnifico domino Juniore Petro Erdewdy de Monyorokerek in pignore apud nos habitum...ad manus egregii domini Andreae Choron de Devecser dare statuare et assignare debeam...*” MOL E 185.

41 „*illis inscriptioni et venditioni, quas Spectabilis et magnificus comes Petrus Erdewdy ad (?) super totali castro suo Somlyo vocata in comitatu Wespreniensis constructu, simul cum ingeniis, similar Barbatis et omnibus Armis ac instrumentis bellicis omnibusque pertinentiis eiusdem castri necnon totali iure patronatus suo, quod in clauastro (?) Beati Lamperti ... Religiosarum dominarum Sanctimonialium ordinis Premontratiensis in oppido Wassarhel ... pro summa quindecim millium et quingenti florenum hungaricarum ... partim vero a Joanni Choron ...*” MOL A 57 3. köt. p. 495–496. A család azonnal megtámadta ezt az adás-vételt arra hivatkozva, hogy Erdődy III. Péter végrendelete szerint csak családtagnak adható el ez a birtok. Kazáry, 1940. 65. p. Ettől függetlenül már 1547-től folyamatosan datálnak innen levelet a Choron család tagjai, és egészen a család kihalásáig a kezükön maradt Somlyó. Az első levél „*ex Somlyo*” 1547. május 4-én kelt. MOL E 185 Choron András Nádasdy Tamásnak.

42 Maksay, 1990. II. köt. 922–923. p.

43 Pákay, 1942. 164. p. és Pákay, 1984. 240. p. Ezek a birtokok az 1549-es összeírásban már nem szerepeltek. Maksay, 1990. II. köt. 929–985. p.

amely természetszerűleg maga után vonta az itteni termelés bizonyos visszaesését. Azok a családok, akiknek csak itt voltak birtokaik, egyre nehezebben tudták behajtani járandóságait, és ez maga után vonta elszegényedésüket.

Amíg Veszprém és Zala megyében a török jelenléte miatt jelentős területeket veszített a család, addig megpróbálták új birtokokhoz jutni a védettebb nyugati területeken. A fent említett adóösszeírás tanúsága szerint a családnak sikerült megvetni a lábát Vas vármegyében.⁴⁴ A már tárgyalt Jánosháza-Somlyó uradalmon kívül a korábban Széchy birtok dobrai uradalma is Choron András birtokaként tüntették fel, amelyhez Thurzó Elek helytartón keresztül jutott hozzá.⁴⁵ Mindösszesen 60 településen 302 adózó portával rendelkezett a család ebben a vármegyében, és ezzel Batthyány Ferenc (84 településen 611,5 porta), és Niklas Graf zu Salm (130 helységben 542,5 porta) után a megye harmadik legnagyobb birtokosai voltak. A nevük alatt lett feltüntetve a Batthyány Ferencsel együtt birtokolt Rohonc-Szalónak uradalma, mely kiterjedése és fekvése révén rendkívül gazdagnak volt mondható.⁴⁶ A viszonylag sok zsellértelek (341) mellett feltűnően sok volt az újonnan letelepítettek száma (110),⁴⁷ ami egy jelentős méretű helyreállításra vagy munkaerőhiányra enged következtetni. Utóbbi feltevést látszik igazolni, hogy Choron több majorsággal is rendelkezett, de mellette a többi nagybirtokos is jelentős allódiális művelést folytatott. Az összeírás még arról is tudósít, hogy a megyében a család 55 szervitorral rendelkezett, ami jól mutatja a család erejét.

A forrásból leszűrt tanúságok összegzésekor megállapíthatjuk, hogy a család feje jól reagált a Buda elvesztése után bekövetkezett eseményekre, sikerrel valósította meg a família nyugatra húzódását, és ezzel biztosította a család anyagi bázisának fennmaradását, sőt gyarapítania is sikerült azt. Feladva Veszprém és Zala megyei birtokainak központi szerepét Vas megyében sikerült jelentős bevételi forráshoz jutnia. Lényeges különbséget fedezhetünk fel az 1526–1541 közötti időszak, és az ezt követő időintervallum családi birtokösszetételében. Míg az első időszakban a birtokadományok sokkal kisebbek voltak — sokszor csak egy falu, és ezek is rendkívül szétszórtan helyezkedtek el, nagyban megnehezítve a javak igazgatását — addig a második terminusban a család már tudatosan törekedett lehető-

⁴⁴ *Maksay*, 1990. II. köt. 862–905. p.

⁴⁵ Uo. 859–860. p.

⁴⁶ Ez utóbbi adatot azonban fenntartással tudjuk csak kezelni, mert Zimányi Vera Rohonc-Szalónakkal foglalkozó monográfiája nem említi a Choronokat birtokosokként, és mi sem találkoztunk anyaggyűjtésünk során ezt az állítást alátámasztó forrással. *Zimányi*, 1968.

⁴⁷ Ez a magas szám valószínűleg az éppen ebben a korban tetőző horvát betelepítésnek köszönhető, mely problémakörre a későbbiekben szeretnék kitérni.

leg egy tagban, vagy csak kis területen szétszórt uradalmak megszerzésére. Ennek következtében mind a kezelésük, mind a jövedelmek behajtása egyszerűbbé vált.

A család életében más okokból is jelentős mérföldkő volt az 1550-es évek fordulója. 1551-ben elhunyt András, így a család és a birtok igazgatása egyetlen fiára, Jánosra maradt.⁴⁸ Choron András tevékenységének értékelésekor megállapíthatjuk, hogy a rengeteg negatív hatás és a megváltozott körülmények ellenére sikerült józan politikálással birtokait megőrizni és gyarapítani. Amikor a család érdekei úgy kívánták, akkor fegyverrel is beavatkozott Ferdinánd oldalán a beharcokba, hűségével és kardjával további birtokokat szerzett, majd később, amikor már egy sokkal hatalmasabb ellenséggel szemben javait megőrizni nem tudta, sikerült védettebb területekre helyezni azokat. Neki volt köszönhető az, hogy immár az új birtokok bevételeit utódja a török ellenes harcokra tudta fordítani.

A Choron család szerepe a török elleni védelmi harcokban

A család felemelkedésével és történetével egyidejűleg három részre szakadt az ország és állandó harcok színterévé vált. Ezért nem kerülhetjük meg a család szerepének vizsgálatát a Balaton-felvidéken zajló várháborúk történetében. Tárgyalt időszakunkban a legnagyobb nyomás a térség magánföldesúri váraira 1552-ben, Veszprém török uralom alá kerülésekor nehezedett, és 1566-ig, annak visszafoglalásáig tartott.

Az első találkozás az oszmán csapatokkal azonban már sokkal korábban, Szulejmán 1532-ben Bécs ellen vezetett hadjárata idején megtörtént. Akkor a főserggel együtt haladó martalóc csapatok elárasztották a Dunántúlt, amelyek közül 7 különböző csapatrészt semmisített meg Choron, több mint 2500 főnyi veszteséget okozva.⁴⁹ E támadás után kezdte el Devecser védműveinek megerősítését, északon

48 Utolsó levelét 1551. augusztus 8-án keltezte Nádasdy Tamásnak. MOL E 185. Későbbi forrásokban nem bukkan fel. Ezért nem fogadhatjuk el halála időpontjának 1564-et. Nagy, 1858. I. köt. 183. p.

49 „*Ex litteris Andreae Choroni in Symegh feria sexta post Dionisii martyris: In primis cum equitibus nostris versus Dewecher domum nostram invenimus Turcas equites quingentos, quos omnes profligimus, secundo centum, tertio centum et quinquaginta, quarto trecentos, quinto ducentos, sexto pedites trecentos et quinquaginta, septimo ducentos quinquaginta, omnino istos praescriptos ita profligavimus, ut forsitan non multi postuerunt ex eis mortem evadere. Insuper ubi quinquaginta equites, ubi pedites centum, quadraginta, viginti et sic consequenter, profligavimus, ita hic in circuitu Dewecher et Symegh iacent circiter vel plus quam duo milia quingenta cadavera Turcarum...*” ÖStA HStA Turcica. Karton 2. Konv. 2. fol.126.

a Torna patak vizét felduzzasztotta és egy emeletes ötszögletű bástyát épített, a falakat megmagasította és a felvonóhíddal rendelkező kaput is megerősítette.⁵⁰

Ettől az időponttól kezdve bármikor lehetett számolni kisebb-nagyobb fosztogató csapatok megjelenésével, de még 1541-ben is a tényleges török katonai megszállás csak egy vékony Duna menti szakaszra terjedt ki. Ezért a török hadvezetés legsürgetőbb célja a hódoltság kiszélesítése volt a Dunán szállított utánpótlás biztosításának érdekében. Ebbe a koncepcióba illett bele Székesfehérvár 1543-ban történt megszállása, és ekkortól vált végvidékké a Balaton-felvidék, ahol mindnapossá váltak az összecsapások. A törökök előrenyomulását ebben a térségben a Balaton és azt körülvevő mocsarak, a Bakony rengetege és ezek mögött a Rába folyó terepakadályai fékeztek, de a térség magyar kézen levő várai bizony korszerűtlenek és elavultak voltak.⁵¹

A védelmi rendszer kiépítése még csak ekkor kezdődött, ám mégis ezekre az évekre tehetjük a később sikeresen funkcionáló végvidéki határrendszer alapjainak megteremtését.⁵² A Balaton-Duna közötti terület védelme speciális elhelyezkedése miatt hármass talapzaton nyugodott finanszírozási szempontból. Kiemelt fontossággal bírt a Habsburg hadvezetés számára, mert közvetlenül védte Bécs előterét, ezért 1546 elején a térség legfontosabb váraiba, Pápára, Györbe, Szentmártonba és Veszprémbe Alsó-Ausztria rendjei saját fizetésükön mintegy 1100 katonát rendeltek.⁵³

A magyar rendek is megpróbálták megszervezni lehetőségeikhez mérten a végvidék védelmét. 1542-től a Dráva és a Duna közti területen a rendek javaslatára dunántúli országos főkapitánynak választották Nádasdy Tamást, akinek a végvárak és vármegyék mindenféle hadügyi kérdésének az irányításáról kellett gondoskodnia.⁵⁴ Ennek végrehajtására főként az országgyűlés által megszavazott hadiadóból tartott katonák álltak rendelkezésére. Ezekből 1546-ban Devecserbe, Ugodba és Tihanyba 100 lovas és 50 gyalogost irányoztak elő, ebből 24 lovas és 14 gyalogos Tihanyban szolgált.⁵⁵ 1547 januárjában a dunántúli rendek hídvégi partikuláris gyűlésén a rendes hadiadón túl további egy forint kivetését rendelték el, melynek a

50 Koppány, 1961. 19. p.

51 Pálffy, 1999. 53. p. és Szántó, 1980. 313. p.

52 A török elleni védelmi rendszer kiépüléséhez és szervezéséhez lásd Pálffy, 1996. 163–217. p., a győri főkapitányság történetéhez Pálffy, 1999.

53 Uo. 61. p.

54 1546-ig töltötte be ezt a tisztséget. Uo. 48. p.

55 Uo. 50. p. Erdélyi, 1908. 138. p. Az viszont bizonytalan, hogy az ekkor már Choron zsoldján itt állomásozó katonák fizetését vállalták át a rendek, vagy további végvidékiekről volt szó. Kérdéses továbbá ezen tervzet megvalósulása is.

negyedét a birtokosoknak kellett megelőlegezniük. Ebből 400 lovas felállítását tervezték, 100 fő Pethő Péter alatt Devecserben és ugyanennyi Szarka Pál parancsnoksága alatt Pápán állomásozott volna, és hírszerzői, mustra és fizetési ügyekben Choron András és Csányi Ákos voltak a kapitányok kirendelt segítői. Még ez évben Körmenten újabb adót szavaztak meg a nemesek, amely összegből 80 dénárt szántak saját csapataik fenntartására és ezen összeg begyűjtésével is Choront bízták meg.⁵⁶ Ezekből a törekvésekből kitűnik, hogy a rendek megpróbálták mozgósítani minden erőforrásukat, hogy sikerrel tudják megállítani a török hadsereg térnyerését, és ellensúlyozzák nyomasztó létszámfölényét. Ezeknek a próbálkozásoknak a család tagjai is aktív részesei voltak.⁵⁷

A finanszírozásban szerepet vállaló harmadik csoportot a helybeli birtokosok alkották, akik saját földesúri váraikban a maguk pénzén tartottak kisebb-nagyobb kontingenseket. Mivel azonban ezek az állami finanszírozási kereten kívül estek, a kormányzervek iratanyagában sem jelentek meg, így meghatározásuk csak a családi levéltárakból előkerülő esetleges források bevonásával sikerülhet. A Balaton és Duna közötti területen a Pethő család tartotta fenn Szigliget, Tátika, Rezi várakat és a keszthelyi ferences kolostort, Gyulaffy László Csobáncot és Magyar Bálint Szigligetet. A Choron család birtokolta Devecser mellett Ugod, Somlyó, Jánosháza és Tihany várakat.⁵⁸ Ez hatalmas terheket rótt a családra, mert a katonák zsoldján túl a várak fenntartására, javítására is nekik kellett gondot fordítani. Bár konkrét adatok nem állnak rendelkezésre, de feltételezhetjük, hogy a kiadások fedezésére az újonnan megszerzett Vas megyei birtokok jövedelmei szolgáltak.

A helyzet csak 1552-ben változott meg gyökeresen Veszprém elestével. Kiesésével egy ék keletkezett, és a Séd és Torna patakok völgyeiben lehetőség nyílt nyugati irányú áttörésre és a Rába-köz hódoltatására. Már az év elején fokozott volt a törökök aktivitása: február elején portyára indultak Fehérvárról. Ez akkor még sikertelen volt, de Choronnak is készen kellett állnia, egy esetleges támadás esetén a lakosság megvédésére.⁵⁹ Egy héttel később mégis sikerült a törököknek rajtaütöni Olaszfalun, ahol többeket megöltek, elhajtották a lakosságot és a lovakat, és az

56 Pálffy, 1999. 98–99. p. Sajnos ezen rendelkezések végrehajtásáról sincsenek ismereteink

57 1545-ben majd 5800 katona állomásozott a Dunántúli végvidékkel szembeni oszmán várakban. Uo. 52. p.

58 Tihany 1548-ban visszakerült az apát birtokába, és 1552-től királyi őrség állomásozott benne. Erdélyi, 1908. 703. p.; Pálffy, 1999. 78. p. Somlyó és Jánosháza 1547-től volt a család tulajdonában.

59 „*dies et noctes expectamus comissimus etiam colonis circum habitantibus, quod si iaculationes audierint ad Devecser properent.*” MOL E 185 kelt: 1552. febr. 14., Devecser, Choron János Nádasdy Tamásnak.

Ugodban állomásozó őrség csak a Pápáról érkező csapatokkal kiegészülve tudott a portyázók után eredni.⁶⁰ Ezek az események már a nyári hadjárat előszelei voltak. Choron május elején rendelkezett információkkal a török készülődésről, arról, hogy Pest mellett gyülekeztek lovaikkal, a budai pasa hidat veretett a Dunán, valamint még több sereg megérkezésére vártak.⁶¹

Ekkor került sor az első együttműködésre Choron, és az ekkortájt hivatalba lépő és Győrben székelő Ehrenreich von Königsberg főhadparancsok-helyettes között, és bár Nádasdy kérésére Choron megígérte segítségét, különböző ellátásbeli problémák miatt hamar csalódott benne.⁶² Nem sokkal később keserű iróniával jegyezte meg Choron, hogy Königsberg nehéz fegyverzetű lovasokat ígért Veszprém felmentésére, akik mire megérkeznének, ők elvesznek.⁶³ Amikor látta, hogy másra nem számíthat, maga kezdett el csapatokat szervezni Gyulaffy László és Magyar Bálint segítségével.⁶⁴ Mindez azonban már késő volt, felmentő sereg hiányában nem tarthatta magát Veszprém, pár napos ostrommal ledöntötte falait Ali budai

60 „Ita esse debebet vespere proxime praeterita Thurcae tam equites, tam pedites excursionem fecerant circa castrum meum Ugod ac ex una possessione mea Olaszfalu vocata centum personas minus octo personi captivos ab duxerunt vel tres vel quator homines salvi evaserunt precorum eorum ducenta equos insuper res que eorum universas abduxerunt.” MOL E 185 kelt: 1552. febr. 20., Devccser, Choron János Nádasdy Tamásnak.

61 „...quam quod homo dicit Thurcas Budenses et bassam cum illis equos apud Kanya prope Budam in Pest misisse pontem per Danubium inter Pest et Buda per Thurcas constructi ... dicit eciam ferri fama apud Thurcas, Ulimanbegum et Beglerbegum cum magno Thurcarum numero veniti.” MOL E 185 kelt: 1552. máj. 5., Devccser, Choron János levele Nádasdy Tamásnak.

62 „vero cum domino Kÿnÿspÿrggher laurinum usque tuto ire possemus qui mandato et consilio vestrae spectabili et megnifice dominatio dominatio libenter pareremus ... Germanum illum qui a nobis nomine Regie Maestatis frumenta emit hodie hic apud nos adfuturum cum multis curribus et frumenta parata ab ductuntur in quibus sunt vilia satis multa lolio et id genus mixta et iam antea quo dixit se frumente eiusmodi impura et per curculiones erosa nolle accipere, sed magis pecuniam regiam reducere.” MOL E 185 kelt: 1552. ápr. 26., Devccser, Choron János Nádasdy Tamásnak.

63 „dominus Kÿnÿspÿrggher expectat adhuc quosdam Germanos gravis armature de partibus superioribus quod quando fiat ignoramus inter im nos certo peribimus.” MOL E 185 kelt: 1552. máj. 30., Devccser, Choron János Nádasdy Tamásnak. Volt is alapja Choron aggályainak, mert a parancsnoksága alá tartozó magyar, német és itáliai csapatok egész nyáron tétlenül várakoztak Pápa alatt. Pálffy, 1999. 76. p.

64 „Nos quantum potuimus contra vicinum malum satis diligenter plebem congregamus ad milli et quingentos ferme pedites equites rursum sperare nos ultra centum habituri ceterum et penes Balathinum miseris plebs per dominum Gyulaffy et servitores nostros dominumque Valentinus Magyar levata est parati que essemus quo necessitas vocaret veniri.” MOL E 185 kelt: 1552. máj. 30. Devccser Choron János Nádasdy Tamásnak.

pasa, és ezután védői feladták a várat.⁶⁵ A törökök már a megszállást követő napokban szandzsákközponttá tették, és jelentős várórséget helyeztek el benne, ezzel jelezvén, hogy ebben az irányban szeretnének áttörni a Kisalföld irányába.⁶⁶

A bécsi vezetés felismerte a veszélyt, és még ebben az évben királyi csapatokat küldött több Balaton-felvidéki magánföldesúri várba, Csesznek mellett Nagyvázsonyba, Tapolcára, Tihanyba, a Veszprém hátában fekvő Palotára kerültek különböző létszámú seregek, így Devecserbe 150 lovas és 100 gyalogos.⁶⁷ Ezek a várak alkották a Veszprémmel szemben felállított védelmi zóna első vonalát, így királyi őrséggel való megerősítésük mindenképp ajánlott volt. Ez azonban nem jelentette azt mindenesetben, hogy a várak királyi tulajdonba is kerültek. Devecser esetében tudjuk, hogy a királyi katonaság jelenlétével egy időben itt állomásozott Choron János magánföldesúri katonasága is, amit saját bevételeiből tartott fenn.⁶⁸ Ez nem kis terhek rótt a családra, hiszen a törvény szerint annak, akinek nem volt szerződése, havonta 3 Ft-ot kellett fizetni, míg a szerződéseseknek alku szerint.⁶⁹ Számszerű adatok hiányában nem bocsátkozhatunk becslésekbe arra vonatkozóan, hogy hány főt tartottak fegyverben a devecseri Choronok, de figyelembe kell vennünk, hogy 6 várban — Devecserben, Ugodban, Somlyón, Jánosházán, Dobrán és Kaboldon — tartottak fenn kisebb-nagyobb létszámú katonaságot, ez Devecser esetében megközelíthette az ott állomásozó királyi sereg létszámát, mert a huszárok számára bővíteni kellett a várat,⁷⁰ és a legnyugatabbra fekvő Kaboldon is állomásozott 25 lovas és gyalogos.⁷¹ Ettől az időponttól kezdve Veszprém 1566. évi

65 „*per Vespemii murum ex utriaque parte Thurci satis late demoliti sunt, restat iam solum invasio et vix speramus et conservat quieat*” Choron tudósítása Veszprém végnapjairól Nádasdy Tamásnak. MOL E 185 kelt. 1552. máj. 30., Devecser

66 *Dávid*, 1998. 19. p.

67 *Takáts*, 1908. 268. p. Arról nem rendelkezünk biztos ismeretekkel, hogy ekkor még az egész kontingens felett Choron rendelkezett, vagy már ekkor idevezényelték Gyulaffy Lászlót Pápáról, és megosztva viselték a parancsnoki terheket. Lásd erre *Pálffy*, 1998. 143. p.; illetve *Pálffy*, 1999. 78. p.

68 „*nos tam gentes Suae Maiestatis in stipendio existentes quam nostros equites et pedites ratione bonorum nostrorum paratos habemus.*” MOL E 185 kelt: 1562. febr. 12., Jánosháza, Choron János Nádasdy Tamásnak.

69 1542:50. tc. *Varga*, 1981. 38. p. „*és amit nagyságod én velem megszerződött vala, adjon meg 25 Fl. 93 d.-t és egy becsű vetette vala, hogy tartozik.*” Magyarandi István levele Choron Jánoshoz, kelt: 1580. okt. 17. MOL P 108 Rep. 45. Fasc. O. No. 343.

70 MOL E 185 kelt: 1554. jún. 29. Devecser. Choron János Nádasdy Tamásnak.

71 „*Laurentius literatus et Petrus literatus homines praefati Joannis Choron equites et pedites feret vigintiquinque...*” Oláhcsászár Miklós I. Miksa magyar királynak kelt: 1564. szept. 19. MOL P 108 Rep. 88. Fasc. 6. fol. 39–40.

visszafoglalásáig Vázsony és Tihany mögött közvetlenül elhelyezkedve Devecser a bázis szerepét töltötte be Pápával együtt, ahonnan veszély esetén gyorsan segítséget lehetett küldeni.⁷²

Choron János leveleinek datálásából tudjuk, hogy ezekben az években majdnem összes Nádasdy Tamáshoz írt levelét itteni várainak valamelyikéből keltezte; aktív irányítója volt a török elleni védekezésnek, fiatal korában itt vesztette el fél karját is egy ágyú felrobbanása következtében.⁷³ Ez a testi hiba nem zavarta őt abban, hogy szinte fáradhatatlanul szervezze a birtokai védelmét, és oltalmazza a rábízott területeket minden lehetséges eszközt felhasználva.⁷⁴

1554-ben a Devecserben állomásozó lovasok megóvása érdekében egy sáncot kezdett el építeni, de a szükséges eszközök szűkös volta miatt csak lassan haladhattak a munkálatok, és féltő volt, hogy Devecser a Fehérvár alatt összegyűlt török seregek pusztításának áldozatul esik.⁷⁵ Ez viszont az egész környék elvesztésével járt volna, ezért könyörgött Gyulaffy Lászlóval együtt Nádasdynak, hogy létszámuk és felszerelésük elégtelen volta miatt szakállas puskákat, golyóhoz való puskaport is szíveskedjen a végházba küldetni.⁷⁶

72 ÖstA HKA HFU rote Nr. 5 máj. fol. 96. kelt. 1555. máj. 13. Győr Sforza Pallavicini Ferdinándhoz. Május 7-én a törökök megtámadták Tihanyt, és ő Devecserből Gyulaffy vezérletével 20 gyalogost küldött át a lehető leggyorsabban.

73 „Továbbá azt irhatom kegyelmednek, hogy Rerem [sógorom] Choron János valami taharaczkból lútt volt. Az tharaczk jobb kezét szinte bokánál el szakasztotta, es arcat az por igen megegette es hogy az ruhát rajta hamar el nem szakaszthatták az melyét az puskapor hogy igen mind megegette, annyira hogy azt mondják, hogy nehelen megmarad...” Terbe, 2000. 126–127. p. 1554-ből már azt írja Choron Balingér Geriknc Dobrara, hogy bár van vaskezc de nem használja, mert „az én kezemmel megbírom azt lovat és az másik kezem szabadon szolgál úgy mint ennen magam kívánom.” Uo., az eredeti MOL P 1314 No. 09315.

74 Itt kell megjegyeznünk, hogy Vreess D. Csaba állításával szemben sem Devecser, sem Ugod nem került a tárgyalt időszakban török kézre, ezt a Choron János által írt levelek keltezési helyei jól mutatják.

75 „credibilis tamen est aliquod fortalitiū tentare velle, ore dicitur velle eos hoc castellum Devecser vel si id minus poterit vallum quod nunc ad conservandus equites denuo ereximus demoliri velle et nos vallo potissimum timemus nan nondum uti deberet perfectum est que multa ad hic destunt que ad eius perfectiones et conservationem pertinenti.” MOL E 185 kelt: 1554. jún. 29., Devecser, Choron János és Gyulaffy László Nádasdy Tamásnak.

76 „quod minori numerum hominum sumus quoque incessitas et amplitudo loci postulare et maior numerus hostium advenit cum autem demolitio vel expugnatio huius castelli non solum in nostrum malum sed totius huius vicine terre vergat ... ceterum si V. S. et M. Do. si aliquibus barbatis ac pulvere globulis et id genus instrumentis hanc domum provideret esset sane necessarium...” Uo. Ez a legkorábbi adatunk arról, hogy Gyulaffy Devecserben szolgált a királyi csapatok egyik felének parancsnokaként, és Choron is ettől az időszaktól vette fel címei közé a „királyi őfelsége kapitánya” titlust. MOL P 1314 No. 09315 kelt: 1554. szept. 17.

Hiába történt azonban a végvár megerősítése, mert bár Choronnak voltak információi ez év őszén a közelgő török támadásról,⁷⁷ mégsem sikerült megakadályoznia, hogy lerombolják a Devecser alatt meghúzódó mezővárost. Ezt követően határozta el egy új árok ásását az oppidum köré a környező lakosság kirendelésével, hogy a további támadásoknak elejét vegye.⁷⁸ Az a tény, hogy a végház a közvetlen előterében fekvő településeket sem volt képes megvédeni a pusztítástól, világosan megmutatja ennek a védelmi rendszernek a gyengeségeit és korlátozott hatékonyságát. A fizetések elmaradása miatt mindennaposak voltak a pénz nélkül maradt végváriak atrocitásai a polgári lakossággal szemben, ezeket a felsőbb katonai vezetés nem tudta megakadályozni. Nem volt ez másképp Devecserben sem, az ott állomásozó katonák is rendszeresen sarcolták a környék településeit, amint azt az örvényesiek, és a veszprémi püspök panaszaiból ismerjük.⁷⁹

A várak felszereltsége és állapota is aggasztó képet mutatott, az állandó ellátási nehézségek és a folyamatos török pusztítások miatt utánpótlási és élelmezési gondokkal küszködtek ezekben az erősségekben. Maga Sforza Pallavicini magyarországi főhadimarsall is kérvényezte az uralkodónál, hogy ezekben az erősségekbe utánpótlást, fegyvert és lőport küldjön, és utasította Nádasdyt, hogy ezekről gondoskodjon.⁸⁰ Chorontra egyre nagyobb terhet rótt várainak fenntartása, de hiába ér-

77 „dicunt non nulli Thurcas venire ad oppidum Papa dii antem dicunt ad Devecher” MOL E 185 kelt: 1554. okt. 25., Devecser, Choron János Nádasdy Tamásnak.

78 „et quia ego quoque nunc novam fossam extra oppidum meum Devecser fodere intendo nam hactenus prossus nulla fossa fuit ob id que prius istud oppidum per Thurcas combustum erat pro eo ... rogo velit colonos dominarum sancitonaliū de Vasarhel et possessionem dominae sororis me Kertta vocatam Gasparis Horvat Nagyszöllös vocatam ad aedificationem huius oppidi deputare...” MOL E 185 kelt: 1554. dec. 5. Choron János Nádasdy Tamásnak.

79 A vád szerint Choron katonáit Kákóra és Nyavalyádra küldte, akik az ott lakók minden pénzét elvették. „ut gentes meas ad bona eorum Kakhov et Niawaliad misessem et ibi suie pecuniis omnia acciperet. MOL E 185 kelt: 1557. ápr. 29 Kabold. Choron János Nádasdy Tamásnak. A püspök szerint „ego [Choron János] violentias multas et dampnorum illationes per colonos sue dominationis reverendissimae fecissem et per meos servitores fecisse” MOL E 185 kelt: 1554 jún. 22. Choron János Nádasdy Tamásnak.

80 „Palatinoque regni hec omnia ad scitum dedi, ut et ipse iuxta suum posse auxilio sit, cras autem et pulveris aliquam quantitatem nec non pixidum barbarorum aliquem numerum mittere curabo et cum ad diversas arcium necessitates ab huic subinde huiusmodi munitiones mittere rogor et hic indies eadem munitiones diminuantur. Regie serenitati vestrae humillime supplico dignetur jubere, ut iterum huc munitiones et ingenia bellica varia mittantur.” ÖSTA HKA HFU rote Nr. 5 máj. fol. 96., Győr, Sforza Pallavicini Miksa főhercegnek

kezett többször is királyi segítség a várba,⁸¹ és hiába kért Choron többször is segítséget azzal az indokkal, hogy ő maga már nem tudja ezen erősségeket megvédeni.⁸²

Nem növelte a védelem hatékonyságát Devecserben a két parancsnok torzsalakodása sem. A nézetkülönbségek okai ma sem teljesen tisztázottak ebben a majd két évig elhúzódó procedúrában, de már 1555-re olyan feszültté vált a helyzet, hogy Gyulaffy kérte az áthelyezését, amelynek elbírálását sikertelen békítési kísérlete után Pallavicini Miksa főhercegre bízta.⁸³ A főhadparancsnok tisztában volt azzal, hogy Gyulaffy távozása esetén nem hagyhatja királyi őrség nélkül a várat és az elvonulókat pótolni kell.⁸⁴ Bár Gyulaffy még a királynál is vádaskodott⁸⁵ és Choron is törökbarátsággal vádolta meg sógorát,⁸⁶ 1556 júliusában együtt portyáztak Fehérvár alatt,⁸⁷ és csak 1557 júliusa után helyezték át Gyulaffyt Győrbe.

Devecserben a királyi őrség létszáma az 1550-es években ennek köszönhetően nem volt állandó. Veszprém eleste után Pápa és Győr ausztriai segélyekből pénzelt csapatai után itt helyezték el a 3. legjelentősebb kontingenst 150 lovassal és 100

81 1557-ből és 1561-ből tudunk tudunk királyi provizorok érkezéséről, az utóbbi időpontban Gyarucsevics Andrásnak hívták. „*ex regiam Andream Gyarwchewith provisore castris nostri Dewecher...*” MOL E 185 kelt: 1561. aug. 17., Somlyó, Choron János Nádasdy Tamásnak.

82 Devecser, Ugod és Somlyó „*quae ... omnibus bonis et proventibus carent ... pro defensione huius oppresse terre, certo iam a tempora ad castrum meum Dewecher solutione fecit, attamen reliqua duo castra mea Somlyó et Ugod meis propriis expensis it hunc ... diem tenere debui ... nam custodiam ac defensionem prescriptorum castrorum meorum insufficiem sum, quae ad locum custodiam ac defensionem tam militis quam etiam pulveribus aliis que instrumentis ... indigerit.*” ÖStA HHStA AA Fasc. 78. Konv. A. fol. 75–77. 1557. márc. 29. Choron János kérelme I. Ferdinándhoz.

83 „*Egregii domini Joannes Choron et Ladislaus Gyulaffy praesidii Dewecheriensis capitanei aliquandiu sunt discordes, maior que indies inter eos oritur dissensio, ob eam causam Ladislaus Gyulaffy petiit, ut eum una cum suis militibus ex Dewecherio in alium locum finitimum evocarem atque traducere. Verum ego hactenus huic suae petitioni nunquam locum dedi quinpotius eos concordare et ad unionem, quae inter militis maxime capitaneos uno eodemque in loco subsistentes praecipue requiritur, reducere conatus sum. Nunc vero dum video me cum eisdem meis conatibus nequequam efficere quinpotius eorum discordiam magis magisque increbrescere intelligo. Remisi praedictum Ladislaum Gyulaffy ad Regiam serenissimam vestram ut ipsa de illius mansione futura certum constituat. Quod quidem serenitas vestra eo maturius facere velit ideo ut sub praesentibus Thurcarum rumoribus eorum discordia nihil incommoda parere.*” ÖStA HHStA KA AFA 1555/7/4 kelt: 1555. júl. 4. Sforza Pallavicini Miksa főhercegnek.

84 „*Et si serenitas vestra eum illuc amovere atque in hunc locum traducere voluerit ... tunc ego alios tres Capitaneos ... vel unum tot equitibus ... dehinc Dewecherium expediam.*” Uo.

85 MOL E 185 kelt: 1555. máj. 2., Dobra, Choron János Nádasdy Tamásnak.

86 MOL E 185 kelt: 1557. márc. 14., Devecser, Choron János Nádasdy Tamásnak.

87 „*cum domino Gyulaffy causa quam tunc temporis fuimus sub Albam Regalem*” MOL E 185 kelt: 1556. júl. 19., Devecser, Choron János Nádasdy Tamásnak.

gyalogossal. Mivel a létszám 1554-ben nem nőtt Gyulaffy megérkezésével, ezért valószínűleg vagy a Choron alatt szolgálók létszámát csökkentették, vagy meg kellett osztania sógorával az eddig egyedül vezetett csapatok irányítását.⁸⁸ A kimutatók tanúsága szerint egészen 1557-ig ez maradt a helyzet Devecserben, amikor is Gyulaffy távoztával 75 lovasra és 90 gyalogosra csökkent az itt szolgálatot teljesítő sereg. Ez a létszám csekély változtatással egészen Veszprém visszafoglalásáig megmaradt.⁸⁹

A sok nehézség ellenére értek el sikereket a magyar csapatok, Sforza parancsára Choron 1554 nyarán lerombolta Tapolca kastélyát, és visszaadta az ottani templomot és kolostort a prior kezéhez, igaz a török újra építkezni kezdett.⁹⁰ Őt is hadba hívták a Szigetvár felmentésére indított 1556. évi hadjáratba, és fontos szerepet játszott az összegyűlt seregek élelmezésében.⁹¹

1561 nyarán Szent-Grótot és Udvarnokot megtámadta és felgyújtotta a török, de rabolniuk nem sikerült nekik, mert a sümegiek és Choron emberei ki tudtak mindenkit szabadítani, mert szembe sikerült támadni őket.⁹² A következő évben pedig Choron katonái is tevékeny részesei voltak Hegyesd visszavételének. A vár 1561-ben esett el a porkoláb hanyagsága okán, és ez a Balaton egész északi partvidékének elvágásával fenyegetett.⁹³ Azonban Choron már az év végén jelentette, hogy kevesen vannak az erősségben és két nap alatt vissza lehetne foglalni. Pár hónappal később már arról tudósított, hogy a veszprémi és a fehérvári törökök a budai

88 Pálffy, 1999. 86. Inkább ez a presztízs veszteség lehetett az oka kettejük vitájának, mert az 1557-ben említett emlékeztető kótyavetec idején, ahol állítólag egy ló miatt veszték össze, már évek óta tartott a viszály. Veress D., Devecser. 42. p.

89 1554-rc: Pálffy, 1999. 86. p. 1555-rc: „*Dewecser Auf 150 geringe pferdt unnd 100 hungerische fußknecht sambt der haubtleut.*” ÖStA HKA HFU rote Nr. 5. 1555. Jún. fol. 15–17. 1557-rc: ÖStA HHStA AA 78 1556–1557 s. d. Konv. B. fol. 31. 1566-ra: 70 lovas és 90 gyalogost fizettek a rendek havi 582 r. f. 30 K összegért. Pálffy, 1999. 129. p.

90 „*Ceterum illustrissimus dominus Sforza commiserat mihi Gyulaffy, ut castellum Thapolca demoliri facerem, ecclesiam tamen et domum monethorum integram manibus prioris traderem, quod et feci, dicunt tamen ... quod thurci vellint castellum illud rendificare ...*” MOL E 185 kelt: 1554. jún. 29., Devecser, Choron János Nádasdy Tamásnak.

91 „*exhibitione equis S. et m. do. misi aliquot cubulis pabulum ex ordeo deinde ex diversis vinis cum lagenis*” MOL E 185 kelt: 1556. júl. 1., Devecser, Choron János Nádasdy Tamásnak. „*ut quamprimum me necesse fuerit cum gentibus Suae Maiestatis eo ad castra ire.*” MOL E 185 kelt: 1556. júl. 3., Devecser, Choron János Nádasdy Tamásnak.

92 MOL E 185 kelt: 1561. júl. 19., Jánosháza, Choron János Nádasdy Tamásnak. Iványi, 1970. 20. p.

93 Komáromy, 1907. II. közl. Ormányi Józsa Csányi Ákoshoz. 130–156. p. III. közl. Ormányi Józsa Nádasdy Tamás nádorhoz. 156–160. p.

pasa parancsára várnak, aki már Hatvan felé tart, és oda várja ezeket a csapatokat is.⁹⁴ Március végén a tervezés utolsó stádiumában Choron egyik levelében számba vette a tervezett vállalkozáshoz összegyűjthető erőket. Szerinte Györből 100–200 lovas és ugyanennyi gyalogos volt várható, míg Devecserből 200 és Pápáról 550 katona mozgósítására van lehetőség, és ezzel a sereggel sikerre vihető a vár visszavétele.⁹⁵ Ebből kitűnik, hogy Choron kiválóan ismerte a körülményeket és rendkívül tájékozott volt az ellenség szándékait és saját lehetőségeit illetően is.

Mint minden magára valamit is adó véghely parancsnoka, ő is tartott fenn saját hírszerzőhálózatot. Az ezeken a csatornákon befolyt információkat összevetette a más várkapitányok által megszerzett hírekkel, és ezekkel együtt juttatta el Nádasdyhoz értesüléseit.⁹⁶ Volt embere Budán, aki még a nándorfehérvári törökről is szállított híreket,⁹⁷ volt, akit csak halért küldött le a Dunára és onnan tért vissza hírekkel, de ha különösen gyorsan kellett információkhoz jutni, akkor jutalom ellenében küldött ki többeket az ellenséges vonalak mögé.⁹⁸ Ezek ismeretében nem volt meglepő, hogy Choron kapott parancsot az egyik első, Dunántúlt ábrázoló, máig fennmaradt katonai térkép elkészítésére az Udvari Haditanácstól.⁹⁹ A térkép egyik nagy értéke, hogy megadja mérföldben az egyes várak közötti távolságokat. Ha ehhez hozzávesszük Choron helyismeretét és határvidéki tapasztalatait, akkor biztosak lehetünk abban, hogy a térkép nagy segítséget nyújtott a Haditanácsnak a Balaton és a Duna közti területen fekvő várak stratégiai helyzetének meghatározásakor. Tájékozása a korabeli térképekéhez hasonlóan eltolt, de számunkra rengeteg segítséget nyújt, mert Choron a saját szemszögéből nézve vetette papírra ismerete-

94 MOL E 185 kelt: 1561. nov. 27., Jánosháza, és kelt: 1562. febr. 16., Jánosháza, Choron János Nádasdy Tamásnak.

95 MOL E 185 kelt: 1562. márc. 29., Jánosháza, Choron János Nádasdy Tamásnak.

96 Így volt, amikor Takaró Mihály üzenetét Tihanyból, és Henyesse Istvánét Sümegből együtt küldte el az általa szerzett értesülésekkel. „*Itaque in brevi de hac re dominationem vestram magnificationem ego met inquiram*” MOL E 185 kelt: 1556. máj. 12., Somlyó, Choron János Nádasdy Tamásnak.

97 „*homo meus venit de Budae habeo ... [szakadás] ... fidem hominem Hungarum scribam passe Budensis qui mihi nunciavit rogavitque ad vigilandum quia dixit de confinibus Nandor albe gentes imperatorum Thurcarum esse in itinere quas passa Budensis dictui expectat nunciavit vel castrum Kaposijvár vel Papam velle obsidere*” MOL E 185 kelt: 1555. jún. 26., Somlyó, Choron János Nádasdy Tamásnak.

98 A halakkal visszatérő ember szerint „*ad partes Thurcicas de illorum exercitu pene nihil habere rumoris.*” MOL E 185 kelt: 1555. okt. 10., Devecser, Choron János Nádasdy Tamásnak. „*si quid de Thurcarum excursionibus intelligeret nos per exploratorem*” MOL E 185 kelt: 1556. dcc. 7. Choron János Nádasdy Tamásnak.

99 Pálffy, 2000/2. 36–38. p.

it, a középpontban Devecserrel, amit a rajzoló felülnézetből ábrázolt. Máig ez a legkorábbi kastélyábrázolásunk, amin jól látszanak Choron építkezései.

Volt más lehetőség is az egymás közötti párbeszéd folytatására, sőt valamilyen szinten rá is voltak utalva egymásra a harcoló felek. A kereskedelmi kapcsolatok nem szüneteltek a határ két oldalán még a legnagyobb harcok idején sem, ennek volt köszönhető többek között az is, hogy az 1554-ben felégetett Devecser mezőváros 1559-ben éves vásártartási jogot kapott az uralkodótól.¹⁰⁰ Emellett a végvidéki élet sajátosságaként sokszor igen szívélyes viszony alakult ki a felek között. Ezt bizonyítja, hogy Choron egy lovat kapott szomszédság okán ajándékba Arszlán fehérvári bégtől,¹⁰¹ illetve Batthyány Ferenc megbízásából egy agán keresztül akart neki aranyos tálakat és poharakat szerezni.¹⁰² A másik érintkezési pont a rabtartás és rabkereskedelem révén létezett, amit előszeretettel üztek mindkét oldalon, mert jelentős bevétellel járt. Dobrában, Choron egyik Vas megyei erősségében lehetett egy nagyobb börtön, mert 1554-ben oda fogadta be megőrzésre Nádasdy kérésére annak egyik rabját, és már más barátai számára is őrzött ott több foglyot.¹⁰³

Devecser szerepében 1566-ban következett be változás, amikor Veszprém visszafoglalása után már nem volt szükség az így második vonalba kerülő Devecser királyi őrségének fenntartására, és megszüntették azt. Jelentősen kisebb összeget, évi 600 Ft-ot folyósított az udvar 1567-től kezdve a fenntartási költségekhez való hozzájárulásként egészen 1583-ig.¹⁰⁴ Ezzel a Choron család birtokában

100 MOL P 108 Rep. 40. Fasc. E. No. 97. 1559. nov. 7., Bécs, Ferdinánd adománylevelc. A három országos vásár mellett heti vásárokat is engedélyezett minden szombatban.

101 „*possum Dominationi Vestrae Spectabili ac magnificae scribere cum querelam qualere diebus proxime praeteritum Oroszlanbegh Albensis causa vicinatarum miserat mihi equum unum dono ad arcem Vasonko.*” MOL E 185 kelt: 1553. aug. 13., Devecser, Choron János Nádasdy Tamásnak.

102 Sajnos még nem sikerült nyélbe ütni az üzletet, mert „*az aga kinek én irtam volt rola nem volt itthon ... de im ismeg mindjárt beküldök mihelyt meghozák.*” MOL P 1314 No. 09316. Kelt: 1564. márc. 15., Jánosháza, Choron János Batthyány Ferencnek.

103 „*litteras vestrae Illustrissimae Spectabilis ac magnificae dominationis de quodam Thurca, in quibus petit ut ad castrum Dobra recipere, si istic mancipia non haberem ... ego Dobre ne unum quidem Thurcam habeo, sed aliqui amici habent duos sunt bestiae.*” MOL E 185 kelt: 1554. szept. 1., Somlyó, Choron János Nádasdy Tamásnak.

104 ÖStA HKA HFU rote Nr. 46. Konv. 1583. dcc. Devecseren kívül csak Báthori Miklós Zelin nevű várára rendelték el ilyen összegű támogatást. Itt szerencsém megköszönni Kenyeres Istvánnak, hogy a rendelkezésemre bocsátotta ezt az adatot. Ennek a támogatásnak keretében fizetett 1572. március-június negyedévben Zala vármegye dikátora 400 Ft-t Choron Jánosnak Devecser vára fenntartására. „*Magnifico domino Joanni Choron te ratione intertentiois arcis sua Dewecser medio dicatoris comitatus Zaladiensis soluti sunt flor 400.*” ÖStA HKA Vcr. Ung. Geg. rote Nr. 48. fol. 613.

levő várak elvesztették első vonalbeli hadászati jelentőségüket. Bár béke soha nem köszöntött a térségre, hiszen a szpáhik előrenyomulása révén a hódoltság területe folyamatosan nőtt, és az 1580-as években már Sárvár és közvetlen környéke is veszélyben volt, de védelmi funkciójukat Veszprém vette át.¹⁰⁵ Egyes portyák ellen még bevethették a család zsoldjában tartott fegyvereseket, de ezek számát valószínűleg csökkentették, és csak a vár közvetlen őrzésére elegendő strázsát hagytak benne. Ezekről az eseményekről már szinte semmilyen forrással nem rendelkezünk, valószínű, hogy a család tagjait is más gondok foglalkoztatták már ekkor.

A fejezet összefoglalásaként azt jegyezhetjük meg, hogy ez a majd 15 esztendő nagy kihívást és hatalmas terheket jelentett a család számára, birtokaik közvetlenül voltak fenyegetve, de ezek védelmén keresztül — természetesen a többi helyi birtokos családdal összefogva — a magyar és osztrák rendek anyagi és katonai segítségével sikeresen oldották meg feladatukat, mert sikerült a leghevesebb várharok időszakában meghiúsítaniuk az oszmán csapatok áttörését és további térnyerését a Dunántúlon.

A devecseri Choron familia családi kapcsolatai

A család történetének vizsgálatakor nem hagyhatjuk figyelmen kívül azokat a rokoni szálakat, amelyek révén a Choronokat elhelyezhetjük az adott kor nemesi társadalmában. Ismeretük révén képet kaphatunk a familia vagyoni helyzetéről, és hogy a nemesi arisztokrácia szervezetében milyen helyet foglalt el. A korszak házassági sajátossága volt, hogy rangon aluli családokkal nem szívesen kerültek rokonságba, igyekeztek közeli területről párt választani; egy adott társadalmi rétegből nehéz volt feljebb lépni, bár nem egyszer éppen egy szerencsés házasság volt az alapja egy család későbbi sikereinek, hiszen egy főrangú családba való beházasodás magával hozta az egyén főrendűek közé kerülését.¹⁰⁶

A devecseri Choronok családfájával már foglalkozott korábban szakirodalom, de az újabban előkerült források segítségével sok helyen pontosítani és korrigálni tudjuk eddigi ismereteinket.¹⁰⁷ A család tagjainak házasságait a XV. században az

105 *Hegyí*, 1993. 105. p.

106 Elég ha Nadasdy Tamásra, a későbbi nádorra és országbíróra gondolunk, aki a hatalmas vagyonú Kanizsai család utolsó tagjával, Orsolyával kötött házassága révén vált az ország egyik legnagyobb birtokosává.

107 A legnagyobb haszonnal Takáts Sándor Choron-lányokról szóló tanulmányát *Takáts*, 1982. 110–130. p. és Kazáry Károly munkáját forgattuk. *Kazáry*, 1940.

adatok hiánya miatt nem állt módunkban összefüggéseiben vizsgálni, csak az bizonyos, hogy 1473-ban Choron Gergely testvére, Katalin Török Ambrushoz, Hunyadi (I.) Mátyás udvarnokához ment feleségül, de ez a frigy még nem hozta meg a család felemelkedését, mert az uralkodótól nászajándékba kapott földbirtokok pár évvel később már a Szapolyai család kezében voltak.¹⁰⁸

A család hírnevét megalapozó András családtagjai közül is csak édesapját, Mártont ismerjük, édesanyja és testvérei nevével eddig nem találkozunk a forrásokban. András valamikor az 1520-as években vehette feleségül Izsákfalvi Margitot, akinek származását ugyancsak homály fedi.¹⁰⁹ Margit első említése 1532-ből történik,¹¹⁰ de ekkor már éltek gyermekeik, István és János,¹¹¹ tehát a frigynek ennél korábban kellett megtörténnie. András társadalmi jogállásának megfelelően kapott magának feleséget, nem tartozott ekkor még a főrendiek közé, ahogy azt házassága mutatja. István nem élte meg a felnőttkort, 1542 után nem fordul elő a forrásokban.¹¹²

János 1584-ben kelt végrendeletéből ismerjük az akkor még élő leánytestvéreinek a nevét.¹¹³ Ebben már elhunytként szerepel a talán legidősebb testvér Zsófia, aki Gersei Pethő Péthernek volt a felesége már 1535-ben.

Dorottya Rátóti Gyulaffy Jánoshoz, Csobánc urához, egy Balaton-környéki középbirtokoshoz ment feleségül.¹¹⁴ János testvérei voltak Mihály, és a híres bajvívó, László, aki 1554–1557 között Choron János kapitánytársa és „haragosa” volt Devecserben. Ennek az ellenszenvnek volt köszönhető talán az a családi összetű-

¹⁰⁸ *Solymosi*, 1984. 186. p.; *Reizner*, 1893. 613. p.; *Bessenyei*, 1986. 7. p.

¹⁰⁹ Családjáról semmi ismeretünk nincs, csak Vas megyében említenek a források egy Izsákfalvi Márk Jánost 1573-ban. „*in praedicto oppido Vasvar in eodem comitatum Castriferrei ... Joanne Mark de Izsakfalva ...*” MOL P 108 Rep. 45. Fasc. N. Margit utolsó említése 1552. február 8-án. „*Generosa domina Margaretha relicta egregii quondam Andree Choron de Dewecher.*” MOL P 108 Rep. 45. Fasc. L. No. 392.

¹¹⁰ *Reizner*, 1893. 613. p.

¹¹¹ Első említésük MOL P 108 Rep. 40. Fasc. D. No. 11 Choron András és Hidegkúti István közötti birtokcsere Jankapürtyé és Hidegkút birtokokkal.

¹¹² Utolsó említése 1542. szeptember 1-én Thurzó Elek Choron Andrásnak Sárósdra tett adománylevelében. MOL P 108 Rep. 40. Fasc. E. No. 89.

¹¹³ *Reizner*, 1893. 613. p. „*Quondam Sophiae olim Petri Pethő de praefacta Gerse*” MOL P 108 Rep. 13. Fasc. A. No. 1. NB. Már 1535-ben Grcsi Pethő Péter felesége „*egregio Petre Pethew de Gerse ac domina Sopia Choron consorti eiusdem*” MOL A 57 I. köt. p. 284–285. 1569-ben még él, Körmendről írt levellet Batthyány Boldizsárnak. MOL P 1314 No. 09329.

¹¹⁴ Zala megyében Gyulakeszi, Hencyc, Monoszló, Raposka, Rendcs és Tomaj falvakban bírt 1549-ben 13 adózó portával. *Maksay*, 1990. II. köt. 997. p.

zés, ami következtében Gyulaffy János a saját testvére ellen emelt panaszt, mondván, hogy feleségét, „Dorka asszonyt éktelen szitkokkal illette.”¹¹⁵

János második testvére, Anna idősebb Gersei Pethő Gáspárnak, Nádasdy Tamás familiárisának, János és Boldizsár testvérének lett a felesége. A család tagjai 1549-ben kaptak báróságot, és János Sopron megye főispánja is volt huzamosabb ideig.¹¹⁶ A tehetősebb középnemesi családok közé tartoztak, akiknek birtokai Vas és Zala vármegyében feküdtek.¹¹⁷ János emelt erősséget Keszthelyen, és a család 1561-ben tizenhat fegyverest tartott Tátikában, tizenkettőt Reziben, és hatot-hatot Körmenten és Keszthelyen.¹¹⁸

A harmadik testvér Fruzsina (Frakszia) volt, akit Gersei Pethő Benedek vett nőül. Róla tudunk a legtöbbet Takáts Sándor jóvoltából. Fruzsina a magyar mellett latinul is tudott írni és olvasni, kertjei messze földön híresek voltak.¹¹⁹

Katalinról tudunk a legkevesebbet. Vásonkői Horváth Jeromos felesége volt, ő még élt János 1584-ben bekövetkezett halálakor.¹²⁰

Ezeket a házasságokat figyelembe véve azt mondhatjuk, hogy az apa hatalmának növekedése révén már egészen jó házasságokat tudott kieszközölni lányai számára. Ők előnyösebb helyzetben voltak, mint az előző generációhoz tartozó apa, igaz a középnemesi körből még ők sem tudtak kitörni, de figyelembe véve, hogy egy igen patriarchális társadalomban éltek, ez a lánygyermekektől nem is volt elvárható. A minőségi ugrást János hajtotta végre, mint a jelentős Choron-birtok egyetlen férfi örököse.

Choron János 1544. április 27-én vette feleségül a krajnai nemesi családból származó Svetkovics Máriát.¹²¹ Érzésünk szerint ez volt az a pont a család történetében, amikor a família ki tudott törni az eddigi társadalmi helyzetéből, és ezzel a rangos házassággal bekerült a főrendűek közé. Ezen a családi köteléken keresztül

115 *Illés*, 1994. 66. p.

116 *Mályusz*, 1926. 69. p.

117 *Maksay*, 1990. II. köt. 911., 1103. p.

118 *Komáromy*, 1904. 420. p. Gersei Pethő János levele Nádasdy Tamáshoz. *Végh*, 2000.

119 *Takáts*, 1982. 114–116. p. Férje 1573-ban halt meg és utána a család birtokait felbecsültették. Ebből vonta le azt a téves következtetést az egyébként kiváló Takáts, hogy Fruzsina ekkor már nem élt, pedig az 1584-es végrendeletben szerepelt, mint Gersei Pethő Benedek özvegye.

120 Egy általa írt levelet találtunk. MOL E 185 kelt: 1555. okt. 13. Szentgrót Choron Katalin Nádasdy Tamásnak.

121 MOL P 1314 No. 03605. Fazekas István szíves közlése alapján.

jutottak el a legmagasabb udvari körökhöz, ami további távlatokat nyitott a devecseri Choronok előtt.¹²²

Mária a királynő udvarhölgye volt Bécsben, testvéreivel, Katalinnal és Erzsébettel együtt. Katalin Batthyány Ferenc, korábbi horvát-szlavón bán felesége volt, míg Erzsébet Batthyány Kristófhhoz ment feleségül. Ezzel a házassággal Choron János a letehetősebb nagybirtokosokkal került rokonságba, megnyílt előtte az udvari hivatalokba vezető út.¹²³ Rengeteg segítséget jelentett egy olyan állandóan a legfelső udvari körökben mozgó rokon, mint Svetkovics Ádám, aki nagyon szoros szálakat épített ki a Choronokkal. Többször járt rokonai magyarországi birtokain, nagyobb vásárlások esetén pénz kölcsönzött a számukra,¹²⁴ és Macedóniai Péter főkamrás halála után annak hivatalát is megpróbálta sógora számára kijár-

122 A Svetkovicsok Pettauból származtak. A XV. század végéről vannak az első ismeretünk. Svetkovics László fia, idősebb Ádám 1508-ban vette feleségül Salzburgi Katharinát, egy akkor már halott kereskedő, Wolfgang Knoll lányát. Már ebben az évben Salzburgban az augsburgi Welser-Wöhlin kereskedőház képviselőjeként dolgozott. 1511-ben már képes volt megvásárolni a Marburg melletti Golowitz uradalmat 6000 Ft-ért. Időközben újra nősült, második felesége Frangepán Bernhard lánya, Katharina volt. Az ő gyermekci voltak Anna, aki később Josef Lamberg felesége lett, aki fontos diplomáciai tevékenységet folytatott a Habsburgok megbízásából, II. László, aki osztrák nemzeti családkból választott magának feleséget, és 1541-ben hunyt el, és Ádám, akinek a személye körül megoszlanak a vélemények: több szakirodalom szerint nem kettő, hanem három Ádám volt, és a legfiatalabb futotta be a legnagyobb karrirt. Nem érvén magunkat kompetensnek ebben a vitában, szeretnénk elkerülni az állásfoglalást, csak az általunk ismert adatokat szeretnénk összefoglalni. Svetkovics Mária 1545-ben már árva („Maria quondam Adam Svetkovics relicta” MOL P 108 Rep. 40. Fasc. D. No. 13.) és Ádám testvére („ego Adam Svetkovics ... dominam et sororem meam clarissimam Maria” MOL P 108 Rep. 45. Fasc. P. No. 306.) volt. Ádám felesége Székely Katalin volt, és 1544-ben már I. Ferdinánd kamarása, 1562–1563-ban tanácsosa, majd 1566-tól az Alsó-Ausztriai Kamara elnöke volt. Bécsben birtokolt házat és 1571 körül halt meg. Egy Karl nevű nagybátyja ismeretes, aki 1546-ban Győrben szolgált, és lovaskapitányként 1551-ben halt meg. *Pálffy*, 1999. 62. A család történetéről: *Pickl*, 1994.

123 Volt, hogy feleségét küldte fel az uralkodóhoz. „dominus meus carissimus misit ad serenissimam regiam” MOL P 1314 No. 09322. Kelt: 1552. aug. 15., Dobra, Choron Mária Batthyány Kristófnak. Kéri, hogy Erzsébet is vele tarthasson.

124 Somló várának megvételekor 1000 Ft-ot kölcsönzött Máriának, és több mit 10 év után kapta csak vissza. „Mille florenos Ungaricales, quos ego eadem magna domine sorori mei clarissime mutuo dederam ad emenda ... nominata Somlo. Hodirna die prefatos mille florenos ungaricales mihi ... reddidisse et persolvisse.” MOL P 108 Rep. 45. Fasc. P. No. 306

ni.¹²⁵ Ádám adta el kaboldi birtokrészét is 1555-ben Choronnak, ami lehetővé tette neki a bárói cím megszerzését,¹²⁶ és birtokainak további gyarapítását.

Choronnak három lánya született Svetkovics Máriától. Margit, akinek a kezét maga Oláh Miklós esztergomi érsek kérte meg az unokaöccse, Oláhcsászár Miklós számára,¹²⁷ de az apa az érsekkel folytatott folyamatos pereskedések miatt visszautasította ezt a házassági ajánlatot. Később Nádasdy Kristóf, a nádor öccse vette el feleségül, akivel a pompásan átépített Egervárba költözött. Az elutasítás egyrészt jelezte, hogy személyes okok miatt nem kívánt az érseki családdal rokoni szálakat kiépíteni, másrészt már nem volt rá szüksége a családnak, hogy egy magas rangú egyházi családon keresztül nyerjen felvételt a főrendiek közé, mert ezt a lehetőséget már a Svetkovics rokonság révén megkapta.¹²⁸ Katalin volt a középső lány, ő bethlenfalvi Thurzó Szaniszlóhoz ment feleségül, de 1558 után nem találkozzunk vele a forrásokban, Choron János végrendelete sem tesz róla említést.¹²⁹ A legfiata-

125 „*Ma jöve egy emberem Bécsből, aki által Adam uram írt nekem, hogy az szegény Machadonaj meghalt volna. És azt írá Ádám uram, hogy ő szólt volna Maximilián királynak és azt mondta volna öfelsége, hogy örömet törekszik császárnál, hogy az Macchadonal helyét nekem adnája öfelsége. És azt írja Ádám uram nekem, hogy érsek uramnak is szólt ... és arról ír Ádám uram hogy én írnék nagyságodnak, hogy nagyságod is írna öfelségének mellettem.*” MOL E 185 kelt: 1561. aug. 14., Somló, Choron János Nádasdy Tamásnak. Végül Gersci Pethő János kapta meg a tisztséget.

126 MOL P 1314 Lad. 18. f. 2. nr. 1–4. Fazekas István jelzete alapján. A kaboldi uradalommal és magával a koronazálogbirtok intézményével alább szeretnénk foglalkozni.

127 „*én azt akarom nagyságodnak megjelenteni, hogy érsek uram kéreti az öccsének az én leányomat, és erőssen szorgalmazza vala, hogy ezennel választ tennék, de én nem akarák addig semmi választ adni, míg te nagyságodnak tudtára nem adom ... választ várok te nagyságodtól, mihez kell magamat tartanom. Az az öccse, ki Lánsérba vagyon, es egyéb jószágát és marháját ennek hagyá [Oláh].*” Ekkor még nem volt elutasító. MOL E 185 kelt: 1557. nov. 30., Kabold, Choron János Nádasdy Tamásnak. Két évvel később már biztosabb volt elhatározásában. „*Illyen dolgot nem latom. Egyfelől érsek uram atyafiságot keres, másfelől földemet foglalja, nem tetszik ez nekem.*” MOL E 185 kelt: 1559. máj. 20., Kabold, Choron János Nádasdy Tamásnak.

128 Véleményünk szerint ez a házassági ajánlat is közvetett módon Svetkovics Ádám személyének köszönhető, aki eladta Choronnak az érsek Lánzséri birtokával szomszédos kaboldi uradalmat, melyet, ha házasság révén sikerül egybekovácsolni az Oláh család kezében jelentős birtokkomplexum összpontosult volna.

129 Utolsó említése: „*Catharinae et Margarethe filibus ipsius Joannis Choron.*” MOL A 57 3. köt. p. 495–496.

labb Anna volt, aki bizonyosan 1558 után született, és előbb Balassa István, majd Liszthy István vette feleségül.¹³⁰

A három generáció házassági politikáját összevetve kirajzolódik a társadalmi ranglétrán való lassú emelkedés folyamata. Choron András még az ismeretlen Izsákfalvi Margittal kötött házasságot, de lányait már a Dunántúlon ismert családok férfitagjai vették el feleségül. Itt érdemes megfigyelni a nagyon erős kapcsolatot a Gersei Pethő családdal, akiket — hasonlóan a Choronokhoz — feltörekvő dinasztiaként jellemezhetünk. A Balaton-felvidékről ők is a nyugati területek felé húzódtak a török pusztítás elől mentve birtokaikat. A család politikájával és János házasságával azonban beteljesedett, egy majd negyed évszázados folyamat, a Choron András által megszerzett vagyoni és bizalmi tőkével a család bekerült a magnificusok rendjébe.

A család bevételei és birtokainak változásai Choron János idejében

A család bevételei különböző tételekből álltak össze, saját birtokaiknak, allódiumaiknak jövedelme, tisztségekkel járó fizetések, és a kereskedelemből származó haszon alkotta azt a vagyont, amelyet a család esetleges vállalkozásaiba be tudott fektetni, illetve mindennapi kiadásaitak fedezni tudták.

Mára már elfogadott nézet a történetírásunkban, hogy a nemesség is komoly részt vállalt a korszak kereskedelméből, Szakály Ferenc egyenesen a vállalkozás első magyarországi virágkorának tartja ezeket az XVI. század középső harmadát.¹³¹ Ebben segítették kiváltságaik, a belső vámok alóli mentességük, ami révén szállítási lehetőségeik nagyon kedvezőek voltak, kocsmáltatási joguk, aminek köszönhetően, mind saját borukat, mind a hegyvám formájában jobbágyaik által beszolgáltattott boradót értékesíteni tudták. További hatalmas lehetőségeket rejtett magában a megemelt létszámú, hazánkban állomásozó hadsereg ellátási igénye miatt beinduló hadikonjunktúra, ami szinte korlátlan felvevő piacot jelentett a földesúri terményeknek, így a bornak és a gabonának. Végül pedig meg kell említeni az éppen ekkor tetőző Nyugat-Európába irányuló marhaexportunkat, amely mesés jövedelmeket eredményezett a benne résztvevőknek.

130 Liszthy István édesapja János veszprémi, majd győri püspök királyi tanácsos és alkancellár volt, testvére János pedig Puchaim Wolf leányát, Erzsébetet vette nőül. Az apa a fiait evangélikus szellemben taníttatta. *Loibersbeck*, 1962. 15. p.

131 *Szakály*, 1994.; *Pálffy*, 2000. 133. p.

A család már korán felismerte a kereskedelemben rejlő lehetőségeket, az 1542-ben készült a nyugati határon fekvő harmincad hivatalok naplói szerint Devecsrből érkező kereskedők 612 Ft teljes forgalmat bonyolítottak le, igaz ennek legnagyobb részét import tette ki.¹³² A hadigazdaságba is hamar bekapcsolódtak: már 1538-ból van arra adatunk, hogy a Veszprém mellett táborozó Ferdinánd-párti sereg részére Choron András is szállított ellátmányt.¹³³ Veszprém eleste nemcsak a térség állandó háborús övezetté válását eredményezte, hanem az idevezényelt katonaság is jó felvevő piacnak bizonyult a terményfelesleggel rendelkezők számára. 1552-ben a királyi hadsereg számára vásárolták fel német kereskedők Choron gabonáját,¹³⁴ és az 1556-ban Sziget felmentésére Pápához összegyűjtött csapatoknak is szállított a család élelmet.¹³⁵ Természetesen ezen kívül saját váraik őrségének ellátását is nekik kellett fedezniük, ám ez inkább volt teher, mint bevételi forrás, mert az őrség gyakran híjával volt a zsoldnak. Szervitorainak ellátására is neki kellett gondot viselnie, és ez a Choron család esetében nem csekély felvevő piac volt, hiszen 1549-ben 60-nál többen szolgáltak neki. A drinápolyi béke beköszönté nem jelentette a hadiállapot megszűnését, a hadsereg élelmezése továbbra is busásan jövedelmezett. A termelő területek fokozatos nyugatra helyeződésével a határ menti területek egyre inkább felértékelődtek, mert a Rába jobb partjáig a török hódoltatás következtében a termelés egyre inkább hanyatlott. Ennek köszönhetően Choron terményei egyre nagyobb mennyiségben találtak vevőre. 1581-ben hatezer köből gabonát akart Hosszútóthy György a király megbízásából vásárolni Chorontól Kanizsa végvár szükségleteinek kielégítésére.¹³⁶

132 *Ember*, 1961. 42. p.

133 ÖStA HHStA UA Fasc. 38. Konv. A fol. 36–38. kelt: 1538. dcc. 13., Veszprém, Gyulay István veszprémi várkapitány levele Ferdinándhoz

134 Ld. 67. számú jegyzetet.

135 „*Kegyelmed parancsolt vala nekem, hogy az én jószágomból élelmet küldjek az hadba, érette amit lehetett im küldtem és még tebbet is küldök.*” MOL E 185 kelt: 1556. július 5., Devecsér, Choron János Nádasdy Tamásnak.

136 Ennck költségét az uralkodó a harmincad bevételéből, vagy a következő évi hadiadóából akarta kifizetni. Sajnos még a szállítás is nehézségekbe ütközött a hatalmas török pusztítások miatt. „*ex quo serenitatis vestrae clementi voluntate intellecta, ubi per Danubium transitus potuit confestim me ad magnificum dominum Joannem Choron contuli, cui redditus literis serenitatis vestrae multis verbis necessitates ac praesertim penuriam annonae ... sex millia cubulorum frumenti qua minivum abundaret, iam statim militibus Canisam per suos subditos devehi curaret ... quod cum ipse iam turcicam tirranidem ad sexaginta vel septuaginta oppida et pagos amiserit et reliqua quidem bona sua ita oppraessa et devolata sint.*” ÖStA HKA HFU rote Nr. 42. fol. 232–236. kelt: 1580. december 12., Pozsony, Hosszútóthy György Ernő főhercegnek.

A gabona mellett a bor volt a másik olyan mezőgazdasági termék, amelyből bármennyit el lehetett adni és mivel a család Balaton-felvidéken elterülő birtokainak kedvező fekvését kihasználva rengeteg szőlővel bírt, természetesen ebben az ágazatban is érdekelt volt. Rendelkeztek a Tihany környéki Arácon 112 hold szőlővel,¹³⁷ de Somló,¹³⁸ Kabold, és Kőszeg uradalmaiban is jelentős művelés folyt.¹³⁹

Fontos helyet foglalt el a család bevételeiben az eddig csak kevésbé vizsgált halgazdálkodás. Népszerűségét annak köszönhetette, hogy könnyű tartósíthatósága miatt nagy távolságokra tudták szállítani, illetve a böjtnapok gyakori száma miatt és kedvező élettani hatásának köszönhetően fontos része volt a táplálkozáskultúránknak. A balatoni halászat mellett fontos szerepe volt a folyami halászatnak is, még az 1550-es években is folytatták magyar nemesek parancsára a mélyen a hódoltságban fekvő Dunán halászatokat.¹⁴⁰ Emellett azonban meg kell említenünk a halastavakat, melyek létezéséről jelentős számú településen tudunk; ezek értéke nem egyszer meghaladta az 1000 Ft-ot.¹⁴¹ A Choron család is bírt halastóval Devecserben,¹⁴² a 70-es

137 Reizner, 1893. 614. p. Egy hold termése megközelítőleg 100 köböl bort adott, ami ha budai köböllel számolunk (1 budai köböl = 8.48 l.), majd 8500 litert jelentett, így csak erről a területről közel 100 000 liter borral bírt. VMMK 10. 98–100. p.

138 A somlóvásárhelyi apácák panaszkodtak, hogy Choron szőlőit az ő jobbágyaikkal műveltette. Lukcsics, 1923. 64. p.

139 „Az én jobbágyimnak volt az nyeky hegyen valami szőlőjük, azt sem hagyja [Oláhcsászár Miklós] megszedniük.” MOL P 108 Rcp. 88. Fasc. 10. fol. 167. kelt: 1564. szeptember 8., Kabold, Choron János Oláh Miklósnak. Egy hold után a jobbágyok által fizetett hogyvám terméstől függően 10–15 hektoliter bor volt. Iványi, 1970. 75. p. Jellemző a hatalmas igényre, hogy hiába volt Magyarországon kimagasló mennyiségű bortermelés, 1555-ben statutumot kellett bevezetni a hatalmas méretű borhamisítás miatt, hogy a „corumpált” borral megöltött hordókat az alispán szétverheti. Uo. 70. p.

140 MOL E 185 kelt. 1555. október 10. Devecser Choron János levele Nádasdy Tamásnak. „his diebus miseram quodam colonum meum ad pertes Danubii pro piscibus Danubilibus ...”

141 Holub, 1941. 278. p. „Értvén az nagyságod levelét melybe írja nagyságod, hogy én ígértem volna nagyságodnak 1000 Ft-ot tót csinálni, azért emlékszem róla és meg is adom nagyságodnak miheylt Kaboldba megyek ... de hol azt írja nagyságod, hogy azon többől fizetne meg nagyságod az sokat foglalna magának de az mely nap történjék nagyságodnak az mikorra magadhatnája nagyságod, kész vagyok alkalmas napot várnom, és nagyságodnak német pénzt adok, jó penzt és nagyságod ismét olyan pénzzel adja meg.” MOL E 185 kelt: 1558. november 5., Devecser, Choron János Nádasdy Tamásnak.

142 Koppány, 1961. 19. p.

években Csatáron Batthyány Ferenc adományából,¹⁴³ és Doroszlón.¹⁴⁴ De sokszor még ez sem volt elég, így más birtokosok halastavaiból kellett kérni az őszi lehalászások idején.¹⁴⁵ Annyira fontosnak ítélték meg a korban a halastavak létezését, hogy még az azokat tápláló víz miatt is képesek voltak pereskedni.¹⁴⁶

Hasonlóan fontos volt a malmok építése, birtoklása és működtetése. Sok helyen messze földről viték öröletetni, mert a háború, vagy az általános elhasználódás miatt több helyen üzemképtelenné vált a malom a drága javítási költségek miatt. Choron András többek között a Vas megyei Csatár földjén, a Pinka-folyó melletti malmot szerezte meg 1547-ben közel 42 Ft-ért,¹⁴⁷ de ő sem gondolta, hogy ezzel egy több mint 20 éven keresztül tartó viszály veszi kezdetét Batthyány Boldizsárral.¹⁴⁸

Jövedelmező volt és egyre gyakoribbá vált, a tizedek bérlése az egyháztól. A török hódoltság terjeszkedésével az egyház, mivel nem volt katonai ereje, képtelen volt behajtani az őt megillető járandóságot. Inkább — a biztos jövedelem reményében — a katonai erővel rendelkező várkapitányoknak adták ezeket bérbe, akiket már senki nem ellenőrzött szigorúan, hogy mennyi dézsmát szedtek be az itt élő né-

143 „Levél vagyon róla, hogy az szegény Batthyány Ferenc uram az csatári halastót halálomig nekem adta vala, kit mester előtt nekem vallott”, de hiába volt mellette a törvény, mert „kegyelmed [Batthyány Boldizsár] elfoglalta, meghalasztotta és az idén is kegyelmed meghalasztatta az halastót.” MOL P 1314 09320 kelt. 1584 május 8. Kabold Choron János Batthyány Boldizsárnak.

144 A doroszlói halastóról kész halat beszolgáltatni, de Ő (Choron János) csináltatta, rekcsztette és telepítette be tavasszal, de mint mondta, „némi hal benne vagyon mind az sem tenne egy öreg csukát.” MOL P 1314 09321 kelt. 1584 május 12. Kőszeg Choron János Batthyány Boldizsárnak.

145 „Ha az keresztúri tót le bocsjátják a tóban való hal ívást adathatná, azért ha kegyelmed megadatná érte küldenék.” MOL E 185 kelt: 1558. november 10., Devccser, Choron János Sennyci Ferenc sárvári prefektusnak.

146 „Az kegyelmed atyafia az haltartókat kezdte el csinálni, kimentem vala látni, mert az mely folyó víz azokra megyen, én földemen vannak.” Idáig engedte, de most már keressen más vizet, mert „gondot viselek reá, hogy az enyimet hatalmával nem hogy őneki, de másnak sem hagyom bírni” MOL P 108 Rep. 88. Fasc. 8. fol. 83–84. kelt: 1561. november 3., Devccser, Choron János Oláh Miklósnak.

147 „totale molendine ... in fluvio Pinka in territori eiusdem possessionis Chathar vocate in comitatu castriferrei ... et una silva sub una meta ... quadraginta et duobus cum dimidio florenorum Hungaricarum egregio Andree Choron de Devccser ... dedisset vendisset.” MOL P 108 Rep. 45. Fasc. L. No. 387. Kelt: 1547. Vasvári káptalan.

148 Hallotta Choron „hogy az csatári malom kegyednek [Batthyány Boldizsár] és kegyed embereinek kárára vagyon, hogy nem szolgál az molnár az várhoz rúla” és ezért el akarja tőle venni. Choron megfenyegette, hogy ha hozzányúl a malomhoz, akkor „félelek rajta, hogy talán megkezdí égetni az tervény az kegyednek kezét.” MOL P 108 Rep. 45. Fasc. L. kelt: 1570. február 26., Kabold, Choron János Batthyány Boldizsárnak.

pektől. Természetesen a devecseri Choronok is érdekeltek voltak ebben az üzletágban, 1539-től megkapták hűsz évre Tapolca és Berend tizedkerületeit Kecsethy Márton veszprémi püspöktől,¹⁴⁹ ezeken kívül bérbe kapták a derecskei dézsmát,¹⁵⁰ és Kaboldon is ők szedték a tizedet 550 Ft bérleti díjért.¹⁵¹

A család számára azonban amellet, hogy ezekből a fent említett jövedelemforrásokból is szép summát húztak, nem ezek voltak a legfontosabb bevételeik. Furcsa módon éppen azon időszakban, amikor még bankrendszer nem lévén, a családok csak saját tőkájüket forgathatták, — ami rendkívüli rizikóval járt, és forgótőke hiányában az árukkal való hitelezés volt a kereskedelem egyik legfőbb sajátossága —, a család elég jelentős összegeket helyezett ki zálogért cserébe. Természetesen az akkori banki garancia hiányában jóval nagyobb kamatra, éppen kétszeres áron adtak kölcsönbe, és ha bizonytalanabb időszak volt várható, akkor a határidőt is végezen leszűkítették.¹⁵² Így történt ez 1552. május 30-án, Veszprém elestének előestéjén is, amikor Erdődy Péter ötvöstárgyaiért 1700 Ft-ot lett volna hajlandó Choron János adni, de csak akkor, ha tényleg érnek annyit, és csak rövid határidőre, mert véleménye szerint olyan idők következtek, amikben haszontalan zálogba nem volt szabad pénzt fektetni.¹⁵³

149 Erdélyi, 1913. 13. p.

150 „A derecskei dézsmának árendáját mindig megfizettem a pozsonyi udvarbíróknak, kikről énnékem mind menedékem van.” MOL P 108 Rcp. 88. Fasc. 10. fol. 133. kelt: 1565. június 4., Kabold, Choron János Oláh Miklósnak.

151 „Magnificus dominus Johannes Choron de Dewetcher de ratione Arendae decimarum Anni presentis 1572 ad arcem suam Kabold et aliquot nullarum pertinem putavit ad cameram flor. 550.” ÖStA HKA Ver. Ung. Gcg. rote Nr. 48. fol. 604.

152 „Az te kegyelmed levelét én megértem, melyben ír kegyed, hogy kegyednek annyi pénzre való záloga nem volna, és kegyed kapitulumba adna levelet, és az kegyed jószágát nekem kötné. Azért az kegyed jószágához én messze lakom, és aztán én nem bírhatom más az, hogy tudja most minemű idő vagyon. Azért csak küldjön amnyi zálogot ki két amnyit érne, mint az 300 forint, és te kegyednek adok, jöllehet mostan nekem is kéne az pénz, mert az király Ófelsége fiát atyám hagyásából szinte Anpurkik (!) kell kísérnem.” MOL P 1314 No. 09314 kelt: 1551. április 14., Dobra, Choron János Batthyány Kristófnak.

153 „Ceterum quia tempus breve est et impenderit calamitas nos satis sollicitos fecit crastina die hominem nostrum cum pecuniis ad Vestram Spectabilem Magnificam Dominationem mittemus Vestra Spectabilis et Magnifica Dominationi res ipsas faciat eo ducere ac per eius rei artificiri mensurati et probati ac aestimati si tantum valeat quantum ipse dominibus Erdődy de dixit hoc est ultra mille et septingentis florenos nam homo noster eius rei non admodum connarus est, ac si Vestrae Spectabilis et Magnificae dominationis videtur redirat ac per nostrum hominum remittat si vero non fuerit tanto valotis pecunias nostras ... Vestrae Spectabilis Magnificae dominationis eligeret redmpcionem terminum brevem statuat ac obligatio fiat eademvinculo quo illi Germano facta fuerat ut si ad diem statutum non redemerit perpetuo amittat nam hoc

A legjobb adósnak azonban az uralkodó bizonyult, aki 1554-ben, mivel más-hogy nem tudta kiegyenlíteni a Chorontól kapott 10 000 Ft kölcsönt, a szempci harmincadot bocsátotta számára Paksy János komáromi várkapitánnyal megosztva.¹⁵⁴ Az északnyugati harmincad helyek közül messze a szempci hivatal bonyolította le az egyik legnagyobb forgalmat Csehország felé, csak 1554-ben a kamara 24950 Ft bevételt könyvelt el itt.¹⁵⁵ Sajnos azt nem tudjuk, hogy pontosan mennyi bevétele származott Choronnak innen, és arról sincsenek adataink, hogy meddig tartotta a birtokában ezt a harmincad helyet, de az szinte biztosra vehető, hogy tetemes haszonnal működtette.

Feltételezésünket alátámasztja, hogy ezekből az évekből jelentős építkezéseiről tudunk a családnak. Jánosházát, a család egyik új szerzeményét kibővítették egy új téglából készült épületszárnyal, és az egyik toronyhoz tartozó előteret két emelet magasan körbeépítették. Itt került elhelyezésre a díszterem, de emellett még termek egész sokasága épült.¹⁵⁶ Emellett Kaboldon, a család másik új birtokán is jelentős építkezések történtek, Choron János reneszánsz stílusban szinte teljesen újjáépítette ezt a korábbi határvárat.¹⁵⁷

Az 1570-es évek elején tovább gyarapodott a család birtokállománya, megszerzték 52 000 Ft-ért Jókő uradalmát, ami Guti Országgh Kristóf halála miatt vált az

tempore pecunias nostras ad in utilia pignora non libenter erogarimus" MOL E 185 kelt: 1552. május 30., Devcsér, Choron János Nádasdy Tamásnak.

154 „*Nos Ferdinandus etc. Recognoscimus per presentes litteras nostras quod eum fidelis nostri egregius Joannes Choron de Dewecher ad generosam exhortationem nostram ad necessitas nostras proprias nobis mutuo et sub spe certissime Restitentionis decem milium florenum Hungaricarum in moneta Germanica dederit ... cuiusquidem summae rehabilitatione Joannem Choron volentes reddere, eundem assecuravimus et certificavimus eidemque promissimus, quod dictam summam florenum Hungaricarum in moneta ... ex proventibus tricesima nostrae Szempciensis ... persolvi faceremus.*" MOL A 57 3. köt. p. 279–280. Paksy János azonban a következő év elején már panaszkodott, hogy hiába illetné meg őt is a megfelelő hányada a harmincad bevételének, már saját czüstműit kellett elzalogosítania, mert Choron nem fizetett neki semmit. ÖStA HKA HFU rote Nr. 5. 1555. jan. fol. 51. kelt: 1555. január 11. Komárom Paksy János levele Miksához.

155 ÖStA HKA HFU rote Nr. 3. fol. 26–61. „*Ratio omnium proventum paratae pecuniae quae ad cameram Hungaricam Regiae Maiestatis in Anno domini 1554 percepta est.*" fol. 31. „*Perceptio pecuniae mutuo per Maiestatem regiam contractue 1554 A Joanne Choron levati sunt mutuo ad inscriptionem Zemciens. flor 10 000.*"

156 *AE*, 1986. 287. p. No. 109.

157 *Prickler*, 1979. 76. p. Az építkezésről utal Oláh Miklós azon levele is amelyben panaszkodott Choronnak, hogy „egy kőművesünket, ki nekünk szegődött emberünk volt erővel oda bevittette Kaboldba és ott műveltetett vele amíg akartad. És ennek felette volt két téglalapítónk is, és azokat is oda bevittetted.” MOL P 108 Rcp. 88. Fasc. 10. fol. 239. kelt: 1558. június 26. Bécs.

uralkodó által adományozhatóvá.¹⁵⁸ 1579-ig volt ez a felvidéki uradalom a család kezén, ám ekkor Rudolf császár nevében Illésházy István és Krusith János tárgyalásokat kezdtek Choronnal,¹⁵⁹ és megpróbálták rávenni, hogy az eddigi 54 000 Ft-os zálogdíj helyett 75 000 Ft-ot fizessen.¹⁶⁰ Choron erre nem volt hajlandó, így 54 000 Ft ellenében visszaadta az uradalmat az udvarnak, aki azt Christopf Ungnádnak adta tovább 70 000 Ft-ért.

Azonban nem csak birtokokat, malmokat, halastavakat lehetett vásárolni, hanem címeket is. Így lett 1571. március 2-án¹⁶¹ Choron János Sopron megye főispánja és Sopron város főkapitánya 5000 Ft ellenében.¹⁶² Ezt a tisztséget már haláláig viselte, minden év júniusában megkapta az érte járó 400 Ft fizetséget, melyet még halála után is folyósítottak lányainak 1586-ig.¹⁶³

A család az 1555-ben megvásárolt Kabold után 1575-ben újabb nagyobb uradalmat vett zálogba: ez nem más volt, mint Kőszeg. A két birtokban közös volt az, — és ezért szeretnénk külön foglalkozni velük —, hogy ún. koronazálog-birtokként ezek ekkor nem a magyar királyság, hanem az osztrák rendek és az Alsó-Ausztriai Kamara alá tartoztak. Ezért különösen érdekes számunkra, hogy ebben a speciális helyzetben hogyan reagált a család a különböző hatásokra.¹⁶⁴

158 MOL A 57 3. köt. p. 959–960. illetve ÖStA HKA HFU rote Nr. 43. fol. 23. 1570. június 18. „*fidelis nobis dilecti Magnifici Joannis Choron de Dewecher ... volentes igitur animi promptitudinem et fidem quam ipsi Choron erga nos declaravit, imperatorio ac regio nostro favore clementer recompensare ob hoc castrum nostrum Jókő comitatu Nitriensis ... per mortem ... Spectabilis ac magnifici quondam Christophori Országh de Guth ... pro summa quinquaginta duorum millium florenorum hungaricalium in monetam...*” zálogba adta Miksa a következő birtokokat: Jókő, Wytencze, Lypasso, Lanchar, Dobrawoda, Deythe, Radassocz, Domdo, Katho, Pagyarocz, Jaczloz, Ozuska, Magiarka (Pozsony vm.), Zerednye, Stytwcz, Habach, Scheklin, Wylchozky, Chengewzky, Bobwnicz, Zahorcz.

159 ÖStA HKA HFU rote Nr. 43. Konv. 1581. augusztus fol. 22.

160 Azért ment feljebb az összeg 52 000 Ft-ról, mert 1572 márciuában Miksa kötelezte magát, hogy még 2000 Ft-ot befűit a zálogdíjba, és ha bárki bármilyen módon ki akarja váltani ezt a várat annak már 54 000 Ft-ot kell érte a jelenlegi birtokosoknak fizetni. ÖStA HKA HFU rote Nr. 43. Konv. 1581. aug. fol. 27.

161 MOL A 57 3. köt. p. 980–981.

162 HÁzi, 1928. X. p.

163 HÁzi, 1928. 152. p.

164 Kismarton, Szarvkó, Fraknó, Kabold, Lánzsér, Borostyánkő, Kőszeg és Rohonc uradalmi az 1463. július 19-én megkötött soproni békében kerültek Habsburg (III.) Frigyes és egyencsági lezármazottai kezébe, cserébe, hogy Hunyadi (I.) Mátyásnak visszaadta a magyar koronát. A szerződés szerint azok a törvények vonatkoztak rájuk, és oda fizettek adót ahova a béke értelmében kerültek. Egyedűl a győri pűspök tiszczszedési joga maradt meg ezen területk felett, de az osztrák joggyakorlatot vezették be, és a koronazálog-birtokok után fizetnie kellett birtokosaik-

Ezeknek a birtokoknak nagyon fontos szerepük volt a Habsburg uralom kiépülésében Magyarországon. Azzal, hogy Ferdinánd ezeket, mint magánbirtokokat adományozhatta el híveinek, sikerült már uralma korai időszakára egy Habsburg orientációjú bázist létrehozni a Dunántúlon. Mivel Bécs előterét és az osztrák tartományokat is védték ezek a területek a török ellen, a kormányzat figyelt arra, hogy lehetőleg csak kipróbált, teljesen megbízható híveit helyezze ezekbe az uradalmakba. Ennek a politikának megfelelően jobbára csak osztrák nemesek kapták meg ezeket az uradalmakat. Ezt alsó-ausztriai rendek is szorgalmazták, mert attól féltek, hogy az eltérő jogrendszer miatt a magyar nemesekkel rengeteg súrlódás várható, ha adómentességüket nem akarják feladni. Egyetlen családdal, a devescheri Choronokkal tettek kivételt, akik Kaboldot és Köszeget is azok visszacsatolásáig birtokolták örökösük révén.¹⁶⁵ Ez azt mutatta, hogy a családnak a vagyoni fedezete is megvolt egy ilyen tranzakcióra, de emellett az uralkodó családhoz való lojalitása is vita felett állt.

Kabold esetében tudjuk, hogy Choron János 1555-ben Svetkovics Ádámtól vette meg,¹⁶⁶ és ezt a birtokot tették meg ettől az időtől a család egyik központjának. Ők is engedélyezték a már korábban odatelepített zsidók maradását és iparúzését, persze ennek fejében a zsidók védelmi pénzt fizettek, de emellett a hús, bor és pálinkamérés engedélyezéséért is adózniuk kellett, illetve újévkor ajándékkal tartoztak földesuruknak.¹⁶⁷ A kaboldi zsidók szerepet vállaltak a Bécsújhely és

nak az osztrák tartományi rendi adót, vagy más néven boradót, „Zapfenmasst” és a kamarához fizetendő úrbéri adót, „Urbarsteuert”, amihez még az uralkodót, mint zálogbirtokost illető regáléjövédelmek jöttek hozzá. A magyar rendek azonban nem mondtak le a reinkorporációról és mindent elkövettek azért, hogy ezeket a birtokokat visszacsatolják a magyar koronához, ami a soproni szerződés magánjogi státusát nézve nem is lehetett volna kérdéses, de az osztrák rendek megpróbálták közjogivá változtatni az uradalmak és Ausztria kapcsolatát. Természetesen, mint jogos birtokosa, csak az uralkodó adhatta bérbe, esetleg örökre ezeket az uradalmakat. A magyar rendek szívós ellenállásának köszönhetően 1626-ban és 1647-ben, két részletben megtörtént a birtokok visszacsatolása és a koronazálog-birtok intézmény megszűnt. A témára legfontosabb szakirodalom: *Bariska*, 1976.; *Bariska*, 1976/2.; *Bariska*, 1992. 2. p.; *Bariska*, 1993.; *Bariska*, 1999.; *Ernst*, 1987.; *Graf*, 1926.; *Horváth*, 1985.; *Prickler*, 1970.; *Prickler*, 1982.

165 *Bariska*, 1999. 83–84. p.

166 Tihát 1563-ban, mikorra a szakirodalom teszi a birtok megszerzését, Hans Weispriach már csak Kabold egy részét adhatta el Choron számára. *Feymann*, 1970. 64. p. A birtok 1555-ös eladásáról. MOL P 1314 Lad. 18. F. 2. nr. 1–4. „Az mint ennek előtte is írtad, hogy sok pénzen vetted Kaboldot.” MOL P 108 Rep. 88 Fasc. 6 fol. 63. kelt. 1559 szeptember 26. Bécs Oláh Miklós Choron Jánosnak.

167 *Gold*, 1970.; *Prickler*, 1993.; *Prickler*, 1993/2. A burgenlandi zsidók megjelenése annak köszönhető, hogy 1526-ban a Mohács utáni hisztérikus időszakban kiűzték őket Sopronból. Így kerül-

Schwarzenbach felé menő kereskedelem működtetésében, a jelentős bevételt hozó weppersdorffi vám üzemeltetésében.¹⁶⁸ A családnak mindenképp megérte a zsidók letelepítése, ha az 1569-es kommisszióhoz beérkező panaszok szerint ezért még a régi lakossággal szemben is vállalták a zsidók támogatását.¹⁶⁹

Nem csak zsidókat hívott az uradalomba Choron János, hanem az éppen akkor virágkorát élő horvát letelepítésekből is kivette a részét.¹⁷⁰

Összesen 3 faluról tudunk, amit a család alapított horvátok letelepítésével, de ebből csak egy, Lindgraben volt korai alapítás. A korábban Weispriach művének tartott faluról, csak annyit tudunk, hogy az 1569-es kommisszáriusi összeírásban még nem szerepelt. Mára már bizonyos, hogy akkor már létezett a település, csak valószínűleg tudatosan elhallgatták a császári kérdező elől, aki éppen az uradalom bevételei után érdeklődött, mert a kamara ennek ismeretében akarta kivetni Chorontra a birtoka után fizetendő adót.¹⁷¹

A telepítés azonban nem egyidejűleg történt, mert 1561 októberéből már tudjuk, hogy vannak horvátok a Lánzsérral határos területen.¹⁷² November 10-én Choron további 4 családot telepített a földjére, akiknek öt év adómentességet adott és tíz

tek Kaboldba, Eisenstadtba, Mattersburgba, Deutschkreutzbe, Frauenkirchenbe, Kittscebe és Lackenbachba. Kaboldon a vár területén jött létre egy külön zsidó közösség zsinagógával, akik pénzváltással, vámkezeléssel, mécsárszékberléssel foglalkoztak, üvegesek voltak, vagy szeszfőzésből éltek. Így körül Alexius Funk bécsújhelyi nagykereskedő cége is ide. Ők bonyolították az Alsó-Ausztriába irányuló gypjúkereskedelmet is.

168 *Feymann*, 1970. 160. p.

169 *Gold*, 1970. 18. p. 1585-ben 18 zsidó család lakott Kaboldban. *Feymann*, 1970. 78. p.

170 A Burgenland etnikai arculatát jelentős mértékben megváltoztató horvát vándorlással a magyar szakirodalom koránt sem foglalkozott ez idáig olyan mélységben, mint azt a téma fontossága megkívánja, Az osztrák történettudomány sokkal nagyobb hangsúlyt helyez a kérdés megvilágítására. Magyar eredmények: *Szegedy*, 1921.; *Mohl*, 1903.; *Zimányi*, 1968. Osztrák munkák: *Breu*, 1970.; *Hajszan*, 1993.; *Tobler*, 1979.; *Rothenberg*, 1970. Az észak felé tartó horvát vándorlás már az 1520-as években megkezdődött, a Batthyány család 1524-ben telepített németújvári uradalmára horvát telepeseket. Elsősorban azok a birtokosok végeztek telepítéseket, akik maguk is rendelkeztek a horvát-vend területeken birtokokkal. A horvátok vándorlásának és letelepítésének nem csupán a török hódítók megjelenése volt az oka, hanem gazdasági jelenségekkel is összefüggött ez a jelenség. Beilleszkedésük nem ment zökkenőmentesen, mert hozták magukkal papjaikat, írásukat, vallásaikat, és ők nem voltak hajlandók az osztrák területeken nagyon népszerű reformációnak behódolni, hanem megmaradtak katolikusnak. Ezek az okok is közrejátszhattak abban, hogy 1573-ban Miksa rendeletben tiltotta meg további horvátok letelepítését, igaz ennek betartására nem volt remény.

171 *Feymann*, 1970. 69. p.

172 „azután hozák nekem Chorom János uram levelét, kiben énnekem panaszkodik, hog valami tótokat szállított volna az ő földjén, kiknek, földöket, erdeiket kimutatta volna és szabadságról való levelet is adott volna nekik...”

évre felmentette őket a szolgálatok alól.¹⁷³ A viszony egyre inkább feszültté vált a szomszédos Lánzséron birtokos Oláh famíliával, akik próbálták meggátolni a szomszédos birtokon végzett telepítéseket.¹⁷⁴ Azt hogy az ekkor alapított falu valóban Lindgraben volt, onnan tudjuk, hogy 1565-ben ugyanezen a területen egy irtás miatt lángolt fel az ellenségeskedés, és ekkor Choron meg is nevezte a falut.¹⁷⁵ Az ellenségeskedés oka nem maga a telepítés ténye volt, hiszen Oláhcsászár Miklós is ültetett le horvátokat a birtokán; ő hozta létre Weingrabent és a nevét viselő Kaisersdorf települést.¹⁷⁶ A probléma inkább az lehetett, hogy Choron megpróbálta kihasználni azt, hogy a birtokok határai urbárium hiányában nem volt pontosan kijelölve, és emiatt a határszélre letelepített horvátok földjére mindkét birtokos igényt tartott.¹⁷⁷ Már 1558-ban voltak próbálkozások a határ kijelölésére,¹⁷⁸ ekkor azonban nem történt megegyezés, mert az uralkodónak kellett kiküldeni királyi komisszáriusokat a helyzet kivizsgálására,¹⁷⁹ akiknek fogadására Oláh Miklós

173 „*En Choron János adom emlékezetre mindeneknek, hogy én adtam az én földemen e föld között és Szentmárton között az határok felé az én földemet, ezeknek a személyeknek, Rebogyith Falinak, Kabran Lukachnak és Fawachich Miklósnak és Daragasso Gyuronak. Ilyen módon hogy ott éljenek, és házakat csináljanak és ily módon épüljenek, így adtam nekik, hogy tíz esztendeig való szabadságot, úgy hogy öt esztendeig sem adót, se szolgálatot ne tegyenek, de öt esztendő kitelvéen szolgáljanak de adót ne adjanak az felül megírt tíz esztendeig.*” Kelt, 1561. Mindszenthavának tizednapja, Kabold. MOL P 108 Rcp. 88. Fasc. 7. fol. 22.

174 „*Uram akarattjából Lánzsér felé valami szegény tótoknak mutattam vala egy faluhelyet, mely helyen immar az totok irtottak és háznak való fát faragtak, mely kész faragott fából sokat vittenek (senki nem egyéb mind kegyed jobbágyai)*” kelt: 1562. február 1., Kabold, Eresztvényi Gáspár Oláhcsászár Miklósnak.

175 „*Hogy az Lingrabiak irtása felől irt kegyed énnekem*” kelt: 1565. június 10., Kabold, Choron János Oláh Miklósnak. MOL P 108 Rcp. 88. Fasc. 10. és egy június 15-én írt következő levclében úgy fogalmazott, hogy Szentmárton és Lánzsér között történt ez az irtás, ott ahol, 1561-ben kelt telepítő levclé tanúsága szerint kiültette a horvátokat. MOL P 108 Rcp. 88. Fasc. 10. Nr. 178.

176 BREU, 1970. 34. p.

177 A kérdéscs terület: „*Inter possessionem Szent Marthon ut inter castrum Lanser, atque inter possessionem meam Lingrab, quam villam noviter croatis feceram considerare penes fluvium.*” MOL P 108 Rcp. 88 Fasc. 8. fol. 49.

178 MOL P 108 Rcp. 88 Fasc. 10. fol. 50. Choron kérte Oláhcsászár Miklóst, hogy jöjjön át, mert Batthyány, Nádasdy és Zrínyi urak itt lesznek és határbcjárást kénc tenniük kelt. 1558. július 18.

179 „*in eo statu sunt negocia inter fidelis nostros Magnificos Joannem Choron capitaneum nostrorum et Nicolaum Olahcsaszar nepotum vestrorum ... volumus enim prorsus inter fideles nostros mutuum pacem et concordiam conservari.*” Ezért bírákat jelölt ki: „*fideles nostros magnificos Joannem Petheo de Gerse, cubiculariorum nostrorum magnificum et consiliarium nostrorum necnon comitem comitatuum ac civitatum nostrarum Soproniensem et Komaromiensem, ac Franciscum Therek de Enying capitaneos nostros ... cum fidelibus*

részletesen kioktatta unokaöccsét.¹⁸⁰ Azonban sem ez, sem az ez év nyarán történt kivizsgálás nem vezetett eredményre.¹⁸¹ A vita Oláhcsászár 1569-ben bekövetkezett halálakor egy kicsit csendesedett, de véglegesen csak az 1577. június 9-ére meghirdetett Kabold és Lánzsér közti határbejáráskor zárult le.¹⁸² Ahogy Zimányi Vera megjegyezte, a rendkívül kedvező piaci feltételek miatt a földesurak kiterjedt allódiúmiakat hoztak létre terménymennyiségük növelésére, és ennek érdekében nem riadtak vissza a földfoglalásoktól sem.¹⁸³ A konjunktúra által kiváltott munkaerőhiány következtében került sor a másik két település, Tschurdorf, és Neudorf alapítására is, amiket a 70-es években telepítettek be.¹⁸⁴

Az 1585-ös összeírás szerint Kabold uralmának 8 településén 305 adózó portát írtak össze, kiterjedt uradalma, külsőségei voltak, kereskedelmi utak metszéspontjában feküdt, így jelentős bevételt eredményezett az uradalom birtokosának. Sőt, ha ehhez még hozzávesszük, hogy Choron és örökösei az alsó-ausztriai rendeknek soha nem fizettek adót, akkor azt kell mondanunk, hogy ez a birtok hatalmas hasznot hozott a családnak. Choron 1569-ben úgy nyilatkozott, hogy ez a birtok nem bérletben van nála, hanem úgy vásárolta közösen Svetkovics Ádámmal, a sógorával, aki később átengedte neki a részét.¹⁸⁵ Mivel a kamara ennek ellenkezőjét bizonyítani nem tudta, így 1569. december 20-án elismerték adómentességét, és ezzel azt, hogy Kabold a család szabad birtoka. Jellemző a jogi szabályozás hiányosságaira, hogy Choron amikor 1560-ban a győri püspöknek, Gregoriánczy Pálnak és testvérének, Ambrusnak uradalmát el akarta adni a morvaországi Spillbergért cserébe, azt kérte tőlük, hogy a császár engedélyét szerezzék meg számára,

nostris magnificis Helfrico De Kainach et Laurentio Kürchamer consiliariis nostris regiminis Austriaci.” Kelt: 1564. február 17., Bécs, II. Miksa mandátuma Choron Jánoshoz és Oláhcsászár Miklósnak. MOL P 108 Rep. 88. Fasc. 6. fol. 66. Mindenképp figyelemreméltó, hogy a négy komisszárius fele-fele arányban képviselte a magyar és az osztrák rendeket, ami arra enged következtetni, hogy az érintettek sem voltak tisztában a birtokok jogi hovatartozásával.

180 „Az Choron Jánossal való dologban ilyen véget tettünk, hogy a dolgot meg lássák commissariusok kiknek kettei magyar, kettei német legyen ... Jó volna ide jönnöd, hogy szollanánk, mint hogy kellene a dologba eljárnod. Im írunk Beychýnek, hogy akkor melletted legyenek. Talán mi is küldünk innen valakit. Nekünk úgy tetszik, hogy a magyar commissariusokat szállítanád Lakompakba és az német commissariusok lennének Kaboldba.”

181 1564 júliusában magyar részről Mércy Mihály, az osztrák részről pedig Christoph Teuffel voltak a komisszáriusok. MOL P 108 Rep. 88. Fasc. 6. fol. 69–71.

182 MOL P 108 Rep. 88. Fasc. 8. fol. 266.

183 Zimányi, 1968. 31. p.

184 Feymann, 1970. 77. p. Tschurdorfról már 1572-ből hallunk. 1585-ben Tschurdorfban 28, Lindgrabcnben 31 és Neudorf 20 telck került összeszámlálásra. Uo. 78.

185 Feymann, 1970. 64. p.

hogyan eladhassa azt.¹⁸⁶ Az esztergomi érsek közbeavatkozása,¹⁸⁷ és a magyar rendek tiltakozása miatt azonban az üzlet meghiúsult.¹⁸⁸ Ezt a jogi kodifikátlanságot és bizonytalanságot használta ki Choron János, mert miután elérte, hogy az Alsó-ausztriai Kamarába ne kelljen adót fizetnie, és ne kerüljön be az alsó-ausztriai „gültbücherbe”, a tizedet megváltotta árendába, és ő szedte a saját földjén, de a magyar országgyűlés által megszavazott hadiadókat sem fizette, így a soproni dicajegyzékben sem szerepelt az uradalom elméleti koronázalog-birtok státusa miatt.¹⁸⁹ Továbbá annak ellenére, hogy az osztrák rendi adót nem fizette, az 1569-es, Miksa által elrendelt Ausztriába irányuló borkivitel tilalmát — ami kimondta, hogy a magyar területről tilos bort kivinni — is ki tudta játszani mert Kabold jogi esetben Ausztriához tartozott. Bár források ténylegesen nem állnak rendelkezésünkre annak igazolására, hogy a család a jogi kétértelműséget kihasználta volna, csak élni tudunk a gyanúperrel, hogy a busás haszon csábításának abban az időszakban sem tudtak ellenállni. Alátámasztja feltevésünket továbbá az osztrák rendek álláspontja, amit jól megvilágít a Choronra is gyakran alkalmazott „National-hungarn” toposz, ami azon, a magyar rendek körébe tartozók terminológiája lett, akik nem fizettek adót, és élvezték a magyarországi usus előnyét.¹⁹⁰

Bár az Alsó-ausztriai Kamara 1546-ban kérte az uralkodót, hogy a magyaroknak ne adományozzon koronázalog-birtokot, mert az azonnal az osztrák rendek til-

186 *„in me illo negotio pro quo nuper supplicavi eidem Vienne et gratiosum habui responsum, est aut hoc, quia do. Johannem Choron, Erit a Vestra S. Maestate dominium Spýlberg in Moravia in pretium illius vendit michi Arcem suam minorem Kobelstorff, que licet sit in Ungaria tamen est sub Jurisdictione Ausriaca et est necesse me habere a sacra maiestate Cesarea unum mandatum litterarium ad dominum Choron ut ipse eam arcem Kobelstorff michi vendere possit. ÖStA HHStA UA. 81. Konv. C. fol. 26–27. kelt: 1560. szeptember 9., Pozsony, Győri püspök Ferdinándnak. Másnapi levélben megígéri a püspök, hogy „et nos eam [arcem Kobelstorff] iuribus Austriacis teneremus.” ÖStA HHStA UA. 81. Konv. C. fol. 28.*

187 *„nos desciat in hoc quia intelligo, quod Reverendissimus dominationis Strigontiensis eciam in hoc veller turbare, te pro se habere, qui iam satis habet, ego aut cum fratre meo [Ambrosius Gregoriancy]” Uo.*

188 *Komáromy, 1911. 102. p. Sárkány Ambrus írta Nádasdynak 1560. szeptember 23-án, hogy a püspök pénzt akart tőle, egy Choron által cladásra kínált vár megvételére, de az „ország” nem engedte, hogy idegen nemzet vegye meg.*

189 *Feymann, 1970. 66. p.*

190 *Bariska, 1998. 75. p.*

takozását váltja ki, az uralkodó 1575-ben Kabold mellé Köszeget is a Choron családnak adományozta 80 000Ft-ért.¹⁹¹ 1575-ben Svetkovics Kata halálakor Köszeget Svetkovics Máriára, illetve Conrad von Pappenheimre hagyta Batthyány Boldizsár kizárásával.¹⁹² Mária valószínűleg ez évben bekövetkezett halála miatt azonban Choron Jánost iktatták be a birtokba, amely ekkor már túl volt gazdasági zenitjén, de élőállat-felvásárlási joga miatt, és mivel lehetősége volt borának alsó-ausztriai exportjára, még mindig jelentős bevételi forrásnak bizonyult.

Rendkívül találónak érezzük Hans Graf azon megállapítását, hogy Kabold, és Köszeg elkülönült a többi zálogbirtoktól.¹⁹³ Köszeg esetében ez érthető, hiszen nem volt soha határos Ausztriával, hanem zárványként létezett a Magyar Királyságban, és rengeteg privilégiuma miatt nehezen tudott rajta érvényesülni az alsó-ausztriai rendek fennhatósága. Kaboldnál azonban egyértelműen a Choronoknak tulajdoníthatjuk ezt az elkülönülést, mert az ő telepítéseiknek is köszönhetően az etnikai kevertség miatt sosem alakultak ki szoros szálak Ausztriával,¹⁹⁴ és mivel már 1569-től szabad birtoknak minősült, az osztrák rendek semmilyen nyomást nem tudtak rá gyakorolni. Mindent egybevetve a két uradalom Ausztriával való viszonya abban merült ki, hogy osztrák tartományi fűség alatt álltak, de a mindennapi életet szabályozni nem voltak képesek. Köszeg és Kabold két országhoz való viszonyát talán azzal tudjuk a legjobban érzékelteni, hogy Choron János végrendeletében úgy rendelkezett ezekről az uradalmakról, mint magánbirtokairól, és halála után az udvar, igaz zálogdíj ellenében, azoknak adta, akiket Choron örökösének megjelölt.

A család történetének csúcspontját az 1550-es évek közepén érte el, és harminc évben keresztül ott is tudott maradni, ami a család ekkorra már kialakult és megerősödött kapcsolatrendszerének is köszönhető volt. A másik ok az áru- és pénzforgalomban való aktív részvétel, aminek révén hatalmas forgótőkét tudott mozgósítani és kihelyezni a família, akár 80 000 Ft értékben is. Előnyüket a többi magyarorszá-

191 Böven foglalkozik ezzel a kérdéssel: *Bariska*, 1976.; *Bariska*, 1976/2.; *Bariska*, 1988.; *Bariska*, 1993.; *Bariska*, 1998.; *Horváth*, 1985. Itt most nem célunk foglalkozni sem az uradalom és város közti igazságszolgáltatási hatáskörrel szóló vitával, sem az egyébként valóban nagyon érdekes és elgondolkodtató zálogérték-változásokkal sem.

192 *Horváth*, 1985. 92. p. 1572-ben Neuhofi Jurisich Miklós, Köszeg akkori birtokosa meghalt. Utóda Christina Jurisich férje Franz von Schönaichra lett, de az ő halálával, mivel, Jurisich első felesége Svetkovics Eleonora volt, ezen a rokonsági címen birtokolta Katalin. *Bariska*, 1976. 73. p.

193 *Graf*, 1926. 79. p.

194 1581-ben az alattvalói bepanaszolták Choront Ernő főhercegnél, hogy őket el akarja üldözni, és a helyükre magyarokat és horvátokat akar telepíteni. *Graf*, 1926. 58. p.

gi családdal szemben az osztrák arisztokráciával való családi kötelékeik jelentették, ennek köszönhetőek a zálogbirtokok kezükbe jutását, aminek sajátos fekvését kihasználva a határ menti kereskedelemben is jelentős szerepet tudtak vállalni.

Choron János utolsó évei és a család birtokainak széthullása

A család legnagyobb szerencsétlensége a fiúörökös hiánya volt. Két generáció szaporulatából csak egy férfi érte el a felnőttkort. Ez azonban nem volt szokatlan a korban, és a természetes magas halálozási arány, illetve az esetleges háborús veszteségek miatt a családszerkezet nagyon törékeny volt, és a kihalás réme minden családot komolyan fenyegetett.

Svetkovics Máriának az 1570-es években bekövetkezett halála után a család sorsa valójában megpecsételődött. 1581-ben Choron újra megházasodott,¹⁹⁵ elvette feleségül Frangepán Annát, Oláhcsászár Miklós özvegyét. Ettől a frigytől újabb utódot azonban már aligha várhatott, mert hitvese sem volt már fiatal.¹⁹⁶ Ez alkalmából kelt végrendelete szerint halála esetén az özvegyet egyenlő rész illeti két lányához, Margithoz és Annához hasonlóan, emellett további 12 000 Ft készpénz, számos arany- és ezüstmű jár neki, és a menyegző alkalmából kapott minden ajándékát kapja meg.¹⁹⁷

Choron János 1584. november 8-án bekövetkezett halálakor azonban a második feleség már nem élt,¹⁹⁸ így a hatalmas vagyon Nádasdy Kristóf özvegye, Margit, és Balassa István felsége, Anna között lett egyenlő részben megosztva. Az örökösök azonban nem tudtak megegyezni, és hosszas pereskedés vette kezdetét. Ennek köszönhetően Choron Margit csak 1586-ban tudta birtokba venni az addig a sógora által megszállva tartott Köszeget.¹⁹⁹ Kaboldot pontosan felosztották maguk között, míg Devecsert, Ugodot, Jánosházát és Somlyót közösen bírták. Anna halála után,

195 „Szükséges dolgom vagyon mostan előttem, úgy mint menyegzőm. Kegyelmetek gondolhatja minemű nagy költségnek kell meglenni, ki miatt sok adósságba is estem az vásárlásból Bécsben.” Kelt: 1581. június 26., Kabold, Choron János Sopron városának. *Házi*, 1928. 121–122. p.

196 1559 novemberében házasodott meg Oláhcsászár Miklóssal, a menyegzőn Choron is részt vett. *Károlyi*, 1882. 51. p.

197 MOL P 108 Rep. 13. Fasc. A. Nr. I NB.

198 „*Atyámat az Úristen tegnapi napon kivette ez világból.*” kelt: 1584. november 9., Choron Margit Sopron tanácsához. *Házi*, 1928. 144. p.

199 *Horváth*, 1985. 101. p. Margitnak ki kellett vásárolnia Anna 30 000 Ft-os részét. Erre nézve további iratok: MOL P 108 Rep. 13. No. 1–3.

1608-ban történt meg a birtok utolsó felosztása: Margit kapta Ugodot, Orsolya lánya Somlót és fia, Nádasdy Tamás Devecsert.²⁰⁰

A családról ez az utolsó feljegyzésünk, és Margit ezután bekövetkezett halálával a Choronok neve is sírba szállt.

Összegzés

Dolgozatunkban megpróbáltuk felvázolni a Mohács utáni Magyarországon élő nemesi családok egyik lehetséges felemelkedési útját, de szeretnénk leszögezni, hogy korántsem ez volt az egyetlen módja az ország főméltóságai közé kerülésnek. A devecseri Choron család példája csak az egyik feltörekvés lehetőségét mutatja, de a tér és az idő akár csak kismértékű különbözőségei számos más formát és lehetőséget teremtettek a rátermett, vagy csak szerencsés famíliáknak.

A család mozgásterét eleve behatárolta familiárisi kapcsolata a rendíthetetlenül Habsburg-párti Szalaházy Tamás veszprémi püspökkel, és birtokaik dunántúli fekvése is Ferdinánd táborába kormányozta a család akkori fejét, Choron Andrást. Az ő higgadt és tudatos politikálásának és a polgárháborúban szerzett katonai sikereinek köszönhetően a családnak mind több birtok került adományozás útján a tulajdonába, és a családfő egyre fontosabb tisztségeket töltött be. Neki volt köszönhető, hogy a gyermekeit már megemelkedett presztízsenek megfelelően tudta kiházásítani, családi kapcsolatokat kiépítve a környék jelentősebb nemesi családjaival, így a Gyulaffyakkal, és a Gersei Pethőkkel.

A család történetének szempontjából legfontosabb lépést is ő tette meg, amikor egyetlen fia számára nem a magyar rendek közül, hanem Krajnából származó, és az udvarban rendkívül befolyásos Svetkovics família egyik hölgytagjának kezét szerzte meg. Ez jelentette az áttörést, mert ennek a kapcsolatnak köszönhetően sikerült birtokaikat nagy mértékben kiterjeszteni a védett nyugati határsávban, és beszállni az ekkor igen nagy volumenű külkereskedelembé.

Az 1540-es években a birtokszerzési koncepcióban is változások történtek. Az eddig nagy területen szétszórt, és nem túl jelentős birtokok megszerzése helyett előtérbe került az összefüggő nagyobb birtoktestek zálog útján való megszerzése, lehetőleg a török pusztítástól jobban védett nyugati területeken, különösen Vas és Sopron vármegyékben. A család első, általunk vizsgált férfitagjának tevékenységét értékelve leszögezhetjük, hogy minden tekintetben jól mérte fel az adott kor ál-

200 MOL P 108 Rep. 13. Fasc. A. Nr. 1. fol. 9–12.

tal nyújtott lehetőségeket, és szerzett mind jelentősebb birtokokat, épített ki mind magasabb körökkel szoros kapcsolatokat. Ezzel megteremtette a lehetőséget a család számára a további gyarapodásra, és a főrendiek közé való felkapaszkodásra. Choron András előrelátását dicséri az a nyugatra húzódó birtokpolitika is, ami által a birtokok súlypontját kivonta a török adóztatás hatósugarából, és ezzel továbbra is biztosította a család anyagi biztonságát.

Halála után, fia, János folytatta az apja által megkezdett munkát, de neki már egy új kihívással is szembe kellett nézni. Veszprém elestével a család által bírt Balaton-felvidéki erősségek a törökellenes védelmi rendszer első sávjába kerültek, és 14 éven keresztül a többi helyi birtokossal karöltve, a magyar, illetve osztrák rendek segítségét élvezve kellett feltartóztatniuk az Ausztria irányába áttörni szándékozó oszmán csapatokat. Ha rendkívüli nehézségek árán is, de a családnak sikerült elvégezni a rá rótt feladatot, váraikat megőrizve, az itt állomásozó csapatok élmezésében szerepet játszva sikerült az oszmán hadvezetés számítását áthúzniuk. A család hatalmas anyagi ráfordításokkal vette ki a részét az ezen a vidéken folyó harcokból, és talán ennek is köszönhető, hogy 1563-tól János megkapta a bárói címet.²⁰¹

Ami rendkívül szembeszökő a család történetét vizsgálva, az a hihetetlen vállalkozókedv, amivel szinte mindenbe belevágtak, amiben benne volt a siker lehetősége. Már nagyon korán bekapcsolódtak a kereskedelembe, felismerve annak hatalmas kiaknázatlan lehetőségeit, amiben nemesi előjogaikat, a háború okozta hadi konjunktúrát és birtokaik jövedelmeit felhasználva rövid idő alatt jelentős mennyiségű készpénzt halmoztak fel. Ezt helyezték ki ekkor a Svetkovics család segítségével olyan birtokok megszerzésébe, amelyek fekvésük révén beleillettek a család birtokkoncepciójába, és bizonytalan törvényi szabályozásuknak köszönhetően lehetőség volt mindennemű adókötelezettség megkerülésére, ami által további busás hasznot hajtottak a család számára. A koronazálog-birtokok, Kabold, majd később Kőszeg révén a család egyre szorosabb kereskedelmi kapcsolatokat épített ki az osztrák rendek tagjaival, ami előfeltétele volt egy eseteleges osztrák indigenátus megszerzésének.²⁰² A család tehát mind a kereskedelemben, mind a majorsági gazdálkodásban érdekelt volt, ennek tudható be a korban egyik legjelen-

201 „*fidelis nostri Magnifici Joannis Choron de Devecser liberi baronis de Kabold et capitanei nostri*” kelt: 1564. jan. 10., Bécs, Ferdinánd egyik adománylevelében nevezi így Choront. MOL P 108 Rep. 45. Fasc. R. No. 433.

202 Furcsa módon Choron János soha nem tanult meg németül, és ez bizony hiba volt a részéről, mert a kommunikációs hiányosságok nagyban megnehezítették ausztriai kapcsolatainak ápolását: „*ex quo scribam Germanicum non habemus, intelligere nullo modo potuimus*” Házi, 1928. X. p. illetve MOL P 1314 No. 09325. kelt: 1590. okt. 20., Kőszeg, Choron Margit Zrínyi Doricának.

tősebb vámhely, a szempci harmincad bérlése, és a fellépő munkaerőhiány miatt a török dúlások elől menekülő horvátok letelepítése. Mindezeknek a lehetőségeknek a megragadása akkora jövedelmeket biztosított a család számára, hogy a Nádasdy, Balassa, és Batthyány családok is érdemesnek látták családi kapcsolatok kiépítését a Choronokkal. Choron János az 1570-es években már a Batthyányakkal azonos hírűnek tartotta a családját, ami jól példázza a család saját magáról kialakított képét.²⁰³

A Choronokat is megérintette a reformáció, János evangélikus volt, és még unokái sem voltak hajlandóak rekatolizálni, így egészen a család kihalásáig megmaradt a család az új hiten.²⁰⁴

A család történetének kiteljesedése azonban nem következett be, ugyanis a harmadik generációban már nem született fiú utód, így a birtok leányágon öröklődött tovább, és aprózódott szét. Megalapozatlan dolog volna mindezek alapján jóslásokba bocsátkozni arról, hogy a család esetleges következő férfitagja milyen karriert futhatott volna be, de talán jelzésértékű, hogy az akkor már felkapaszkodott Liszthy család éppen egy Choron Annával kötött házasság révén elnyert volt Choron birtokoknak köszönhetően kapta meg az osztrák indigenátust, ami révén a család végleg bekerült a bécsi udvari körökbe és megalapozta a további karrierjét.²⁰⁵

Felhasznált levéltári források és irodalom jegyzéke

Levéltári források

Magyar Országos Levéltár, Budapest (MOL)

A szekció: Magyar Kancelláriai Levéltár

A 57 Libri Regii

E szekció: Magyar Kamara Archívuma

E 185 Archívum familiae Nádasdy

203 „Jól tudom kicsoda vagy, sem nemzetséggel, semmivel nem tartlak nálamnál jobbnak, mert én is vagyok oly régi nemzet mint kegyed.” kelt: 1570. Ápr. 7., Jánosháza, Choron János Batthyány Boldizsámak. MOL P 108 Rep. 45. Fasc. L.

204 *Loibersbeck*, 1962/2. 15., 12. p. Az viszont téves információ, hogy Choron János 1564-ben Weppersdorfbán feleségül vett volna egy Ursula nevű hajadont, mert ekkor még élt Svetkovics Mária.

205 *Loibersbeck, J.*, 1962. 10., 13. p.

P szekció: Családi levéltárak

P 108 Esterházy család hercegi ágának levéltára

P 1314 A herceg Batthyány család levéltára, Missiles

Österreichisches Staatsarchiv, Wien (ÖStA)

Finanz und Hofkammerarchiv (HKA)

HFU Hoffinanz Ungarn

Ver. Ung. Geg. Vermischter Ungarischer Gegenstände

Haus-, Hof- und Staatsarchiv (HHSTA)

UA Ungarische Akten

AA Allgemeine Akten

Turcica Türkei (Turcica)

Kriegsarchiv (KA)

AFA Alte Feldakten

Irodalom

AÉ Archeológiai Értesítő

AÉ, 1986. Archeológiai Értesítő, 113. (1986) 2. sz. 287. Nr. 109.

Bariska, 1976. Kőszeg város önkormányzatának története a XVI. században. Kőszeg, 1976. (Bölcészdoktori disszertáció)

Bariska, 1976/2. *Bariska István*: Küzdelem az ausztriai zálogon levő Kőszeg városa és az uradalom között a 16. század derekán. In: *Vas megye múltjából*. Szerk.: Horváth Ferenc. Levéltári Évkönyv Szombathely, 1976. 61–101. p.

Bariska, 1992. *Bariska István*: A 16. századi kőszegi adóügy az osztrák pénzügyi szervek irányítása alatt. In: *VSZ*, 41. (1992) 2. sz. 255–263. p.

- Bariska*, 1993. *Bariska István*: Locsmánd 16. századi kísérlete a pallosjog megszerzésére. In: Házi Jenő Emlékkönyv. Szerk.: Domnkovits Péter – Turbuly Éva. Sopron, 1993. 201–221. p.
- Bariska*, 1993/2. A községi uradalom és az osztrák kamarai zálogügylek. In: VSZ, 42. (1993) 1. sz. 39–51. p.
- Bariska*, 1999. *Bariska István*: Történeti kérdések a 16. századi Nyugat-Magyarországon. In: Nádasdy Tamás (1498–1562). Tudományos emlékülés: Sárvár, 1998. szeptember 10–11. Szerk.: Söptei István. Sárvár, 1999. 67–86. p.
- Barta*, 1994. *Barta Gábor*: A vitézlő rend világa. In: Rubicon, 1994. 4/5 22–27. p.
- Bessenyei*, 1986. *Bessenyei József*: A Héttorony foglya. Bp., 1986.
- Bessenyei*, 1994. Enyingi Török Bálint. A bevezetést írta és a forrásokat közléteszi: Bessenyei József. Bp., 1994.
- Blhbl *Burgenländische Heimatblätter*
- Borsa*, 1984. *Borsa Iván*: Szenyéri uradalom a török időkben. (Forrásközlés) In: SMM, 15. (1985) 77–134. p.
- Borsa*, 1986. *Borsa Iván*: A szenyéri várkastély öt leltára a XVI. századból (Forrásközlés). In: SMM, 17. (1986) 73–86. p.
- Breu*, 1970. *Breu, Josef*: Die Kroatensiedlungen im Burgenland und den anschließenden Gebieten. Wien, 1970.
- Csorba*, 1994. *Csorba Csaba*: Erődített és várrá alakított kolostorok a Dél-Dunántúl török kori végvári rendszerében. In: SMM, 5. (1974) 13–48. p.
- Dávid*, 1998. *Dávid Géza*: Török uralom Veszprémben (1552–1566). In: VMK 9. 17–29. p.
- DSZ *Dunántúli Szemle*
- EEMHK *Bunyitay V. – Rapics R. – Karácsonyi J.*: Egyháztörténelmi emlékek a magyar hitújítás korából. II. köt. 1530–1534. és három függelék. Bp., 1904., III. köt. 1535–1541. Bp., 1906., IV. köt. 1542–1547. Bp., 1909., V. köt. 1548–1551. Bp., 1912.

- Ember*, 1961. *Ember Győző*: Magyarország XVI. századi külkereskedelmének történetéhez. In: SZ, 95. (1961) 1. sz. 1–45. p.
- Erdélyi*, 1908. *Erdélyi László*: A tihanyi apátság története. Első korszak. Az apátság önállósága. 1055–1701. Bp., 1908. (= PRT X. köt.)
- Erdélyi*, 1913. *Erdélyi Gyula*: Veszprém város története a török idők alatt. Veszprém, 1913.
- Ernst*, 1987. *Ernst, August*: Geschichte des Burgenlandes. Wien, 1987.
- Feymann*, 1970. *Feymann, Walter*: Geschichte der Herrschaft Kobersdorf/Burgenland von Ihren anfängen bis zur Übernahme durch fürst palatin Paul Esterhazy. Wien, 1970. (Phil. Diss)
- FMTÉ Fejér Megyei Történeti Évkönyv
- Fodor*, 1991. *Fodor Pál*: Magyarország és a török hódítás. Bp., 1991.
- Fodor*, 1998. *Fodor Pál*: Török politika Magyarországon (1520–1541). In: Veszprém a törökkorban. Felolvasóülés Veszprém török kori emlékeiről. Szerk: Tóth G. Péter. Veszprém, 1998. (= VMK 9.) 7–16. p.
- Füssy*, 1902. *Füssy Tamás*: A zalavári apátság története. Bp., 1902. (= PRT VII. köt.)
- Glaser*, 1929. *Glaser Lajos*: Dunántúli középkori úthálózata. In: Sz, 63. (1929) 138–167.; 257–285. p.
- Gold*, 1970. *Gold, Hugo*: Gedenkbuch der Untergegangenen Judengemeinden des Burgenlandes. Tel-Aviv, 1970.
- Graf*, 1926. *Graf, Johann*: Die westungarischen Grenzgebiete, vorwiegend von der Mitte des 15. bis zur Mitte des 17. Jahrhunderts. Wien, 1926. (Phil. Diss)
- Hajszan*, 1993. *Hajszan, Robert*: Die Herrschaft Güns im 15. und 16. Jahrhundert. Güttenbach/Pinkovac, 1993.
- Házi*, 1921. *Házi Jenő*: Néhány történelmi adat a nyugatmagyarországi horvátokról. In: Szent István Akadémia Értesítője. 1921.
- Házi*, 1928. XVI. századi magyarnyelvű levelek Sopron sz. kir. Város levéltárából. Közli: Dr. Házi Jenő. Sopron, 1928.

- Házi*, 1970. *Házi Jenő*: Kőszeg város viszonya a zsidókhoz 1740-ig. In: VSZ, 21. (1970) 2. sz. 126–131. p.
- Hegyi*, 1993. *Hegyi Klára*: „Aranyásó szpáhik” a királyi Magyarországon. In: Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára. Szerk.: Glatz Ferenc. Bp., 1993. 103–112. p.
- Hidegkuti*, 1987. *Hidegkuti Mihály – Hudi József*: Hidegkút története. Veszprém, 1987.
- Horváth*, 1984. *Horváth Ferenc*: Osztrák levéltári források Nyugat-Dunántúl történetéhez. In: VSZ, 38. (1984) 4. sz. 571–587. p.
- Horváth*, 1985. *Horváth Ferenc*: Osztrák levéltári források Nyugat-Dunántúl 16. századi történetéhez. I. Bécsi források 2. rész. In: VSZ, 39. (1985) 1. 88–107. p.
- Horváth*, 2000. *Horváth Richárd*: Veszprém megye tisztségviselői a későközépkorban (1458–1526). In: Fons, 7. (2000) 2. sz. 249–266. p.
- Holub*, 1917. *Holub József*: Zala vármegye vám helyei és úthálózata a középkorban. In: Sz, (1917) 45–60. p.
- Holub*, 1941. *Holub József*: Egy dunántúli nagybirtok élete a középkor végén. In: Pannónia, 7. (1941–42) 269–307. p.
- Holub*, 1963. *Holub József*: Zala megye középkori vízrajza. Zalaegerszeg, 1963.
- Illés*, 1994. *Illés Mária*: Gyulakeszi és Csobánc története. Gyulakeszi, 1994.
- Iványi*, 1970. *Iványi Béla*: Zalaszentgrót története. (Kézirat) Zala Megyei Levéltár
- Kazáry*, 1940. *Kazáry Károly*: A jánosházi gróf Erdődy birtok és vár rövid története. In: DSZ, 7. (1940) 1–2. sz. 62–77. p.
- Károlyi*, 1882. Nádasy Tamás levelezése. Szerkesztette: Károlyi Árpád – Szalay József. Bp., 1882.
- Kiss*, 1984. *Kiss Gábor*: Várak, várkastélyok, várhelyek Magyarországon. Bp., 1984.

- Komáromy*, 1904. *Komáromy András*: Gersei Petheő János levelei Nádasy Tamáshoz 1550-1562. In: TT 1904. 266–291.; 400–433. p.
- Komáromy*, 1907. *Komáromy András*: Magyar levelek a XVI. századból. In: TT 1907. 121–160. p. Első közlemény: II. Ormányi Józsa Csányi Ákoshoz. [130–156. p.] III. Ormányi Józsa Nádasy Tamás nádorhoz. [156–160. p.]
- Komáromy*, 1911. *Komáromy András*: Magyar levelek a XVI. századból. Kilencedik közlemény: Sárkány Antal levelei Nádasy Tamáshoz. In: TT 1911. 89–113. p.
- Komoróczy*, 1932. *Komoróczy György*: Nádasy Tamás és a XVI. századi magyar nagybirtok gazdálkodása. Bp., 1932.
- Koppány*, 1961. *Koppány Tibor*: Devecser, Ugod, Essegvár, Döbrönte, Balatonfüred. 1961.
- Koppány*, 1983. *Koppány Tibor*: A devecseri vár kutatása. In: Építés Épitészettudomány, 15. (1983) 261–273. p.
- Kovacsics – Ila*, 1988. *Kovacsics József–Ila Bálint*: Veszprém megye helytörténeti lexikona 2. Bp., 1988.
- Kubinyi*, 1986. *Kubinyi András*: A nagybirtok és jobbágysága a középkor végén az 1478-as Garai–Szécsi birtokfelosztás alapján. In: VMMK, 18. (1986) 197–227. p.
- LK Levéltári Közlemények
- Loibersbeck*, 1962. *Loibersbeck, Josef*: Kittsee und seine Nachbarn. In: VuH. 1962.
- Loibersbeck*, 1962/2. *Loibersbeck, Josef*: Rund um Kobersdorf. In: VuH. 1962.
- Lukcsics*, 1923. *Lukcsics Pál*: A vásárhelyi apácák története. Veszprém, 1923.
- Maksay I-II.*, 1990. *Maksay Ferenc*: Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén. I–II. köt. Bp., 1990.
- Mályusz*, 1926. *Mályusz Elemér*: Az Országos Levéltár Nádasy-levéltárának magyar levelei. (IV. közlemény). In: LK, 3. (1925) 68–85. p.

- Mályusz*, 1927. *Mályusz Elemér*: Az Országos Levéltár Nádasdy-levéltárának magyar levelei. (V. közlemény). In: Levéltári Közlemények 4. (1926) 94–129. p.
- Mednyánszky*, 1885. *Mednyánszky Dénes*: Egy kiskorú világi tihanyi apát. In: Turul, 3. (1885) 188–189. p.
- Mohl*, 1903. *Mohl Adolf*: Szarvkő és urai. In: Sz, 37. (1903) 612–633., 713–730. p.
- Molnár*, 1998. *Molnár Antal*: A veszprémi egyházmegye a török hódoltság idején. In: VMK 9. 71–98. p.
- MNY Magyar Nyelv
- Nagy*, 1863. *Nagy Iván*: Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal I. köt. Pest, 1858.
- Pákay*, 1942. *Pákay Zsolt*: Veszprém vármegye története. Veszprém, 1942.
- Pákay*, 1971. *Pákay Zsolt – Sági Károly*: A szőlőművelés hatása a Balaton-környék életére és településére. In: VMMK, 10. (1971) 95–115. p.
- Pákay*, 1984. *Pákay Zsolt*: Adalékok a tapolcai és sümegi járás középkori történetéhez a rovásadó összeírások alapján (1531–1696). In: VMMK, 17. (1984) 233–273. p.
- Pákay*, 1986. *Pákay Zsolt*: Adalékok a balatonfüredi járás törökkori történetéhez a rovásadó összeírások alapján. In: VMMK, 18. (1986) 317–327. p.
- Pálffy*, 1996. *Pálffy Géza*: A török elleni védelmi rendszer története a kezdetektől a 18. század elejéig. In: TSz, 38. (1996) 2–3. sz. 163–217. p.
- Pálffy*, 1998. *Pálffy Géza*: A veszprémi végvár fő- és vicekapitányainak életrajzi adattára (16–17. század). In: VMK 9. 91–192. p.
- Pálffy*, 1999. *Pálffy Géza*: A császárváros védelmében. A győri főkapitányság története 1526–1598. Győr, 1999.

- Pálffy – Pandžić – Tobler, 1999.* *Pálffy, Géza – Pandžić, Miljenko – Tobler, Felix:* Ausgewählte Dokumente zur Migration der Burgenländischen Kroaten im 16. Jahrhundert. Eisenstadt/Željano, 1999.
- Pálffy, 2000.* *Pálffy Géza:* A tizenhatodik század története. Bp., 2000.
- Pálffy, 2000/2.* *Pálffy Géza:* Európa védelmében. Haditérképészet a Habsburg Birodalom magyarországi határvidékén a 16–17. században. Pápa, 2000.
- Pickl, 1994.* *Pickl, Othmar:* Reiche steirische Kaufherrengeschlechter des 15. und 16. Jahrhunderts. In: Adler, 17. (XXXI) Band Heft 7. 1994 juli/september.
- Prickler, 1960.* *Prickler, Harald:* Christoph v. Königsberg. In: Blhbl, 22. (1960) Heft 1. 26–33. p.
- Prickler, 1970.* *Prickler, Harald:* Ein Streit um die staatsrechtliche Zugehörigkeit der Herrschaft Güns im 16. Jahrhundert. In: Blhbl, 32. (1970) Heft 4. 168–174. p.
- Prickler, 1972.* *Prickler, Harald:* Burgen und Schlösser im Burgenland. Wien, 1972.
- Prickler, 1979.* *Prickler, Harald:* Burgen und Schlösser und Wehrkirchen in Burgenland. Wien, 1979.
- Prickler, 1982.* *Prickler, Harald:* Kőszeg város 1530-ban I. Ferdinánd királyhoz benyújtott kérelme. In: VSZ, 36. (1982) 2. sz. 236–244. p.
- Prickler, 1993.* *Prickler, Harald:* Beiträge zur Geschichte der Burgenländischen Judensiedlungen. In: WA Heft 92. Eisenstadt, 1993.
- Prickler, 1993/2.* *Prickler, Harald:* A nyugat-magyarországi (burgenlandi) zsidó települések. In: ...és hol a vidék zsidósága... Szerk.: ? Bp., 1993. 27–37. p.
- Rothenberg, 1970.* *Rothenberg, Günter Erich:* Die österreichische Militärgrenze in Kroatien 1522 bis 1881. Wien–München, 1970.
- SMM Somogy Megye Múltjából. Levéltári Évkönyv

- Solymosi*, 1984. *Solymosi László*: Veszprém megye 1488. évi adólajstroma és az Ernuszt-féle megyei adószámolások. In: Tanulmányok Veszprém megye múltjából, 1984. (= Veszprém Megyei Levéltár kiadványai 3.) 121–241. p.
- Sz Századok
- Szakály*, 1994. *Szakály Ferenc*: Gazdasági és társadalmi változások a török hódítás árnyékában. Bp., 1994. (= História Könyvtár: Előadások a történettudomány műhelyeiből 5.)
- Szántó*, 1960. *Szántó Imre*: Egy dunántúli falu. (Alsópáhok története) Bp., 1960.
- Szántó*, 1980. *Szántó Imre*: A végvári rendszer kiépítése és fénykora Magyarországon 1541–1593. Bp., 1980.
- Szegedy*, 1921. *Szegedy Rezső*: A nyugatmagyarországi horvátok. In: Szent István Akadémia Értesítője. 1. (1921) 92–97. p.
- T Turul
- TT Történelmi Tár
- Takáts*, É.n. *Takáts Sándor*: Magyar Nagyasszonyok. É.n.
- Takáts*, 1908. *Takáts Sándor*: A magyar gyalogság megalakulása. Bp., 1908.
- Takáts*, 1982 *Takáts Sándor*: A devecseri Choron lányok. In: *Uő.*: Régi magyar nagyasszonyok. Bp., 1982. 110–130. p.
- Terbe*, 2000. *Terbe Erika*: A Batthyány család levelesládájából. In: MNY, 96. (2000) 1. sz. 126–127. p.
- Tobler*, 1979. *Tobler, Felix*: Horvát betelepülés Moson megyébe a XVI. században. In: Tanulmányok Mosonmagyaróvár történetéhez. Szerk.: Gecsényi Lajos. Győr, 1979. 53–69. p.
- Reizner*, 1893. A gróf Esterházy család pápai levéltára. Közli: Reizner János In: TT, 1893. 601–648. p.
- Varga J.*, 1983. *Varga J. János*: Szervitorok katonai szolgálata a XVI–XVII. századi dunántúli nagybirtokon. Bp., 1981.

- Vass*, 1989. *Vass Előd*: A székesfehérvári szandzsák hász és tímárjavadalmainak 1570. évi összeírása – Idzsmál defter – jegyzéke. In: FMTÉ 19. (1989) 99–123. p.
- Veress D.*, Devecser. *Veress D. Csaba*: Devecser évszázadai. Devecser, 1996.
- Veress D.*, 1996. *Veress D. Csaba*: Várak a Balaton körül. Bp., 1996.
- Végh*, 2000. *Végh Ferenc*: A Balaton-felvidéki várak őrségeinek létszám-változásai a XVI. század második felében. Pécs, 1999. (Phd disszertáció)
- VMK Veszprémi Múzeumi Konferenciák
- VMK 9. Veszprém a törökkorban. Felolvasóülés Veszprém török kori emlékeiről. Szerk: Tóth G. Péter. Veszprém, 1998. (= VMK 9.)
- VMMK A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei
- VSZ Vasi Szemle
- VuH Volk und Heimat
- Zimányi*, 1968. *Zimányi Vera*: A Rohonc-szalonaki uradalom és jobbágysága a XVI–XVII. században. Bp., 1968.
- Zákonyi*, 1988. *Zákonyi Ferenc*: Balatonfüred. Veszprém, 1988.
- Zsiray*, 1984. *Zsiray Lajos*: A vázsonykői végvár története. In: Tanulmányok Veszprém megye múltjából. Veszprém 1984. (= Veszprém Megyei Levéltár kiadványai 3.) 241–277. p.

CSAPLÁR KRISZTIÁN

NOPCSA FERENC BÁRÓ ÉS A MONARCHIA ALBÁNIAI POLITIKÁJA 1910–1911-BEN

„Április 28-án reggel 9 órakor szűk baráti köre állta körül kihűlt tetemét a bécsi központi temető krematóriumában. [...] előttünk állott egy férfiélet, amely lehetett kalandvágyó és az is volt, de mindenesetre egyik legzseniálisabb vezére marad a modern paleontológiai kutatásnak. Ennek a törekeny testnek nem volt része harmóniában: szellemének fáklyája egyre magasabban lobogott és a Nopcsa név utolsó viselője „túlkorán” [sic!] esett áldozatul a lángoknak: szelleme a lángelme lobogásának, teste a krematórium tüzének.”¹

Nopcsa Ferenc életének kutatásával régóta adós a magyar történettudomány. Neve az utóbbi évtizedek alatt feledésbe merült, pedig a századforduló balkáni hatalmi csatározásainak egykor aktív részese volt, nem egyszer váltva ki egy-egy nagyhatalom rosszállását. Nevét csak a geológusok, paleontológusok és néprajzosok tartották számon, pedig politikai tevékenysége is jelentős volt. Ennek legfőképpen az volt az oka, hogy személyi irathagyatéka megsemmisült az Országos Levéltárban, és így kiesett a történészek látóköréből.² Mégsem pusztult el minden magyarországi forrás az életéről: a Magyar Természettudományi Múzeum Tudománytörténeti Gyűjteménye megőrizte hagyatékának egy részét. Ezek nagyrészt a Földtani Intézet élén eltöltött időkből származó leveleket tartalmaznak, de megtalálható itt önéletírásának néhány tucatnyi oldalból álló kefélenyomata is. Az önéletírás tulajdonképpen egy 1918–19-ben készült, kiadásra szánt emlékirat, amelyet végül nem publikáltak. Valószínűleg ennek az önéletírásnak örzi a német nyelvű változatát („Tagebücher von Franz Baron Nopcsa”) az Österreichische Nationalbibliothek kéziratára („Ser. n. 9368”).

1 *Lambrecht Kálmán*: Báró Nopcsa Ferenc. Különnyomat a Budapesti Szemle 1933. évi füzetéből. 372. p.

2 Az Országos Levéltárban 1945 januárjában leégett az a raktár, ahol 1926 óta a Nemzeti Múzeum iratanyagát őrizték. A Nopcsa család anyagából ekkor semmisült meg több mint 5 ifm irat. Ld. *Bakács István*: A Magyar Nemzeti Múzeum Levéltárának története az Országos Levéltár keretében 1934–1945. In: *Levéltári Közlemények*, 43. (1972) 1. 33. p. ill. 72. p.

A báró életéről összesen négy munka jelent meg. Tasnádi-Kubacska András 1939-ben az önéletírás egyes fejezeteit közölte, 1945-ben (a német nyelvű változatban) már Nopcsa levelezésének egy részét is publikálta. Gert Robel könyve Tasnádi-Kubacska munkáinál többre vállalkozott. A német történész a Bécsben található önéletírást („Napló”) áttanulmányozta, majd a vonatkozó levéltári anyagot hozzákutatva, megírta az első tudományos igényű történeti munkát a báró életéről (1966). Robel könyve után nem történt újabb kísérlet Nopcsa politikai tevékenységének feltárására.³ Főzy István: Nopcsa báró és a Kárpát-medence dinoszauruszai című (2000) könyve elsősorban a báró természettudományos tevékenységét dolgozta fel igényes formában.

A Monarchia és Észak-Albánia kapcsolata a századfordulón

Ausztria-Magyarország tartós nyugat-balkáni jelenlétét az 1878. évi berlini kongresszus biztosította azzal, hogy lehetővé tette Bosznia-Hercegovina okkupációját. A dualista állam érdekszférája ezzel délebbre tolódott, és csaknem elérte az észak-albániai vidéket, amelynek katolikus lakosai fölött Bécs már több évszázada protektori jogosítványokkal rendelkezett.

A magyarországi török háborúk folyamánaként megkötött békék a XVII. század elejétől biztosítottak Bécsnek beleszólási jogot az oszmán birodalom területén élő katolikusok ügyeibe. Ez ténylegesen az egykori Magyarország területén őket jelentette; csupán a török kiűzése után terjedt ki ez a jog az észak-albániai katolikus népesség fölé.⁴ A Habsburg birodalom — később a Monarchia — kultuszprotektórátusi jogait a konstantinápolyi nagykövetén keresztül gyakorolta. Bécsnek joga

3 Jelen cikk az azonos című szakdolgozat rövidített változata. Kutatásaimat Hála József és Terbócs Attila néprajzosok segítségével tudtam megindítani, akik rendelkezésemre bocsátották a báró életével kapcsolatos művekről készített alapos bibliográfiájukat. Horváth Csaba a Természettudományi Múzeum Tudománygyűjteményének vezetőjeként és Nopcsa magyarországi hagyatékának rendezőjeként támogatta kutakodásaimat. A bécsi út megvalósulásában és az ottani levéltári kutatás koordinálásában Fazekas István levéltári delegátus volt segítségemre. A török méltóságok és katonák életrajzi adatainak összegyűjtéséhez Kerekes Dóra nyújtott segítséget. A dolgozat munkálatait tanárom és témavezetőm, Rész Imre irányította. Tanácsaikért, kritikáikért, önzetlen segítőkészségükért és biztatásaikért czúton szeretnék köszönetet mondani.

4 Az albánok lakta területek északi, hegyvidéki része katolikus vallású volt, a középső részek (a Skhumbini folyó mentén) és Koszovó muszlim hitű volt, míg a Görögországgal határos déli vidék az ortodox egyházhoz tartozott.

volt támogatni a helyi vallási életet, templomokat építtetni, iskolákat alapítani,⁵ kórházakat fenntartani. Diplomáciai képviselőinek jogában állt fellépni a helyi katolikusok védelmében a török hatóságoknál.⁶ Az 1850-es évektől kezdve a bécsi vezetés arra törekedett, hogy jogosítványait politikai tekintetben is kihasználja. A cél az albán nemzeti tudat fejlődésének segítése, ill. a dunai monarchia iránti szimpátia felkeltése volt.

A XIX. század második felében jelentősen megváltozott a kultuszprotektorátus nemzetközi helyzete. Egyrészt a párizsi békében (1856) Törökország hozzájárult ahhoz, hogy a nagyhatalmaknak közös jogosítványa legyen az oszmán birodalom területén élő keresztények védelme; másrészt az 1878-as berlini szerződés 62. cikkelye lehetővé tette a szerzetesrendek megtelepedését a birodalomban.

A Monarchia kultuszprotektorátusi jogait a századfordulón elsősorban Olaszország fenyegette. Az olasz területek egyesülése után az ifjú nagyhatalmat is „megérintette” a terjeszkedés gondolata. Az olasz állam, az oszmán birodalom gyengeségét látva, úgy érezte, hogy szabad tere van a terjeszkedésre. Az „Imperium Romanum” feltámasztásának gondolata a Balkán esetében az albánok lakta partvidék megszerzését jelentette. Olaszország Balkán-politikáját az 1870-es évek végén, 1880-as évek elején a több-kevesebb sikerrel járó „kísérletezés” jellemezte.⁷ 1882-ben, a hármas szövetség megkötésekor, Olaszország elismerte a balkáni status quo-t, de nem sikerült Németországgal és Ausztria-Magyarországgal elfogadtatnia kelet-adriai érdekeit. Minőségi változást a szövetség 1887-es megújítása hozott. A Monarchia a bulgáriai válság miatt szembekerült Oroszországgal, míg a németeknek Franciaországgal támadt nézeteltérésük, amit Róma ügyesen használt ki: a szövetségi szerződést kiegészítették azzal, hogy a balkáni status quo változása esetén Olaszországot kárpótolni kell. A Monarchia a szerződésújítással hozzájárult ahhoz, hogy déli szomszédja vetélytársává váljon. A berlini szerződés 62. cikkelye által lehetővé vált a katolikus rendek letelepedése, amit a római központú ferencesek használtak ki a legjobban. Olasz tannyelvű missziós iskolák az itáliai

5 Az első, Ausztria pénzén épült iskola 1842-ben Shkodërben nyitotta meg kapuit. Ld.: Die Habsburgermonarchie. 1848–1918. Band VI/. Hrsg: Wandruszka, Adam; Urbanitsch, Peter; Wien, 1989. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. (a továbbiakban: Die Habsburgermonarchie. Band VI/1.) 521. p.

6 *Benna, nna He i*: Studien zum Kultusprotektorat Österreich–Ungarns in Albanien im Zeitalter des Imperialismus (1888–1918). In: Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs. Band 7. 1954. (a továbbiakban: *Benna*: Studien zum Kultusprotektorat) 14. p.

7 *Schanderl, Hanns Dieter*: Die Albanienpolitik Österreich–Ungarns und Italien 1877–1908. In: Albanische Forschungen, Band 9. 1971. Wiesbaden, Otto Harrassowitz (a továbbiakban *Schanderl*: Die Albanienpolitik) 71. p.

propaganda legfontosabb terjesztői közé tartoztak. Olaszország albániai politikájában újabb fordulatot hozott az 1896. év. Itália nem elégedett meg 1887-ben szerzett pozícióival, balkáni jelenlétét a többi nagyhatalommal egyenrangúvá kívánta emelni. Ezt jelképezte a trónörökös és Helena montenegrói hercegnő 1896-ban kötött házassága. A határozottabb fellépést lehetővé tette a szövetségi politika minőségi ártértékelése is, aminek folytán a hármas szövetség jelentősége háttérbe szorult az angolokkal fenntartandó jó viszony érdekében. Az olasz kormány 1896 után egyre nagyobb összegeket szánt albániai érdekeinek érvényesítésére: a kultúra, a sajtó, az egyház és a kereskedelem terén próbálta meg felvenni a versenyt a Monarchia kultuszprotektorátusi jogaiból fakadó lehetőségeivel.

Albánia a Monarchia balkáni érdekei szempontjából elsőrangúan fontos területé vált az 1890-es években.⁸ A századforduló előestéjén a Ballhausplatzon is megérlelődött egy új albán politika igénye. Erre egyrészt a túlzott olasz törekvések visszaszorítása miatt volt szükség, másrészt a külügyminisztérium a török birodalom felbomlását csak idő kérdésének tartotta, és nem akart kiszorulni az Adria keleti partjáról egy rivális hatalom előnyére. Az új politika kialakítására Goluchowski közös külügyminiszter 1896 decemberében konferenciát hívott össze.⁹ A résztvevők egyetértettek abban, hogy a Monarchia érdekeinek határozottabb képviselése csak a kultuszprotektorátusi státuszon keresztül lehetséges. Ehhez szükség volt a helyi egyház támogatására. Az észak-albániai klérus azonban a Bécsből rendszeresen érkező anyagi támogatás ellenére Olaszországgal szimpatizált. Ennek oka a missziók többségét irányító ferencesek olasz nemzetisége volt. A másik nagy befolyással bíró rend, a jezsuita sem erősítette a Monarchia iránti szimpátiát. A századfordulóig folytatott albán politika tehát, a befektetett összegek ellenére, nem alakított ki a Monarchia iránt lojális egyházszervezetet.¹⁰ A konferencia ezért új stratégiát dolgozott ki a helyi klérus megnyerésére: elhatározták, hogy a világi papság

8 „Denn in Albanien liegt der Schlüssel zur Balkanfrage vergraben.” Paul Siebertz (Albanien und die Albanesen. Wien, 1910.) és Richard Riedl (Albanisch-montenegrinische Verkehrsfragen. Eine wirtschaftspolitische Reisetudie. Wien, 1906.) megnyilatkozásait idézi: Die Habsburgermonarchie. Band VI/1. 523. p.

9 A konferencia címe „Einleitung einer ennergischen Action in Albanien” volt. Ld.: *Schwanda, Herbert*: Das Protektorat Österreich–Ungarns über die Katholiken Albanien – unter besonderer Berücksichtigung der Jahre 1912–14. Wien, Phil. Diss. 1965. (a továbbiakban: *Schwanda*: Das Protektorat Österreich–Ungarns) 31. p.

10 A konferencia egyik résztvevője, Schmucker főkonzul helyzetértékelése: „Insbesondere unter dem albanischen Episcopat fände man ‘keinen einzigen fähigen, thatkräftigen, überzeugungsvollen und zugleich durchaus loyalen, vorlässlichen Vertreter unserer Interessen.’” Idézi: *Schwanda, Herbert*: Das Protektorat Österreich–Ungarns 33. p.

képzését ausztriai szemináriumokban fogják megoldani, és megpróbálják a Vatikánt együttműködésre rávenni (püspöki, apáti kinevezések stb.). A külügyminisztérium tárgyalásokat kezdett a jezsuita renddel, ami 1898-ra komoly eredményekre vezetett.¹¹ Emellett Goluchowski döntött a helyi egyháznak szánt szubvenciók megemeléséről is. A konferencia változtatott az eddigi oktatási stratégián: a Monarchia által fenntartott iskolák tanári állásait ezentúl csak a dualista állam polgárai tölthették be, és albán nyelvű tankönyvekből kellett tanítaniuk.¹² Az oktatási reformokat a Ballhausplatz az új évszázad első éveiben vitte keresztül. Az új iskolapolitika leplezetlenül támogatta az albán nemzeti tudat erősödését, mivel a Monarchia érdekeit nem sértette az albán nacionalizmus eszméje. Ezzel — a török birodalom felbomlása utáni időre — a szerb-ellenes, önálló Albánia¹³ létrehozását kívánta Bécs megalapozni.¹⁴ Az albán nacionalizmus támogatása érdekében Goluchowski elhatározta új konzulátusok felállítását is. Utasította az albániai konzulokat, hogy vállaljanak nagyobb politikai szerepet a térségben: nyerjék meg a helyi albán előkelőket.

Egy független, Bécs-barát Albánia létrehozásától a vezérkar sem zárkózott el. Beck vezérkari főnök egy 1897. április 2-i emlékiratában „vitális” okokra hivatkozva hitet tett a határozottabb érdekérvényesítés mellett. Katonai szempontból két ok miatt volt fontos az Adria keleti partjának felügyelete: a terület ellenőrzése biztosította a Monarchia hadi és kereskedelmi flottájának szabad útját a Földközi-tengerre, ill. stratégiai pozíciót biztosított Szerbia és Montenegró hátában.¹⁵

11 Az 1898. május 25-én megkötött egyezmény értelmében a jezsuita rend többek között beleegyzett abba, hogy a rend a Monarchia „védelme” alá kerüljön; oktatási intézményekben osztrák-magyar állampolgárságú laikusokat alkalmazzon; az albán területeken működő jezsuita atyák kötelesek rendszeresen informálni a cs. és k. konzulátusokat, ill. a generális köteles visszahívni azokat az atyákat, akiknek a tevékenységét Bécs nehezményezi Bécs. Ld. *Schwanda*: Das Protektorat Österreich–Ungarns 46–47. p.

12 Az albán nyelvű tankönyvek alkalmazását hátráltatta, hogy ekkor még nem létezett az egységes albán abc.

13 „Wir dürfen dabei nicht aus den Augen verlieren, daß wir vor allem durch Schaffung eines unabhängigen Albanien einen Keil zwischen Serbien und Montenegro treiben wollen...” Goluchowski 1896. december 23-i megnyitó beszéde. Idézi *Schanderl*: Die Albanienpolitik 60. p.

14 *Schwanda*: Das Protektorat Österreich–Ungarns 39. p.

15 „Im adriatischen Meer müssen wir uns für alle Fälle den freien Zugang zum jonischen und mittelländischen Meere durch die Straße von Otranto sichern ... (Das ganze Ostufer des adriatischen Meeres), und zwar im Süden über die Bai von Valona hinaus, bis in die Gegend von Corfu darf aus den Händen der europäischen Türkei nur entweder in unseren direkten Besitz oder in jenen eines neuen Kleinstaates übergehen, der zur österreichisch–ungarischen Monarchie in ein klares und bestimmtes Abhängigkeitsverhältnis tritt.” Beck vezérkari főnök 1897. április 2-i emlékirata. Idézi: *Schanderl*: Die Albanienpolitik 64. p.

A hármass szövetség két szerződő felének ellentétes albániai érdekei végül egyezkedésre készítették a két külügyminisztert. Goluchowski és Visconti Venosta 1897 novemberében Monzában ült tárgyalóasztalhoz. A tárgyalások során a két külügyminiszter megegyezett a balkáni status quo fenntartásában, amit 1900-ban és 1907-ben megújítottak. Ezzel a megegyezéssel arra tettek ígéretet, hogy a béke érdekében lemondanak az aktív nagyhatalmi politikáról az albán vidékeken.¹⁶

Ezt az egyezményt egyik fél sem tartotta be szigorúan. Az olasz propaganda tovább folytatódott az albán partvidék mentén. Az előző évtizedhez képest azonban a reformoknak köszönhetően jelentősen javult a Monarchia helyzete. A Ballhausplatz évről-évre több pénzt osztott a katolikus törzsfőknek, sőt 1901-től a muszlim előkelők is részesültek anyagi támogatásban. Néhány évvel később már nemcsak egyes személyeket pénzelt a külügyminisztérium, hanem törzseket (mirdita, malisszor, hoti, gruda stb.) is.

A Monarchia számára egyre fontosabb albán lakta vidékek a századfordulón még nagyrészt felfedezetlenek voltak. Éppen ezért a külügyminisztérium — a Militargeographisches Institut és a bécsi Földrajzi Társaság támogatásával — a térség felfedezésére irányuló tudományos utak finanszírozásában is részt vállalt. A térképészeti mérések mellett ekkor kezdődött meg a térség gazdasági lehetőségeinek feltárása. A felmérések eredményeire kíváncsi volt a vezérkar is.

Az ifjútörök forradalom idején az új külügyminiszter, Aehrenthal új albán politikába kezdett. Nézetei szerint a Monarchia Törökország területi stabilitásában volt érdekelt, ezért feladta Goluchowski tervét az önálló Albániára vonatkozólag. Az új török vezetés ugyan követelte tőle a kultuszprotektorátusi jogokról való lemondást is, de erre nem volt hajlandó. Politikáját azonban alaposan próbára tette az annexiós válság.

16 „Albanien selbst hat keine große Wichtigkeit, seine besondere Bedeutung liegt in seinen Häfen und Küsten, deren Besitz für Österreich oder Italien gleichbedeutend mit der unbestrittenen Vorherrschaft im Adriatischen Meere ist. Die kann aber weder Italien Österreich zugestehen, noch Österreich Italien, und wenn das eine danach streben sollte, müßte sich das andere diesem Vorhaben mit allen Mitteln widersetzen. Da die beiden Staaten den Frieden vorziehen und ernstlich das Bündnis aufrecht zu erhalten wünschen, so haben sie auf jedwede etwaige Besetzung Albanien im Falle der Störung des status quo verzichtet. Wie Graf Goluchowski treffend zu mir sagte, muß Albanien, wenn Österreich und Italien in Frieden leben wollen, für beide ein noli me tangere bleiben.” Tittoni későbbi olasz külügyminiszter 1904. május 14-i beszéde az olasz alsóházban. Idézi *Faleschini, Moana*: Die diplomatischen Beziehungen zwischen Österreich–Ungarn und Italien vor dem Ersten Weltkrieg unter besonderer Berücksichtigung ihrer Balkanpolitik und der Gründung des Staates Albanien. Wien, Diplomarbeit 1999. (a továbbiakban: *Faleschini*: Die diplomatischen Beziehungen) 35. p.

Nopcsa ifjúsága

Felsőszilvási báró Nopcsa Ferenc a Hátszeg melletti Szacsalon született 1877. május 3-án. A Zámiban levő családi levéltár ugyan 1848-ban leégett,¹⁷ annyit azonban megőrzött a családi hagyomány, hogy a család neve a Zylwas nembeli Dienes fia Nopchatól¹⁸ eredeztethető, aki anyai ágon a Hunyadi család rokona volt. A családi címer a XV. század derekán gazdagodott a gyűrűt tartó hollóval. A család a koraújkorban nagyrészt lokális tisztségeket töltött be Erdélyben — főleg Hunyad megye főispáni tisztét. A bárói rangot 1855-ben szerezték meg Nopcsa Elek — Nopcsa Ferenc apjának nagybátyja — egykori erdélyi kancellár révén.¹⁹ A család később tovább erősítette pozícióit, mivel hősünk apai nagybátyja és keresztapja — aki szintén a Ferenc nevet viselte — Erzsébet császárné és királyné főudvarmestere lett. A Hunyad megyei familia végül a magyar irodalomban is megörökítette a nevét: Fatia Negra figuráját Jókai Nopcsa László főispánról — a nagyapáról — mintázta meg.

Elek báró és gr. Zelenska Matilda házasságából három gyermek született: Ferenc (1877), Elek (1879) és Ilona (1883), aki 1908-ban feleségült ment Pallavicini Alfrédhoz, a Monarchia konstantinápolyi nagykövetének fiához.

Ferenc magánúton kezdte meg tanulmányait a család szacsali birtokán, egy angol nevelőnő irányítása alatt. 1893-ban főudvarmester keresztapja segítségével a Theresianumba nyert felvételt, ahol 1897-ben sikeresen leérettségizett. Élete 1895 nyarán fordulóponthoz érkezett: nővére a szentpéterfalvi birtokon dinoszauruszfossziliákat talált, amiket az ifjú báró magával vitt Bécsbe, és megmutatta a bécsi egyetem világhírű paleontológusának, Suess professzornak. Suess — mivel maga nem tudta besorolni a leleteket — felszólította az ifjút, hogy ássa bele magát a szakirodalomba, és tegye meg ezt ő maga. Az eredmény egy 1899-ben — a Bécsi Tudományos Akadémia ülésén — elhangzott előadás lett, amellyel komoly érdeklődést keltett. Az egyetemen geológiát és paleontológiát tanult; 1903-ban doktorált.

Nopcsa 1899-ben — akadémiai előadása után — beutazta az egész Balkán-félszigetet, amit 1903-ban megismételt. Ezeket az utakat tudatosan tervezte meg:

17 *Böjthe Ödön*: Hunyadmegye sztrigymelléki részének és nemes családainak története tekintettel a birtokviszonyokra. Nyomatott Müller Károlynál, Bp., 1891. 235. p.

18 A „Nopcsa” mint családnév először Zsigmond király egy 1404. január 13-i adományában bukkan fel. *Siebmacher, Johann*: Wappenbuch. Der Adel von Ungarn sammt den Nebenländern der St. Stephanskrone. Band 4. Teil 15. 455–456. p.

19 Nopcsa (II) Elek 1837-ben lett erdélyi udvari főkancellár. Pallas Nagy Lexikona. XIII. kötet, Bp., 1896. 208. p.

olyan területet keresett, amelyet eddig még nem fedeztek fel az európai kutatók, de várhatóan mind geológiai, mind paleontológiai értelemben nagy szakmai kihívást jelent. Az ifjú tudós először Kréta szigetét szemelte ki magának, de itt összeütközésbe került egy francia geológus-régésszel, aki hozzá hasonló szándékkal érkezett oda, csak éppen korábban; így Nopcsa kénytelen volt tovább állni.²⁰ A balkáni túrának a későbbiekre nézve mégis sok haszna lett: Korfutól Konstantinápolyig, Krétától Belgrádig a báró megismerkedett a Monarchia legtöbb külképviseletével, és életre szóló ismeretségeket szerzett. Nopcsa nem hanyagolta el a paleontológiát sem: 1905-ig megfordult az összes jelentős nyugat-európai gyűjteményben, és megismerkedett a kor vezető őslénytanásaival. 1904-ben több hónapos ösztöndíjat kapott a British Museumba.

1903 őszén Prizrenben elhatározta, hogy hazafelé kitérőt tesz, és meglátogatja a rettegett albánok által lakott hegyeket. Jezercében csodálatos panoráma fogadta. A látvány annyira lenyűgözte, hogy egy életre megszerette ezt a vidéket. Sorsának eme második fordulópontján elhatározta, hogy életét ezentúl ezen hegyek tanulmányozásával fogja tölteni.²¹ 1905-ben Bécsben jelent meg az első Albániával foglalkozó geológiai tanulmánya.²²

Nopcsa és Albánia

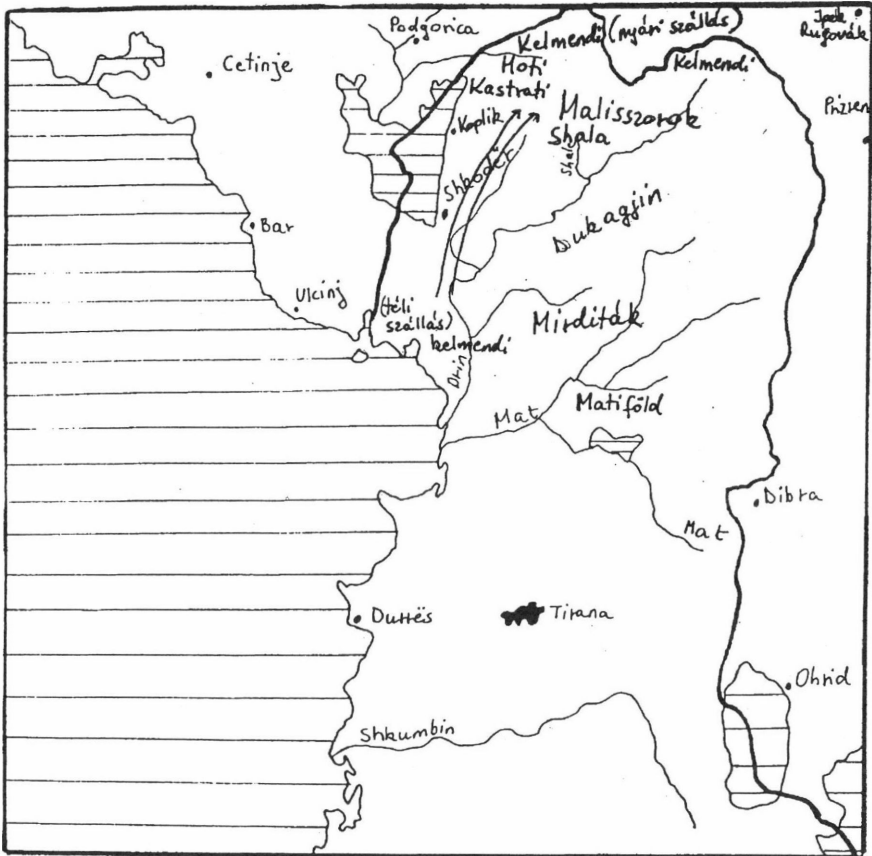
Az első, kifejezetten Albánia megismerésére irányuló utazást Nopcsa 1905 tavaszára készítette elő. Ez rendkívül nehezen indult: a báró maláriát kapott, a beutazási engedélyt megtagadták, de végül mégis sikerült az út. Bedri pasa, Shkodër válija (kormányzója),²³ Cetinjébe (Montenegró) küldte a beutazást tiltó üzenetét, amelyben arra hivatkozott, hogy a vidék rendkívül veszélyes, a török hatóságok nem tud-

20 „... für zwei Geologen schien mir die Insel zu klein.” Nopcsa Ferenc kiadásra szánt naplótól az utazásának kefelnyomata. Österreichische Nationalbibliothek; Handschriften-, Autographen- und Nachlaß-Sammlung. Scr. n. 9368. (a továbbiakban: Napló) 1. rész, 42. p.

21 „Von dort sah ich in herrlicher Beluchtung die Nordalbanischen Alpen bei Djakova und damals entschied ich mich, ohne mir über die Schwere der Aufgabe in klaren zu sein, für ihre Erforschung.” Napló 1. rész, 50. p.

22 Zur Geologie von Nordalbanien. Jahrbuch der kaiserlich-königlichen Geologischen Reichsanstalt. Wien, 1905. 85–152. p.

23 A váli a beglerbég megfelelője, azaz olyan tisztviselő, aki egy vilajet élén áll. A váli arab szó, míg a beglerbég török. Kerckes Dóra szíves tájékoztatása alapján.

1. TÉRKÉP

A jelentősebb észak-albániai törzsek szállásterülete.

(Kaser, Karl: Hirten Kämpfer. 62. p. ill. Peinsipp, Walter: Das Volk der Shkypetaren. 1. p. alapján)

ják garantálni a báró biztonságát. Nopcsa ekkor egyszerűen átcsempesztette magát a határon.

Shkodërban Kral²⁴ konzullal ezután kigondolták az út konkrét céljait is. Észak-Albánia a századforduló éveiben fehér foltnak számított: a róla készült térképek hiányosak voltak, és az egyedüli információkat csak az erre átutazó külföldiek leírásaiból lehetett nyerni, feladat tehát akadt bőven. Először is a megfelelő térképekhez pontos méréseket kellett végezni. Nopcsa már 1903-ban felvette a kapcsolatot mind a Militärgeographisches Institut-tal, mind a Landesbeschreibungsbureau-val,²⁵ azoknak azonban csak 1905-ös útjától kezdve kezdett el rendszeresen adatokat, méréseket és fotókat küldeni.²⁶ A térképészeti és geológiai méréseken túl más feladatok is adódtak. Információt kellett gyűjteni magukról az albánokról. Kral ebben a tekintetben is segített megfelelően felkészülni. A bárót tájékoztatta a helyi viszonyokról, a fontosabb személyiségekről, az utazás várható gondjairól. Nopcsa személyes biztonságáról saját maga gondoskodott: felfogadott két testőrt. Beutazta az egész térséget, és felkereste a határ mentén élő katolikus hoti, gruda, kelmendi és shala törzseket. Született arisztokrataként, viselkedésével az archaikus törzsi társadalomban élő albánok között komoly tekintélyre tett szert. Bátor és határozott fellépése idővel egyenrangúságot biztosított neki a törzs- és nemzetségfők között. A törzsek között néprajzi gyűjtéseket végzett; az albánok életmódja és mentalitása is rendkívül foglalkoztatta. Útját végül szemgyulladásá miatt kellett megszakítania, 1906 késő őszen hazatért.²⁷

Következő évi útján szintén engedély nélkül lépte át Észak-Albánia határát. 1907-ben az előző évihez hasonló feladatokat teljesített: ezúttal a katolikus mirditákat és a Dibra környéki muszlim törzseket látogatta meg. Mirdita földön megismerkedett a törzs vallási vezetőjével, Preng Doçi főapáttal, ill. az ekkori vilá-

24 1905 és 1909 között a Monarchia Shkodër-i főkonzulja, 1911 és 1913 között ugyancsak a funkciót Szalonikiben látta el. 1914. február 24-től tisztviselő az Albániában felállított nemzetközi ellenőrzőbizottságban. Nopcsával jól megértették egymást, kapcsolatuk baráti volt.

25 *Robel, Gert: Franz Baron Nopcsa und Albanien.* In: *Albanische Forschungen* 5. Wiesbaden, Otto Harrassowitz, 1966. (a továbbiakban: *Robel: Franz Baron Nopcsa*), 31–32. p.

26 Ezekből a jelentésekből született meg 1907-ben „A katolikus Észak-Albánia” c. Tanulmánya a Földrajzi Közleményekben; és 1913–14-ben egy részletes katonai térkép szintén Észak-Albániáról. *Robel: Franz Baron Nopcsa* 33. p.

27 A báró Bukarestben ismerkedett meg Bajazid Elmas Dodával, aki élete végéig titkára lett. „Am 20. November habe ich in Bukarest Bajazid Elmas kennengelernt, Bajazid ist seither bei mir geblieben und nach dem Tode von Louis Draskovič war er der einzige Mensch, der mir wirklich treu und anhänglich war und der mich wirklich gern hatte, den ich daher in Allen und jeden vollstes Vertrauen entgegenbringen konnte, ohne einen Augenblick zu befürchten, daß er es mißbrauchen werde.” Napló, 2. rész, 16. p.

gi vezetővel, Mark Gjoni kapitánnyal.²⁸ Dibra körül kínos szituációba került: egy hírhedt helyi bandita elrabolta és óriási váltságdíjat követelt érte. Szerencsére a betyár elengedte Bajazidot — a titkárt —, aki azonnal értesítette a Monarchia külképviseleteit. Az ügy kínosan végződött: maga Hussein Hilmi pasa²⁹ nagyvezírnek kellett beavatkoznia az ügybe, ami kellemetlen diplomáciai visszhangot váltott ki a Ballhausplatz és a Porta között.³⁰ Maga Kral is alapos fejmosást kapott a külügyminisztériumtól.³¹ Nopcsát Montenegroba kísérték, és itt tudta meg, hogy a nagyvezír minden Albániába irányuló utazást megtiltott neki. Ennek ellenére a montenegrói török követ beutazási vízumot adott neki, amivel azonban csak 1908-ban élt, nővére esküvője után.³²

Bosznia-Hercegovina annexiójának híre az észak-albániai hegyek között érte. Nopcsa eddig csupán tudományos munkát végzett. Kral révén ugyan betekintést nyert politikai kérdésekbe is, de mégis megmaradt tudósnek. 1908-ra komoly elhatározásra jutott: az általa nagyon megkedvelt albánoknak politikai eszközökkel is segíteni kívánt. 1908. december 7-én levelet írt Conrad von Hötzendorf vezérkari főnöknek és felajánlotta szolgálatait.³³ Conrad révén Ferenc Ferdinánd trónörökösrel, ill. annak katonai kancelláriájával is kapcsolatba lépett. Levelében igyeke-

28 A mirdita törzs Észak-Albánia legnépesebb törzse volt. Fent említett vezetőiket a Monarchia évek óta támogatta pénzzel, hogy híveket toborozzanak és információkat szerezzenek Bécsnek a térségre vonatkozóan.

29 Husayn Hilmi pasa nagyvezír (1855–1922), 1874-től állami hivatalnok, 1892-ben Bagdad város vezetője lett, 1898-tól jemeni váli (bcglerbég). 1903-ban Macedónia főfelügyelőjeként ő felelős a reformok végrehajtásáért. 1908–1909 az ifjútörök kormány belügyminisztere. 1909-ben nagyvezír (először csak két hónapig, majd néhány hét hatalmi harc után december közepéig). 1912 júliusában igazságügyi miniszter. 1912 őszétől bécsi nagykövet 1918-ig. Ld.: The Encyclopaedia of Islam. Ed: C. E. Bosworth, E. van Donzel, B. Lewis, Ch. Pellat. Leiden, E. J. Brill. 1991. (a továbbiakban: Encyclopaedia of Islam) III. kötet. 624. p.

30 *Robel*: Franz Baron Nopcsa, 42. p.

31 A teljesség kedvéért megemlítjük, hogy mielőtt Nopcsa mirdita földre ment, már volt egy kínos ügy. Mivel Észak-Albániában kevés külföldi járt, hamar híre ment itt tartózkodásának. A shkodéri vali (kormányzó) — Musztafa Hilmi pasa — Nopcsán keresztül akart példát statuálni az engedély nélkül itt tartózkodó külföldieknek: parancsot adott a meggyilkolására. Mivel ez — hála a báró előző évben szerzett ismerőseinek — megghiúsult, elfogta Nopcsa vendégbarátjának testvérét. A szokásjog szerint a báró felelősséggel tartozott a testvér életéért: ha az meghal, a báró életre egy fatokát sem ért volna. Éppen ezért Shkodërba ment, és határozott fellépésével kiszabadította, ezzel viszont feladta magát. Végül is a felelősségre vonás elől szökött meg Dibrába.

32 Ekkor került rokonságba a Monarchia konstantinápolyi nagykövetével.

33 *Robel*: Franz Baron Nopcsa, 44. p.

zett felhívni a figyelmet arra, hogy a Monarchia nem támogatja kellően a helyieket, hogy cserébe elvárásai lehessenek az albánok felé. A magyarországi közvéleményhez hasonlóan Nopcsa úgy látta, hogy a dualista államot és azon belül Magyarországot szláv veszély fenyegeti. Ezen veszélyt számára Oroszország, Szerbia és Montenegró testesítette meg. Többek között ezért támogatta az egységes Albánia gondolatát. Úgy gondolta, hogy a vallási ellentéteken felülemelkedő albán nemzeti eszme támogatása elsőrendű kérdés a Monarchia számára. Attól félt, hogy ha Ausztria-Magyarország ebben a kérdésben tétlen marad, akkor szerepét más fogja átvenni.

Szándékai szerencsésen találkoztak a Monarchia megváltozott igényeivel. Az annexió révén Szerbiával és Montenegróval kialakult feszült viszony miatt mind a Ballhausplatz-on, mind a vezérkarban kezdtek komolyan számolni az albánokkal.

Nopcsa és az „albán akció”

Az annexió után a Monarchia kapcsolata feszültté vált két délszláv szomszédjával. A vezérkar egy preventív háború megindítását tartotta szükségesnek, de a katonai megoldással a külügyminisztériumnak is számolnia kellett, ezért a katonai és a külügyi vezetés közösen kidolgozta az ún. „albán akció” tervét. A vezérkar szerint egy Szerbia és Montenegró elleni háború esetén a Monarchia csapataira Boszniában nehezedne a legnagyobb nyomás. Ezt úgy kívánták csökkenteni, hogy a szláv államok hátában az akció keretében fegyvert juttatnak az albán törzseknek, akik így katonai fenyegetést jelentenek majd: Szerbia és Montenegró ez esetben nem tehetnek mást, minthogy csapatai egy részét a török határra telepíti, és ezáltal csökken a közös hadseregre nehezedő nyomás.

Aehrenthal az akció megszervezésére az athéni nagykövetet szemelte ki, a tapasztalt Macchiot.³⁴ Macchio 1908 novemberében látott hozzá az akció előkészítéséhez. A hadvezetés úgy számolt, hogy Montenegró gyorsan tud mozgósítani,

34 Karl von Macchio báró, nagyszecbeni születésű diplomata 1881-től látott el külpolitikai feladatokat Konstantinápolyban, Bukarestben, Szentpétervárott ill. Belgrádban. 1899 és 1903 között miniszterrezidens Montenegroban, 1903 és 1908 között athéni nagykövét, 1908 augusztus 11-től hívták be szolgálatra a külügyminisztériumba, ahol 1909-től osztályfőnök, majd 1912-től első osztályfőnök lett. Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950. Hrsg.: Bittner, Ludwig–Přibram, Alfred Francis–Srbik, Heinrich–Übersberger, Hans. Band 1–9. Wien–Leipzig, 1930. (a továbbiakban: Öst. Biographisches Lexikon). V. Band, 387. p.

Szerbia azonban csak tavasszal fogja ezt megtenni, így elegendő ideje lesz a Monarchia diplomáciájának. Az akció megszervezéséhez a térséget jól ismerő, határozott, gyakorlatias emberekre volt szükség. Macchio erre a feladatra a Rappaportot³⁵ (a skopjei főkonzul) és egy Stefan Zurany nevű trieszti fegyvercsempészt szemelt ki. Rappaport feladata a Gusinje környéki muszlim albán törzsek megszervezése volt, míg Zuranynek az észak-albániai katolikus törzseket kellett megnyernie. Macchio döntése szerencsétlennek bizonyult, mert Rappaportnak nem volt nagy tekintélye a törzsek között, Trieszt pedig túl messze volt ahhoz, hogy egy ilyen feladatot gyorsan és titkosan megoldjanak. Kralt eredetileg azért hagyták ki, mert ő a helyszínen hamarabb szemet szúrhatott volna a montenegrói hírszerzésnek.

1908 december végére az ügy nagyon rosszul állt. Mivel a Gusinje menti törzseket Kelet-Montenegró szegény vidéke ellen kívánták mozgósítani, a törzsek a várhatóan kevés zsákmány kedvéért nem nagyon akartak harcolni, sőt fennállt a veszély, hogy gazdagabb albán sorstársaikat fogják a kapott fegyverekkel kirabolni. Rappaport határozatlansága végül csekély tekintélyét is aláásta. Zurany szintén nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. A kezdeti kudarcban a külügyminisztérium taktikája is ludas volt, mert tervében nem számolt a kérdésben leginkább érdekelt határ menti törzsekkel. Az akció sikere függött attól, hogy sikerül-e megnyerni az ügynek — a malisszorok mellett a másik legnépesebb törzset — a mirditákat. (A Ballhausplatz kiemelten támogatta a malisszorokat és a mirditákat.) Vezetők közül Aehrenthal Preng Doçit már az ősz folyamán Bécsbe hívta, hogy a szorosabb együttműködésről tárgyaljon vele. Többek között az ő hírei is hozzájárultak ahhoz, hogy az akció helyi megszervezését Kralra bízva. Ez kockázatos lépés volt, hiszen a konzulnak Shkodërban amúgy is kényes volt a helyzete: a Monarchia protektorátusi jogait felügyelte, és ennek részeként folyamatosan tartotta a kapcsolatot az észak-albániai törzsekkel, amit az oszmán hatóságok sohasem néztek jó szemmel. Emellett figyelnie kellett az egyre élénkebb montenegrói és olasz hírszerzésre is. Az új feladat emiatt rendkívüli óvatosságot igényelt. Kral első dolga az volt, hogy a határ menti törzseket megnyerje és előkészítse a fegyverek transzportját. Pénzt és élelmet juttatott hothi és gruda földre, és felvette a kapcsolatot a vezérkari főnökkel. Conrad és a shkodéri konzul az akció végrehajtásához 20.000 puskával és puskánként 300 patronnal számolt.³⁶ A szállítás nagy gondot okozott, mert ennek megszervezését Kral már végleg nem vállalhatta magára. Ez túl nagy mennyiségű fegyver volt ahhoz, hogy észrevétlenül lehessen bejuttatni az

35 Alfred von Rappaport 1908 júliusától 1909 októberéig főkonzuli tisztséget töltött be Macedóniában, 1909 végétől a külügyminisztériumban teljesített szolgálatot.

36 *Robel*: Franz Baron Nopcsa 53. p.

oszmán birodalom területére, ehhez a helyi viszonyokat jól ismerő, az albánokkal jó viszonyt fenntartó leleményes ember kellett. Kral Nopcsa Ferencet ajánlotta a feladat végrehajtására. Miután maga a báró is úgy nyilatkozott egy levelében, hogy elfogadná a megbízást,³⁷ Aehrenthal sem látta ennek akadályát.³⁸

Nopcsa 1909. január elején Bécsbe utazott: beszélt Conraddal, majd a Ballhausplatzra ment. Itt Macchiot is meggyőzte arról, hogy kitűnően ismeri a vidéket és az itt lakókat, ezek után pedig közölte az akció kivitelezési lehetőségeit. A báró 10.000 ember felfegyverzésével számolt; ehhez 5000 Mannlicher-karabélyt, 100 — az előkelő albánoknak szánt — Mannlicher-Schönauer puskát és pénzt kért (havi 2500 frankot).³⁹ Nopcsa javasolta, hogy Zurany minél kevesebbet tudjon az ügyről, mert a nemzetközileg jól ismert fegyvercsempész információkkal is kereskedett. Úgy egyeztek meg, hogy a báró az akció közvetlen végrehajtásáért fog felelni.

A konzul és a titkos ügynökké „előlépett” geológus alaposan kidolgozta a fegyverszállítás útvonalát és módjait. Terveik szerint osztrák kereskedelmi hajóknak — fedélzetükön haditengerészekkel — kell a Drin és Mat folyó torkolatához szállítania a fegyvereket, ahol azokat az itt telelő kelmendi törzs fogja átvenni. Tavasszal, amikor a törzs visszatér nyári szállásterületére a montenegrói határ közelébe, észrevétlenül magával viheti a fegyvereket az elosztóhelyekre. A puskák egy részét ezen kívül hajóval akarták a Bojanán és a Drinen becsempészni az ország belsejébe, de számoltak egyéni fegyvercsempészek megbízásával is. Az anyagi háttérrel Bécs Kralon keresztül biztosította, aki 1909 első harmadában több mint háromszor annyi pénzt juttathatott a malisszor főnököknek, mint korábban; ezen kívül Nopcsa a helyszínen is oszthatott pénzt a hegyi törzseknek.⁴⁰

Az akció végrehajtása azonban késlekedett. Bécs ugyanis egyáltalán nem látta ezt olyan sürgősnek, mint Kral és Nopcsa. Utóbbiak a helyszínen meg voltak győződve arról, hogy háború lesz, ezért állandóan sürgették a Ballhausplatzot. Kényel-

37 Nopcsa levele Conradnak (1908. december 21.), amit a vezérkari főnök tovább küldött a külügyminiszternek. Ld. *Robel*: Franz Baron Nopcsa 54. p.

38 Aehrenthal a Conradnak írt válaszlevelében (1909. január 5.) maga is úgy látta, hogy a báró alkalmas a bizalmas feladatra: „... auch meiner Ansicht nach Baron Nopcsas Anwesenheit in Albanien tatsächlich unter Umständen für unsere Interessen daselbst von besonderem Nutzen sein könnte.” Idézi *Tasnádi-Kubacska András*: Franz Baron Nopcsa. In: *Leben und Briefe ungarischer Naturforscher* I. 1945. 55. p. (a továbbiakban: *Tasnádi-Kubacska*: Franz Baron Nopcsa).

39 Távirat Macchiótól Kralnak 1909. január 8-án. In: *Österreich–Ungarns Außenpolitik*. Hrsg. Ludwig Bittner, Alfred Francis Pribram, Heinrich Srbik, Hans Übersberger. Wien–Leipzig, 1930. Band I. 720. p.

40 *Schanderl*: Die Albanienpolitik 159. p.

metlen volt a helyzetük, mert a törzseket állandó készenlétben kellett tartaniuk, a fegyverek ugyanakkor nem érkeztek meg. Ez pedig a Monarchia és képviselői tekintélyvesztésével járt. Veszélyeztette az akció sikerét is, hiszen az idő múlásával a kelmendi törzs lassan útra készülődött, és így elillanhatott a lehetőség a puskák feltűnésmentes szállítására, ráadásul a többi törzs harci kedve is csökkenni látszott. A késlekedést Montenegró ügynökei jól ki tudták használni.

A külügyminisztérium nem tartotta sürgősnek a fegyverszállítást, mert az annexió ügyében a törökökkel tavasz elejére közelínek tűnt a megegyezés lehetősége; Anglia és Franciaország pedig nem lelkesedett azért, hogy Szerbia miatt konfliktusba keveredjen. Olaszországot szövetségi viszony fűzte Berlinhez és Bécshez. Oroszország némi hezitálás után a nyugati hatalmak példáját követte, és szintén nem kívánt konfrontálódni Ausztria-Magyarországgal. A Balkánon Bulgária a Monarchia felé hajlott, és Románia sem mutatott az ügyben aktivitást. Szerbia és Montenegró így egyedül maradt, a háborút ilyen körülmények között nem vállalták. Így az albán akció szükségessége megkérdőjeleződött.

Nopcsa nem értette a késlekedés okát, ezért egy heves hangvételű levélben kérdőre is vonta Macchiot (1909. február 10.).⁴¹ A választ (február 22.) Oppenheimer,⁴² Macchio helyettese fogalmazta meg, aki maga is részt vett az akció megszervezésében. Indoklása szerint a külügyminisztérium csak akkor indította volna el közvetlenül az akciót, ha kitör a háború. A báró válasza erre az volt, hogy szerinte a külügyminisztérium rossz politikát folytat, hiszen azzal, hogy visszaél az albánok bizalmával, el fogja veszteni minden tekintélyét, és szerepét Olaszország vagy Montenegró veszi át. Itália stratégiai pozíciókat szerezhet Észak-Albániában, Montenegró hátában pedig megszűnik a közvetlen fenyegetettség.

Kral szintén határozott fellépést sürgetett, attól tartva, hogy a fegyverek csak akkor érkeznek meg, amikor a kelmendiek már úton lesznek. Tragikomikus helyzetet eredményezett, hogy a Ballhausplatz már régen lemondott az akció kivitelezéséről, amikor ügynökei azt még nagyban szervezték. Miközben Kral március 6-án Varešanin tábornokkal⁴³ arról beszélt, hogy a fegyverszállításokat április közepéig le

41 *Robel*: Franz Baron Nopcsa 59. p.

42 Ritter Oppenheimer von Marnholm, Richard. Macedóniai főkonzul. 1908. szeptember 17-én berendelik a külügyminisztériumba, és itt teljcsít szolgálatot. Ld. *Österrcich–Ungarns Aussenpolitik*, Band 9. 100. p.

43 Marian Varešanin br., osztrák–magyar gyalogsági tábornok (1847–1917). Vezérkari tiszt, 1897-től altábornagy és hadosztályparancsnok. 1909-ben a sarajevói (15.) hadtestparancsnok lesz, egyben kinevezik Bosznia-Hercegovina kormányának élére (tartományfőnök). 1911. május 10-én felmentik hivatalából, utóda Oskar Potiorek. A világháborúig Potiorek helyettese. Révai Nagy Lexikona. XIX. kötet. Bp., 1926. 11. p.

kellene bonyolítani,⁴⁴ a Monarchia február 26-án már megállapodott az oszmán birodalommal, és mivel a többi nagyhatalom sem kívánta a válság elhúzódását, egy fegyvercsempészési botrány csak rontani tudott volna a dualista állam helyzetén.

Nopcsa az akció kivitelezésében szívvel-lélekkel részt vett. Beutazta egész Észak-Albániát, jó kapcsolatokat alakított ki mind a katolikus, mind a muszlim vezetőkkel; shkodëri házában állandó volt a jövés-menés. Az itt megforduló albánok jó informátoroknak bizonyultak, amit a báró pénzzel hálált meg. Útjai során volt ideje arra is, hogy megfigyelje „Európa fegyveres gyermekeinek” életmódját és szokásait. Tevékenységével és határozott fellépésével óriási tekintélyt szerzett, amit az akció kudarca ellenére sem veszített el. Hitelessége a törzsek körében ettől kezdve sohasem kérdőjeleződött meg. Úgy gondolták, hogy a „Baron” személyében megfelelő védelmezőjük van, aki képviseli érdekeiket Bécsben.

A báró utazásai felkeltették a montenegrói hírszerzés figyelmét. Március közepén — az olasz és orosz kémhálózatokhoz hasonlóan — olyan jelentéseket küldtek haza, amelyekben megállapították, hogy az eddigi Monarchia-ellenes agitáció eredményei elvesztek, jelenleg a dualista állam a legtekintélyesebb hatalom a katolikus törzsek szemében.⁴⁵ Cetinjében ezt nagyrészt Nopcsa tevékenységének tudták be, legalábbis ezt bizonyítja Vukokiç montenegrói tábornok shkodëri útja. A tábornok több megbeszélést folytatott Bedri pasával a báróról és „akcióiról”. Ennek hatására a pasa hivatalosan közölte Krallal, hogy Nopcsa ezentúl csak egy török lovascsapat kíséretében utazhat. Küldött egy levelet a nagyvezérnek is, aki ezek után felkereste Pallavicini nagykövetet. A nagyvezér kifogásolta a báró tevékenységét, és kitiltotta a vilajetből.⁴⁶

Pallavicini valószínűleg nem tudott az albán akcióról, legalábbis erre utal a nagykövet egy Bécsnek szánt jelentése, ill. egy Kralnak címzett távirat, amelyben kérdőre vonja a diplomatát Nopcsa tevékenységét illetően. Kral válaszában védelmébe vette a nagykövet rokonát. Maga a külügyminiszter is jobbnak látta, ha ebben a tekintetben minél hamarabb megnyugtatja Pallavicinit. A török hatóságok vádja-

44 *Robel*: Franz Baron Nopcsa 60. p.

45 Uo. 64. p.

46 Pallavicini távirata a külügyminisztériumnak 1909. április 9-én. „Ich telegraphiere nach Skutari: Über Ersuchen des Grossvezirs, der mir mittheilte, dass Baron Nopcsa wieder im dortigen Vilajet herumreise und Geld verteile, was Aufregung unter der Bevölkerung hervorrufe, wollen Euer Hochwohlgeboren dem Genannten nahelegen, seine Tätigkeiten einzustellen, respektive Vilajet zu verlassen.” Ld.: Österreich-Ungarns Außenpolitik, Band 2. 273. p.

it elutasította, szerinte azok a báró korábbi tevékenységének hatására születtek.⁴⁷ Mindenesetre a nagyvezér fellépése után a Ballhausplatz is úgy látta helyesnek, ha a báró elhagyja Észak-Albániát. Ezt támasztja alá Kral március 29-i jelentése is, amelyben elpanaszolta, hogy a báró nem veszi figyelembe a tiltásokat, és saját szakállára cselekszik.⁴⁸

Az akciót tehát végül nem hajtották végre. Az albánok felfegyverzésének terve önmagában is elegendő fenyegetésnek bizonyult: a titkosszolgálati jelentések szerint Montenegró és Szerbia csapatokat összpontosított déli határai mellé. A külügyminisztérium elégedett lehetett. Aehrenthal tisztában volt azzal, hogy ez nem kis mértékben Nopcsának köszönhető.⁴⁹ Az akció tanulságait és következményeit azonban a külügyminiszter rosszul mérte fel. Az albánok többé nem bíztak a Monarchiában, Montenegró pedig az annexió válság tapasztalata alapján félretette tradicionális ellenérzését az albánokkal szemben, és közeledni kezdett feléjük. Aehrenthal nem látta olyan sötéten a helyzetet mint a báró, Nopcsa mégsem maradt egyedül véleményével: Conrad vezérkari főnök és a trónörökös egyetértettek vele.

Nopcsa Ferenc neve 1908–09-ben években lett széles körben ismertté a „balkáni boszorkánykonyhában”. Az észak-albániai törzsek körében befolyásos ember lett, véleménye mérvadó volt a törzsfőnökök számára. Szerbiában és Montenegróban veszélyes emberként tartották számon, de a török hatóságok is a Monarchia ügynökét látták benne.

A báró maga csalódottan vette tudomásul, hogy a külügyminisztérium a Monarchia „létérdekeit” nem tartja kellőképpen számon, és személyesen is sértve érezte magát. A külügyminisztérium iránti ellenszenvé erre vezethető vissza.

47 Aehrenthal választávirata Pallavicininék 1909. április 12-én: „...Beschwerde der Pforte hängt mit früherer Tätigkeit Baron Nopcsa's, welche auf eine hieamtliche geheime Vorbereitungsaktion zurückzuführen war, zusammen. Mit Klärung der politischen Lage wurde diese eingestellt, wie auch Herr Konsul Kral meldet, Baron Nopcsa entsprechend informiert. Dessen beanständete Tätigkeit bezieht sich daher auf eine frühere Zeit und dürfte dermalen nicht mehr Anstoß erregen.” Österreich–Ungarns Außenpolitik, Band 2. 276. p.

48 *Robel*: Franz Baron Nopcsa, 65. p.

49 Aehrenthal levelé Macchióinak 1909. április 16-án: „Der geheime Charakter dieser Action bringt es mich sich, daß ein direkter Ausdruck meines Dankes an Freiherrn von Nopcsa für seine patriotische und opferfreudige Bereitwilligkeit, die in Rede stehenden Zwecke zu fördern, auf schriftlichen Wege untunlich ist...” Idézi *Robel*: Franz Baron Nopcsa 66. p.

Az albániai felkelés 1910–1911-ben

1910 áprilisában felkelés tört ki Nyugat-Koszovóban és Észak-Albániában. Az albánok csalódtak az ifjútörök ígéreteiben, akik ugyanolyan mereven elzárkóztak azok teljesítésétől, mint a korábbi kormányzat. Konstantinápoly centralizációs elképzeléseit a korábinál keményebb eszközökkel akarta érvényre juttatni. Az adóterheket nem csökkentették, a tisztviselők többsége török maradt. Az 1908-ban Monastirban — mind a keresztény, mind a muszlim albánok által — elfogadott latin betűs abc használata továbbra is tilos volt. Ez utóbbi különösen sérelmesnek számított, hiszen ez az abc volt a rendkívül tagolt albán társadalom nemzeti egységének szinte egyetlen szimbóluma.

A török vezetés nem akart félmegoldást, tartósan meg kívánta oldani az albán kérdést, ezért május 2-án hadsereget (40.000 fő) küldött oda a radikális Torgut Shevket pasa vezetésével.⁵⁰ Torgut feladata az volt, hogy lefegyverezze a felkelőket és megbüntesse a lázongó törzseket. Erőszakos fellépése nyomán néhány nyugat-koszovói muszlim nemzetség úgy döntött, hogy Montenegróban keres menedéket; hozzájuk hamarosan katolikus albán menekültek is csatlakoztak. Az oszmán csapatok a felkelt törzseket néhány hónap alatt leverték, és megkezdték lefegyverzésüket is. Torgut jónak látta, ha ezt a tevékenységét több katolikus törzsre is kiterjeszti, ezért megszállta egész Észak-Albániát. Itt azonban a mirditák és malisszorok heves ellenállásába ütközött, akik nem voltak hajlandók fegyvereiket leadni. Olyannyira nem, hogy körükben is felkelés bontakozott ki, amit ősz végéig sem sikerült leverni. A malisszorok egy része ekkor szintén Montenegróban (Podgoricában) keresett menedéket, ahol így jelentékeny emigráció jött létre.⁵¹ Eh-

50 *Skendi, Stavro*: Albanian Political Thought and Revolutionary Activity, 1881–1912. In: Südst – Forschungen. Hrsg. Fritz Valjavec. Band XIII. 1954. München, R. Oldenbourg (a továbbiakban *Skendi*: Albanian Political Thought) 181. p.

Torgut Shevket pasa, oszmán tábornok. 1910–11-ben az albánok leverésére összevont észak-albániai sereg parancsnoka. 1911 után katonadiplomáciai feladatokat is ellátott (1913, Bukarest). Ld. Österreich–Ungarns Ausenpolitik. Band 9. 124. p.

51 A konstantinápolyi katonai attasé, Pomiankowski jelentése 1911. július 7-én. ÖStA (= Österreichisches Staatsarchiv) HHStA (= Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien), XIV. Albanien (= VI. Akten des Ministeriums des Außen; Politisches Archiv, XIV. Albanien); Kt. 37. Nr. 242. Josef Pomiankowsky tábornok: 1891 óta a vezérkar hivatalaiban dolgozott. 1901-ben belgrádi katonai attasé, 1907-ben ezredesi rangban csapattiszt lett. 1909-ben kinevezték Konstantinápolyba katonai attasénak, ebben a minőségében egyben a Monarchia balkáni hírszerzésének is a vezetője. 1914 után katonai megbízott Törökországban, a Monarchia katonai érdekeinek képviselőtét látta el. Ld. Öst. Biographisches Lexikon 190. p.

hez az emigrációhoz később számos albán értelmiségi csatlakozott, akik követeléseiket — az albánok lakta négy vilajet egyesítését, az albán közigazgatási és iskolai nyelv bevezetését, albán nemzetiségű tisztviselők kinevezését, iskolák és utak építését — egy memorandumban fogalmazták meg.

Montenegrónak nem volt ellenére, hogy albán vezetők menekültek Podgoricába, hiszen az annexiók krízis óta törekedett arra, hogy az albánokkal jó viszonyt tartson fenn. A Monarchia politikájának azonban több mindenre figyelemmel kellett lennie. Egyrészt érdeke volt az oszmán birodalom területi integritása, másrészt a felkelők többségét a nyár végétől a malisszorok alkották, az a katolikus törzs, mely az egyik legmagasabb anyagi támogatottságban részesült a Ballhausplatztól.⁵² A konzuloknak ill. Pallavicininék⁵³ vigyáznia kellett, nehogy olyan legyen, amivel bátorítja az albán vezetőket, de közben kétségek között sem hagyhatta őket: a Monarchia szimpatizál velük, érdekelt nemzeti fejlődésükben. Ez utóbbit a nagykövét Mahmud Shevket pasával⁵⁴ — a hadügyminiszterrel — is közölte. Figyelmeztette továbbá, hogy az albánok a birodalom egyetlen védelmezői Európában, ezért ha Törökország tovább folytatja „öngyengítését”, akkor a Monarchia sem lesz képes ennek negatív hatásait elhárítani.⁵⁵ Mahmud pasa végül ígéretet tett arra, hogy az „illír elemek” igényeit ki fogják elégíteni. Ennek szellemében még az ősz folyamán a shkodëri kormányzó megegyezett a malisszor vezetőkkel. Ezek után a malisszorok visszatértek szállásterületükre.

A tartós béke azonban álom maradt. A menekültek hazatérte után nem sokkal ugyanis Bedri pasa néhány emberét malisszor földre küldte, hogy titokban mérjék fel a törzsi állatállományát. Ezt a törzsi háborúban edzett albánok azonnal észrevették. A törzs vezetői azt gondolták, hogy ez újabb adóemelés és egyéb szigorításokat jelent, ezért néhány család ismét útra kelt, és megindult Montenegró felé.

52 *Schandler*: Die Albanienpolitik, 156–160. p.

53 Pallavicini, János őrg., 1899-től 1906-ig bucaresti kövct, 1906-tól 1918-ig konstantinápolyi nagykövct.

54 Mahmud Shevket pasa (1856–1919) oszmán tábormok (gyalogsági) és hadügyminiszter. 1886-tól őrnagy, 1891-ben ezredes lett. 1901-ben tábormokká nevezték ki. 1905-ben Koszovó beglerbégye lett; ebben a minőségében jó vezetőnek és hatékony ügyintézőnek bizonyult. 1908-ban ő lett a szaloniki (III.) hadsereg parancsnoka. Az ifjútörök forradalom egyik vezetője volt, egyben a legtekintélyesebb katonapolitikus. 1909-ben tagja a legfelső haditanácsnak, 1910–12 között hadügyminiszter. 1913-ban egy időre nagyvezírré is kinevezték. *Encyclopaedia of Islam*. VI. kötet 73–74. p.

55 *Würl, Erich*: Die Tätigkeite des Markgrafen Pallavicini in Konstantinopel 1906–14. Phil. Diss. Wien, 1951. 58. p.

Számuk 1911. februárjára elérte a 2700–3000 főt.⁵⁶ Montenegró ezúttal is örömmel befogadta őket. A kiújuló montenegrói-albán barátság veszélyeire Pomiankowski még 1910 decemberében figyelmeztette a török vezérkari főnököt: ha a birodalom nem változtat az albán politikáján, akkor ennek a következő évben súlyos következményei lehetnek.⁵⁷ Az ifjútörök vezetés ennek ellenére nem tett kísérletet a kérdés rendezésére. Március elejére Mahmud Shevket pasa csapaterősítéseket küldött a shkodëri vilajetbe. Ez március 30-án a malisszor törzs általános felkeléséhez vezetett.

Áprilisban a törökök újabb csapatokat vezényeltek a térségbe, hogy megakadályozzák a felkelés kiterjedését. A hónap végére a kormányzat megelégedte a helyi tisztviselők tehetetlenségét, és az „albán szakértő” Torgut pasát küldte ismét a helyszínre. A régi-új katonai parancsnok április 28-án proklamációt tett közzé, amelyben felszólította a Montenegróba menekülteket a hazatérésre és a fegyverletételre. A kiáltvány, a vezetőket kivéve, amnesztiát helyezett kilátásba. A feltételeket a menekültek nem fogadták el, azt formailag május 11-én elutasították.⁵⁸ Torgut, miután átvette a helyi katonaság parancsnoki teendőit, a shkodëri tó partjára vonult és egészen a montenegrói határig megszállta a tó partja mentén elterülő hegyvidéket (2. térkép). Ezzel elzárta több ezer ember vándorlási útját, akik az Adria-menti mocsarakban teleltek. Ez a mocsaras terület nyáron maláriával fertőzött, amit sem a nyájak, sem az emberek nem tudnak elviselni. Az ide szorult nemzetségeket nyáron — júniusban és júliusban — a láz valóban meg is tizedelte.

Torgut serege 10.000 főt számlált, melyet Edhem⁵⁹ pasa Gusinje környéki 2000 fős serege is támogatott.⁶⁰ A pasa a törzsek ellen készült, bár egy Montenegró elleni

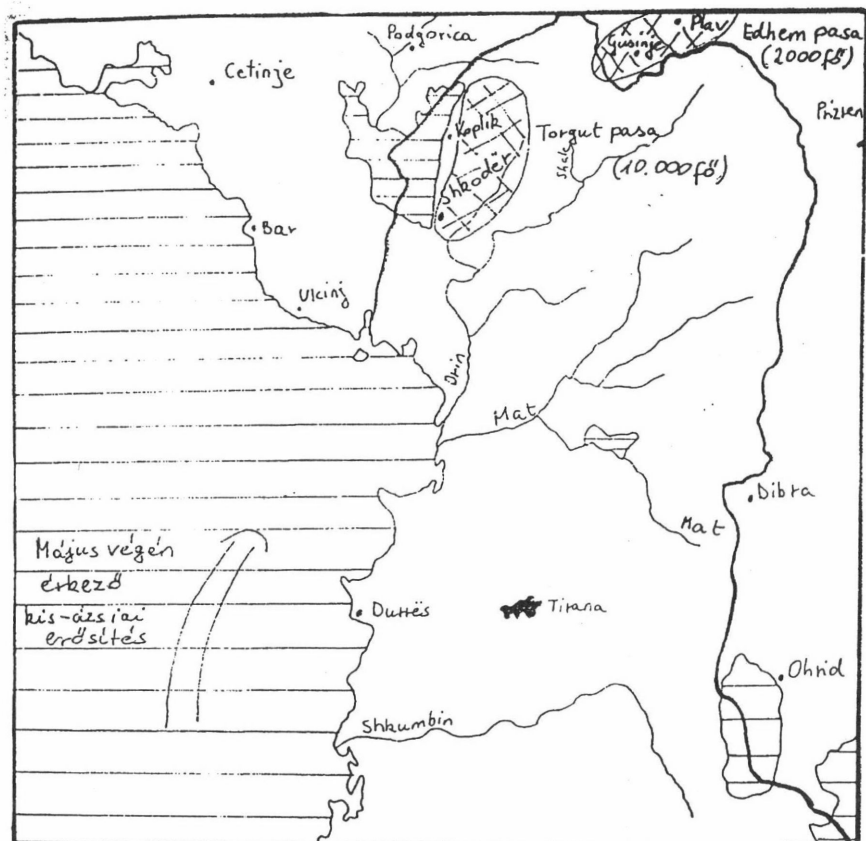
56 A trisztí rendőrfőnök jelentése február végén — aláírás nélkül — a trónörökösnek. MKFF (= ÖStA Kriegsarchiv Wien, Zentralstellen, Militärkanzlei Erzherzog Franz Ferdinand); Kt. 38. Nr. 4212.

57 „Ich verhlchte dem Pascha auch nicht, daß ich das kommende Frühjahr bis zu einem gewissem Grad als einen für die Türkei kritischen Zeitpunkt ansehe. Infolge der Erbitterung der Albanesen und ihrer gegenwärtigen vollen Unverläßlichkeit im Kriegsfall ist die türkische Armee in Rumelien ganz isoliert und eigentlich in demselben Verhältnis wie in Feindland.” Pomiankowski jelentése Conrad vezérkari főnöknek 1910. december 23-án. *Conrad von Hötzendorf, Franz: Aus meiner Dienstzeit. 1906–18. Wien–Berlin–Leipzig–München, 1925.* (a továbbiakban *Conrad: Aus meiner Dienstzeit*), Band 2. 159. p.

58 *Skendi: Albanian Political Thought*, 185. p.

59 Edhem pasa Torgut egyik alvezére volt, ő irányította a koszovói albánok elleni hadműveletet, ill. Torgut akcióit innen segítette. 1911. július 18-án, valószínűleg Nopca bízatosára, Ipek környékén muszlim albánok meggyilkolták.

60 Összefoglaló jelentés Achrenthalnak az albán felkelésről 1911 május 13-án. MKFF Kt. 38.

2. TÉRKÉP

A török csapatok helyzete 1911. május első hetében
(MKFF Kt. 38. Egy Ferenc Ferdinándnak készült jelzet nélküli térkép alapján.)

akció sem volt elképzelhetetlen.⁶¹ Május 10-én Torgut nyolc napos haladékot adott a malisszoroknak a fegyverletételre, akik időközben szállásterületük körül egyre több stratégiai fontosságú pontot foglaltak el. A hadjárat a hónap közepén indult meg. A pasa célja az volt, hogy a lázadókat a montenegrói határhoz szorítsa, ahol egyéb menekülési lehetőség híján megadásra kényszerítheti őket. Előrenyomulása közben az útjába eső albán falvakat és templomokat felégette, a lakosságot felkoncolta. Híre serege előtt járt, napról-napra növelve a menekülők és az ellenálló törzsek számát. Május 17-én felkelt Mati-föld és Dibra környéke, ezzel a török sereg hátában is keletkezett egy ellenséges terület. A pasa ekkor újabb proklamációt adott ki, amelyben bejelentette, hogy kész tárgyalni a malisszorokkal, majd a törzzsel fegyvernyugvást kötött. Ezt azonban május 23-án ő maga törte meg. A felkelés terjedését látva, a kormányzat újabb 10.000 embert küldött Torgut parancsnoksága alá.⁶²

Június elején az Oszmán birodalomra nézve rendkívül kedvezőtlenül alakultak az észak-albániai események: június 2-án a mirditák csatlakoztak a felkeléshez.⁶³ Ez önmagában is jelentős lépés volt, hiszen a törzs az észak-albániai népesség mintegy 10%-át tette ki.⁶⁴

A mirditák száma	Észak-Albánia lakossága
1890: 11.970	1890: 177.000
1918: 16.926	1930: 250.000

Lázadásukat Torgut katonai taktikája váltotta ki, aki arra törekedett, hogy „törzsenként oldja meg az albán kérdést”. A törzs lázadása magával vonta a holdudvarába tartozó kisebb törzsek felkelését is. A törökök mindig igyekeztek megőrizni azt a látszatot, hogy a fegyveres harcokban csak a katolikus albánok vesznek részt, valójában azonban néhány muszlim törzs is a felkelők oldalára állt, és ez már nemzeti színezetet adott az eseményeknek.

61 Pomiankowski jelentése. 1911. május 3. MKFF Kt. 38. No. 469.

62 A kis-ázsiai csapaterősítés május 28-án érkezett Shkodërba. Pomiankowski távirata a vezérkarnak 1911. május 27-én. MKFF Kt. 38. No. 582.

63 Zambaur shkodëri konzul távirata a külügyminisztériumba 1911. június 2-án. ÖStA HHStA XIV. Albanien, Kt. 36. No. 6060. Zambaur, Adolf 1909-től 1913. november 28-ig shkodëri konzul, utána a Görögország pénzügyi ellenőrzésc miatt létrehozott nemzetközi bizottság tagja ill. az athéni konzulátus vezetője lett.

64 Kaser, Karl: Hirten, Kämpfer, Stammeshelden. Böhlau Verlag, Wien–Köln–Weimar, 1992. 344. p.

A felkelés elharapózása véleménynyilvánításra készítette a Balkánon érdekelt nagyhatalmakat. Oroszország nem örült annak, hogy a félszigeten újabb fegyveres konfliktus alakult ki, ami ráadásul a háború lehetőségét is magában foglalta Montenegró és Törökország között. Az orosz kormány támogatta a montenegrói vezetést, a menekültek ellátására pénzt és élelmet is küldött,⁶⁵ de nem kívánt konfrontálódni sem a Monarchiával,⁶⁶ sem a törökökkel. Olaszország szintén nem kívánt az albánok miatt nézeteltérésbe kerülni Ausztria-Magyarországgal; a hivatalos olasz külpolitika a balkáni status quo híve volt,⁶⁷ figyelmüket inkább Tripoliszra összpontosították.

A Monarchiában a közvélemény már április eleje óta a külügyminisztérium szemére vetette, hogy nem él protektorátusi jogaival. Mind a liberális (Neue Freie Presse, Die Zeit), mind a klerikális (Reichspost) sajtó számon kérte Aehrenthalon, hogy a Monarchia tétlen maradt akkor, amikor a két nagy rivális — Oroszország és Olaszország — igyekezett minél több hasznot húzni az ügyből. Conrad vezérkari főnök május közepén felhívta a külügyminiszter figyelmét arra, hogy a Monarchia 1908-ban elvesztette tekintélyét az albánok előtt, ami egy Szerbia és Montenegró elleni háború esetén nem kedvezne a Monarchiának. Aehrenthalnak írt levelében úgy vélte, hogy a malisszor lázadás alkalmat ad arra, hogy a dualista állam visszazserezze a bizalmukat.⁶⁸

Aehrenthal június elején tájékoztatta a közvéleményt a külügyminisztérium álláspontjáról.⁶⁹ Június 8-án a külügyminisztérium félhivatalos lapjában, a Fremdenblattban hosszú vezércikk jelent meg a Ballhausplatz politikájának módosulásáról. A cikk bevezetőjében röviden összefoglalta az albánok viszonyát az ifjútörök rezsimhez. Kezdetben az albánok nagy elvárással tekintettek az új hatalomra, amely

65 Az Evidenzbureau (a vezérkar hírszerző hivatala) jelentése a vezérkarnak 1911. június 22-én. MKFF Kt. 38. B. Nr. 673.

66 II. Miklós cár június első napjaiban ez ügyben fogadta Thurn osztrák–magyar nagykövetet, akivel szóban megerősítették a békét és a barátságot — mint a balkáni nyugalom egyik legfontosabb feltételét — a Monarchia és Oroszország között. A cár aggodalmát fejezte ki amiatt, hogy az albán felkelés egyre közelebb húzódik a montenegrói határhoz, mert ebből komplikációk adódhatnak. Mindamellet Thurn legnagyobb meglepetésére kijelentette, hogy Mahmud Shevket pasát alkalmasnak tartja a válság megoldására. Thurn-Valsassina nagykövet jelentése Szentpétervárról. 1911. május 27/június 9. Österreich–Ungarns Außenpolitik. Band 3. Nr. 2542. 254–55. p.; Graf Thurn-Valsassina, Douglas osztrák–magyar diplomata. 1905–1909 Szófiában diplomáciai képviselő, majd kövct (1909). 1911–1913 között szentpétervári nagykövet. Österreich–Ungarns Aussenpolitik. Band 9. 140. p.

67 San Guliano olasz külügyminiszter nyilatkozata a Reichspost-nak. 1911. június 10.

68 1911. május 11. *Conrad*: Aus meiner Dienstzeit. Band 2. 160. p.

69 Aehrenthal bizalmas tájékoztatása a nyári albániai eseményekről Pallavicininek 1911. július 22-én. ÖStA HHStA XIV. Albanien, Kt. 38. Nr. 1697.

támogatásuk révén aligha jöhetett volna létre. Reményeikből hamar kiábrándultak és az őket ért méltánytalanságok végül az 1910–11-es felkelésekhez vezettek. A török vezetés úgy gondolta, hogy a nép lefegyverzése meg fogja oldani a kérdést. Ezt olyan kíméletlenül hajtották végre, hogy a Monarchia diplomáciája minden alkalmat megragadott arra, hogy „barátságos módon” közölje kétségeit a vállalkozást illetően, és felhívja a figyelmet arra, hogy a birodalom európai részének fenntartása mennyire szorosan kapcsolódik az albánokhoz. A „tanácsok” egy liberális és felvilágosult oszmán államhatalom albániai jelenlétét szolgálták. Konstantinápoly ezek előtt a javaslatok előtt elzárkózott. A cikk megfogalmazta, hogy a Monarchia Törökország egységében érdekelt, az albán kérdést „tisztán török belügynek” tekinti. Megemlíti, hogy Bécsnek kultuszprotektorátusi joga van a katolikus albánok felett, de ez nem jelenti azt, hogy az albánok nem legitim hatalom alatt élnek. Az utolsó mondat mégis a passzivitás feladására utalt: „... az európai Törökország fennmaradásának őszinte óhaja és az albán nép iránti különleges szimpátia ... feljogosítja diplomáciánkat arra, hogy kifejtse véleményét egy olyan politikáról, amely tarthatatlan állapotokhoz vezet.”⁷⁰ Aehrental ily módon belpolitikai megfontolásból felcsillantotta a Monarchia beavatkozásának lehetőségét.

A nagyhatalmak június derekán közös nyilatkozatban szólították fel Montenegrót és az oszmán birodalmat, hogy az „albán kérdés” rendezését tárgyalásokkal oldják meg. Az ifjú török vezetés elhatározta, hogy a felkelők lecsillapítására a szultán személyesen fog a térségbe utazni és amnesztiát hirdetni. Az úttól az albánok nemzeti sérelmeik orvoslátát várták. V. Mohamed szultán június 15-én érkezett Pristinába, ahol óriási tömeg fogadta. Másnap nagyszabású kiengesztelődési szertartást (*szelamlik*) tartottak, ahol a szultán ígéretet tett az adók csökkentésére, albán nyelvű iskolák létrehozására, fegyverviselési engedélyre, továbbá arra, hogy az albánok csak albán lakta területeken fognak katonai szolgálatot teljesíteni. Vállalta, hogy a lerombolt házakat saját költségén újjáépítteti. Az előző évek felkelőinek amnesztiát hirdetett. Az autonómia kérdését aggályosan megkerülte. A szultáni utazás azonban csalódást okozott: még a muszlim albánokat is kiábrándította a szultán „bökezése”.⁷¹

70 Fremdenblatt, 1911. június 8. 1. p. (A fordítás tőlem – Cs. K.)

71 A pristinai proklamáció értelmezésének tipikus példája, hogy azt maga a török belügyminiszter sem vette komolyan. „Amnestie Priatina bezieht sich nur auf angeklagte und verurteilte Personen, enthält keine Erwähnung von Malissoren, Steuererleichterung, Waffentragen, Rekrutierung, nationalen Konzessionen etc.” Pomiankowski június 19-i jelentése a vezérkarnak. MKFF Kt. 38. B. Nr. 568.

A felkelés továbbfejlődéséhez Torgut is hozzájárult. A szultáni útra figyelő albánok tétlenségét kihasználva, megtámadta a határ menti törzseket. A pasa ezután malisszor földre vetette magát: célja az volt, hogy kiirtsa a törzset és helyükbe boszniai muszlimokat telepítsen.⁷² A pasa csapataival az itthon maradottak nem akarták felvenni a harcot: néhány nappal a szultáni látogatás után megkezdődött a törzs tömeges exodus. Torgut június 20-n — a hadjárata alatt — egy újabb amnesztiáról szóló birodalmi rendeletet hirdetett ki: az részesülhetett amnesztiában, aki tíz napon belül hazatér. A Montenegróba menekült albánok ezt nem fogadták el. Válaszukban — június 23 — elutasították az ajánlatot, és tizenkét pontban fogalmazták meg követeléseiket; június végétől ez képezte a podgoricai tárgyalások alapját. Az „albán tizenkét pont” tulajdonképpen a nemzeti igényeket gyűjtötte csokorba: az albánok lakta vilajetek decentralizálását, az albán nyelvhasználat jogát, albán tisztviselőket és iskolákat, nemzeti elismerést, ill. saját küldöttek szabad választását követelték. A kötelező katonai szolgálatukat békeidőben hazai területeken töltsék le, az itt beszedett adókat fordítsák helyi szükségletekre, az elkobzott fegyvereket adják vissza. A szultán ezen túlmenően válaszon egy öt képviselő „főfelügyelőt”, akivel megkezdhetik a tárgyalásokat. Konstantinápoly június végén maga is belátta a tárgyalások szükségességét és az ifjútörökök mérsékelt szárnyához tartozó Sadr-Eddin bejt⁷³ június 27-én Podgoricába küldte.⁷⁴

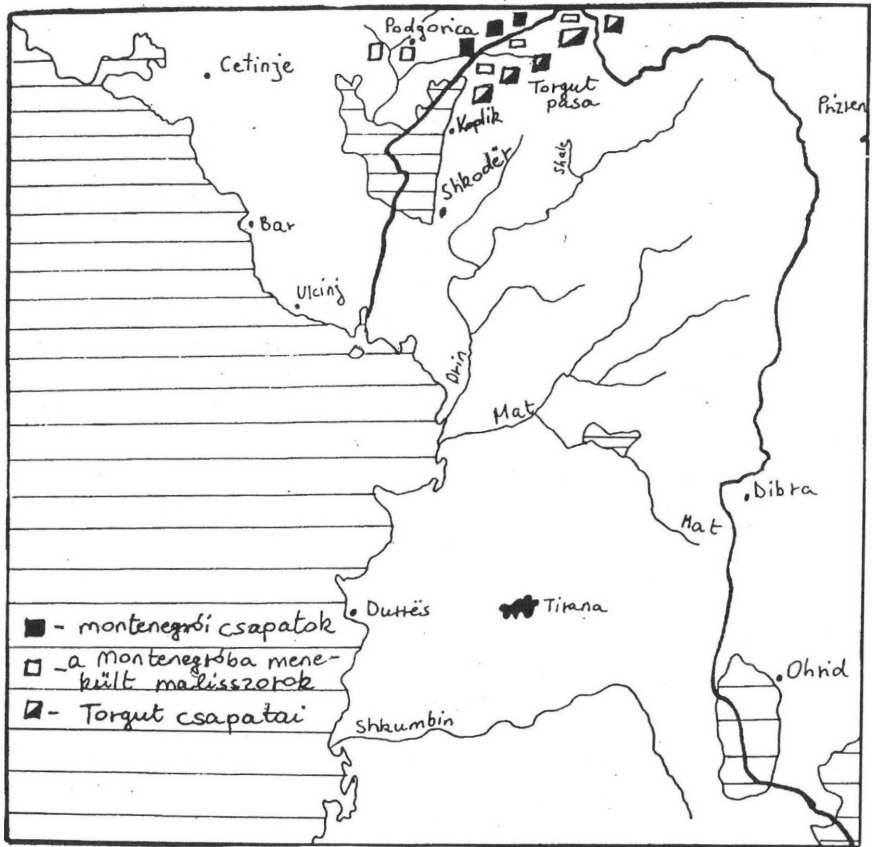
Montenegró a felkelés kezdete óta arra törekedett, hogy a malisszor kérdést nemzetközi szintre emelje, mert úgy vélte, így újabb területeket csatolhat el Törökországtól. Július elejéig úgy tűnt, hogy terveit siker koronázza, hiszen mindegyik nagyhatalom fellépett az albánokkal való békés megegyezés érdekében, ugyanakkor komoly konfliktusba nem akartak emiatt keveredni. Montenegró ilyenformán a nagyhatalmak akaratának végrehajtójaként tüntethette fel magát. Éppen ezért kellemetlenül érte a július 4-i „párducgrás”.⁷⁵ Az új válság elvonta a figyelmet az albán kérdéstől és ez nem kedvezett a kis szláv államnak. Miklós király ezért július

72 Napló. 3. rész, 30. p.

73 Sadr-Eddin bej 1910–11-ben montenegrói török kövct. A malisszorok hazatérését célzó tárgyalásokat is ő vezeti. Österreich–Ungarns Aussenpolitik, Band 9. 119. p.

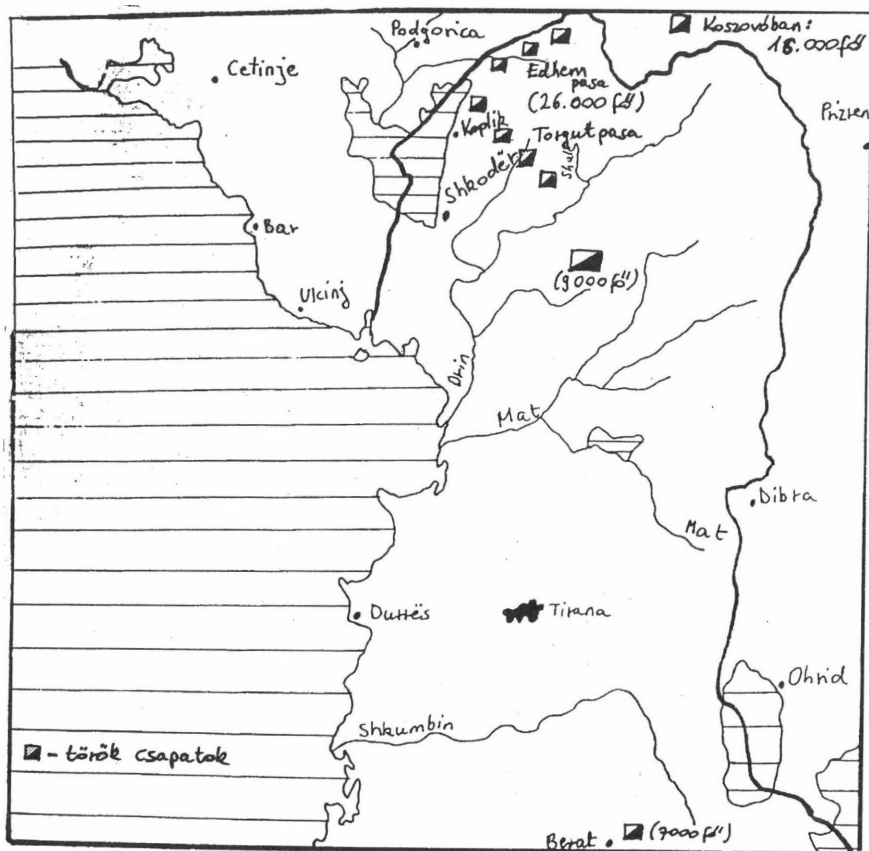
74 Giesl cetinjei kövct távirata a külügyminisztériumnak. ÖStA HHStA XIV. Albanien, Kt. 36. No. 8729. Giesl von Gieslingen, Wladimir, pécsi születésű tábornok-diplomata 1888 óta látott el diplomáciai feladatokat a Balkánon: 1888-tól Sarajevóban állomásozott vezérkari századosként; 1893 végétől konstantinápolyi katonai attasé. 1899 és 1907 között athéni, majd szófia-i katonai attasé. 1909-től montenegrói kövcté nevezik ki, majd 1913-tól a belgrádi nagykövcti posztot kapta meg: 1914-ben ő adta át a Monarchia ultimátumát. Öst. Biographisches Lexikon. I. Band, 439. p.

75 A „Párduc” nevű német ágyúzásad által kiváltott második marokkói válságról van szó.

3. TÉRKÉP

Az 1911. június 10-i katonai helyzet.
(MKFF Kt. 38. Egy Ferenc Ferdinándnak készült jelzet nélküli térkép alapján)

4. TÉRKÉP

Az 1911. július 10-i katonai helyzet.

(MKFF Kt. 38. Egy Ferenc Ferdinándnak készült jelzet nélküli térkép alapján)

5-én általános mozgósítást rendelt el. Ezt csak demonstrációnak szánhatta, mert az erőviszonyok ekkor egyértelműen a törököknek kedveztek (4. térkép): 58.000 katonával állomásozott Albániában és Koszovóban, míg velük szemben Montenegró — Giesl báró cetinjai követ szerint — csak 25.000 embert tudott volna szembeállítani,⁷⁶ azt is csak hat nappal a mozgósítás elrendelése után. A követ szerint a mozgósítás mögött nem volt valódi háborús szándék.⁷⁷ Ezt maga Miklós király igazolta azzal, hogy július 6-án visszavonta előző napi parancsát. Valódi háborús szándék nem volt Törökország részéről sem, hiszen Jemenben és Szíriában is felkelések voltak.

Július első hetében Konstantinápolyban fontos események zajlottak le: az oszmán kormányzatban az ifjútörökök mérsékelt szárnya jutott túlsúlyra. A fővárosban ezentúl elsősorban a tárgyalásokban keresték a megoldást. Elképzelhető, hogy ebben a politikai fordulatban Pallavicininek is volt némi szerepe. A nagykövet azt „tanácsolta” a szultánnak, hogy a törökök mutassanak némi rugalmasságot „az albánok lefegyverzésének kérdésében”.⁷⁸

Sadr-Eddin bej július 9-én ült tárgyalóasztalhoz Podgoricában, és az oszmán kormányzat nevében egy nyolc pontból álló csomagot terjesztett elő. A fontosabb engedmények a következők voltak: az albánoknak a katonai szolgálatot vagy a Shkodëri vilajetben, vagy Konstantinápolyban kell letölteniük; a törzsfők közigazgatási hivatalokat kapnak; az adókat a lakosság teherbíró képességéhez fogják igazítani; a begyűjtött fegyvereket raktárakban fogják tárolni, csupán „szükség estén” adják ki, akinek pedig hivatásához tartozik a fegyverviselés, az csak fegyverviselési engedéllyel tarthatja azt; a birodalom utakat és iskolákat épít; a Montenegróból hazatérők között a kormányzat élelmet és pénzt fog osztani; végül ezek a pontok azonnal, feltétel nélkül életbe lépnek.⁷⁹ A török engedmények szabad nyelvhasználatot, nemzeti elismerést stb. nem tartalmaztak, ezért a malisszorok elutasították a tervezetet.⁸⁰ Sadr-Eddin bej ekkor Cetinjébe utazott, hogy tárgyaljon a montenegrói vezetéssel. Torgut a tárgyalások alatt is folytatott szórványos harcokat, de

76 Giesl báró jelentése alapján készült referátum a július 5-i helyzetről. MKFF Kt. 38.

77 „...seiner Ansicht (ti. Giesl) nach macht König Nikita möglichst viel Lärm, um sich entweder das Gebiet von Gusinje, welches nach dem Berliner Vertrag eigentlich zu Montenegro gehört, oder von Berane oder Teile der Ebene von Skutari von der Türkei zu erpressen.” Giesl báró jelentése alapján készült referátum a július 5-i helyzetről. MKFF Kt. 38.

78 Pallavicini július 5-én feladott távirata. ÖStA HHStA XIV. Albanien, Kt. 37. No. 9858.

79 „Türkische Konzessionen an die Malissoren”. Aláírás, dátum és jelzet nélkül ellátott kézirat. ÖStA HHStA; XIV. Albanien, Kt. 37. A pontokat közli a Die Zeit és a Das Vaterland július 10-i száma is.

80 Weincetl július 9-i távirata Cetinjéből. ÖStA HHStA XIV. Albanien, Kt. 37. No. 6591.

ezek nem változtatottak számottevően a kialakult helyzeten. Annyit minden esetre „megtett”, hogy a Podgoricában tett török ígéreteket (a nyolcpontos csomagot) nem hirdette ki,⁸¹ és magát az információáramlást is igyekezett megakadályozni.

A konstantinápolyi politikai fordulat Torgut pozíciójára is hatással volt. Már július 16-a körül felmerült az ő és Edhem pasa leváltása.⁸² Utóbbit végül már nem tudták visszahívni: július 18-án muszlim (!) albánok egy csoportja meggyilkolta. Torgut visszahívására július 20-a körül került sor, utóda — a mérsékelt Abdullah Ferik pasa⁸³ — július 22-én érkezett Shkodërba. Abdullah pasa megérkezése fordulópont volt a malisszor törzs menekülése miatt kialakult konfliktusban, mert az ő kinevezése után már csak egyetlen akadálya volt a kérdés rendezésének: Montenegró kárpótlása. Miklós király július 21-én fogadta a nagyhatalmak képviselőit, és elmondta nekik, hogy a malisszorok addig maradnak királyságában, amíg megfelelő biztosítékokat nem kapnak a nekik tett engedmények mellé. Mivel a török követ nem nyilatkozott kedvezőtlenül a „tizenkét pontról”, ez hamarosan bekövetkezhet, akkor pedig a nagyhatalmak hozzájárulásával megszülethet a hivatalos megegyezés Montenegró és Törökország között is. A nagyhatalmi garanciának pedig a malisszorokat is ki kell elégítenie. Konstantinápoly ezek után a Montenegrónak adandó kedvezmények mellett döntött.⁸⁴ Ezzel Montenegró részéről is elhárult az akadály, és most már maga is hamar meg akart szabadulni eddigi pártfogoltjaitól.⁸⁵ Sadr-Eddin bej július végén, augusztus elején⁸⁶ megegyezett a montenegrói vezetéssel az albánok elé terjesztendő pontokról, majd visszatért Podgoricába. A török tárgyalóküldöttséget elkísérte Miklós király küldöttsége is, akik közölték a malisszorokkal: az uralkodó elvárja, hogy aláírják a megállapodást és hazatérje-

81 Zambaur július 15-i távirata. ÖStA HHStA XIV. Albanien, Kt. 37. No. 7506.

82 Pomianowski egy július 16-i jelentésében („a jelenleg beteg”) Torgut utódját is megnevezte Abdullah pasa személyében. ÖStA HHStA XIV. Albanien, Kt. 37. B. No. 770.

83 Abdullah Ferik pasa, oszmán tábornok. 1911-ben Torgut pasát váltja fel az albániai csapatok élén. 1912–13-ban az Európában harcoló török alakulatok egyik fővezére. Österreich–Ungarns Aussenpolitik. Band 9. 1. p.

84 Az észak-albániában állomásozó oszmán csapatok egy része is közel állt a lázadáshoz. Pallavicini július 29-én Achrenthalhoz írt emlékirata. ÖStA HHStA XIV. Albanien, Kt. 38. No. 43.

85 Az albánok kényelmletlenné váltak Montenegró számára. A malisszorok sejtették valamit a törökökkel folytatott titkos tárgyalásokról, mert Zambaur értesülései szerint kijelentették, hogy Montenegró ellen is harcolnának, ha az „albán territóriumot” szeretne bekebelezni. Zambaur július 28-i emlékirata Achrenthalnak. ÖStA HHStA XIV. Albanien, Kt. 38. No. 48.

86 Miklós király az utolsó pillanatban még változtatott a törökök „tizenkét pontján”, mondván hogy így kevesebb félrecétségre adnak okot a jövőben. Giesl augusztus 1-i jelentése. ÖStA HHStA XIV. Albanien, Kt. 38. No. 54.

nek.⁸⁷ A magukra hagyott albán vezetők előtt nem maradt más megoldás, csak a törökök által felkínált koncessziók elfogadása. Az ünnepélyes aláírásra 1911. augusztus 3-án került sor. Abdullah pasa augusztus 11-én jelentette Konstantinápolynak, hogy a malisszor kérdés megoldódott.⁸⁸

Aehrenthal egy július 22-i Pallavicininek címzett utasításban⁸⁹ összegezte a Monarchia álláspontját az utóbbi hetek észak-albániai eseményei kapcsán. A felkelés közvetlen okaként a török vezetés albánokkal szembeni brutális fellépését nevezte meg. A törökök elnyomó politikája az albánokkal szemben, amellyel még a békét is fenyegették a montenegrói-török határon, a Ballhausplatz álláspontjának módosulásához vezetett. A Monarchia érdekeinek védelmében Törökországgal szemben alkalmazandó taktika megváltozásáról a június 8-i Fremdenblatt-cikk tájékoztatót. Az ügygel kapcsolatban két dolog határozta meg politikáját: egyrészt a török kormány értésére kellett adni, hogy az albán probléma túl komplex ahhoz, hogy erőszakkal oldják meg; másrészt pedig a dualista állam hagyományos érdekei a térségben. A Fremdenblatt-cikk az ifjútörök vezetést olyannyira felháborította, hogy a Monarchia diplomáciájának minden alkalmat meg kellett ragadnia Konstantinápoly megnyugtatóására. Aehrenthal felmérte, hogy a megoldáshoz szükség van a térségben érdekelt nagyhatalmakra, ezért Rómával és Szentpétervárral szorosabb kapcsolatot igyekezett kialakítani. A három kabinet megállapodott abban, hogy az albán kérdést Törökország belügyének tekintik. A külügyminiszter a három hatalom tárgyalásán arra törekedett, hogy a területi status quo-t háború esetén is biztosítsa. Aehrenthal szerint a törökök békés tárgyalásra való hajlandósága a dualista diplomácia befolyásának eredménye volt. Montenegró kapcsán úgy vélte, hogy a Monarchiának meg kell akadályoznia az észak-albánok „bekebelezését”, mert őket fel lehet használni a szláv elem előrenyomulásával szemben. Másrészt Cetinje céljainak akadályozásával Olaszország és Oroszország érdekérvényesítését is korlátozni lehet. Ha az albán-török megbékélés montenegrói segítséggel jön létre, akkor a térség nem fog megnyugodni, sőt ez újabb konfliktusok forrása lehet majd.

Az 1911. augusztus 3-án aláírt egyezmény nem hozta meg a várt eredményt az albánok számára. A lerombolt házak még decemberben is romokban álltak, az elpusztult állatokért senki nem fizetett kárpótlást, és a „nemzeti koncessziók” sem teljesültek.⁹⁰

87 Az Evidenzbureau augusztus 2-i jelentése. MKFF, Kt. 38. B. No. 839.

88 Fremdenblatt, 1911. augusztus 12.

89 Az albán kérdéscről július 22-én írt utasítás. ÖStA HHStA XIV. Albanien, Kt. 38. Nr. 1697.

90 Pomiankowski 1911. december 20-i távirata a vczérkarnak. MKFF, Kt. 38. B. No. 1488.

A báró és a felkelés

1909–10-ben a Ballhausplatz új irányt szabott albán politikájának: amellet, hogy szükség esetére szövetségest látott bennük, nem kívánt aktívan politizálni az albánok érdekében. Az albán lakta vidékeken szolgálatot teljesítő konzulokat leváltották vagy áthelyezték: így például Kral helyébe az addigi prizreni konzult, Zambaurt nevezték ki. Az albánok előtt Torgut 1910-es büntető expedíciója idején lett nyilvánvaló, hogy a Monarchia nem kíván élni protektorátusi jogaival. Az oszmán csapatok pusztításai ellen ugyanis a törzsek a Monarchia külképviseletein kerestek segítséget, ám a konzulok ezt elutasították. Ez óriási megdöbbenést váltott ki, hiszen az előző évben éppen a Monarchia akarta őket fegyverekkel ellátni. Egy Zambaurt felkereső küldöttség a konzul elutasító válaszát hallva úgy fakadt ki, hogy ha a külképviselet nem hajlandó segíteni, akkor az albánok Nopcsa báróhoz fognak fordulni, mert ő segíteni fog.⁹¹

Nopcsa a hírek hallatán azonnal Észak-Albániába akart utazni. A török hatóságok nem adtak beutazási engedélyt. Az utazást a Ballhausplatz sem támogatta, sőt azt megakadályozandó a bárót májusban Bécsbe rendelték konzultációra. Mindezek ellenére június 15-e már Shkodërban érte Nopcsát. Zambaurt ezt azonnal jelentette Bécsnek. Június 21-én Aehrenthal válaszában felszólította a konzult, hogy tudassa a helyi török kormányzóval: Nopcsa magánútja kellemetlen a külügyminisztériumnak.⁹² A külügyminiszter levelében a bárót hazatérésre szólította fel. Miután Konstantinápolyból Pallavicini is azt üzentte, hogy az utazás a helyi zavargások miatt tilos, a csalódott geológus június 30-án visszatért Bécsbe. Július 3-án felkereste Aehrenthalt. A külügyminiszterrel folytatott beszélgetés során leginkább a Monarchia tértelenségének okára volt kíváncsi. Felhívta a külügyminiszter figyelmét arra, hogy politikájával Montenegró karjaiba tereli az albánokat. Aehrenthal azt válaszolta, hogy az albán autonómia-törekvések veszélyeztetik az együttműködést az oszmán birodalommal.⁹³ A beszélgetés végén a külügyminiszter felszólította a bárót, hogy ne utazzon többet Albániába és a shkodëri háztartását számolja fel.

A báró már az 1909-ben sem bízott meg maradéktalanul a Ballhausplatzban, az albán akció után pedig még kevésbé. A külügyminisztérium iránt érzett ellenszenvé az 1910-es események hatására ellenségességgé fejlődött. Eddig sem rejtette

91 *Robel*: Franz Baron Nopcsa 72. p.

92 *Uo.* 74. p.

93 „Die Jungtürken sind mir mehr wert als die Albaner.” *Napló*, 3. rész 7. p.

véka alá véleményét az ellentmondást nehezen viselő Aehrenthallal⁹⁴ szemben, de komolyabb konfliktusuk 1910. július 3-ig nem volt. Július után azonban a felháborodott báró több olyan dolgot tett, amivel végleg kivívta maga ellen a külügyminiszter haragját. Nopcsa az Aehrenthallal folytatott beszélgetését megírta Preng Doçi mirdita egyházfőnek,⁹⁵ így többek között azt is, hogy a Monarchia nem érdekelt egy autonóm Albánia létrehozásában. A báró ezzel két dolgot akart elérni. Egyrészt informálta az albánokat a valós helyzetről, másrészt a külügyminisztériumot így akarta kurzusváltásra bírni. Nopcsa shkodëri háztartását titkárával számoltatta fel. Bajazidnak feladatul adta azt is, hogy nevében szidalmazza Aehrenthal „ostoba” albán politikáját.⁹⁶ A shkodëri konzul természetesen ezt azonnal megtáviratozta, ami után Nopcsát nem tartották többé lojálisnak.

A báró Bécsben felkereste Conrad vezérkari főnököt is, aki már nagyobb megértést tanúsított véleménye iránt. Egyetértettek abban, hogy a külügyminisztérium helytelen albán politikát folytat. A vezérkari főnökkel folytatott beszélgetésből kiderült: a báró elszánta magát arra, hogy az Aehrenthal által elkövetett „hibákat” kijavítsa.⁹⁷ Ezzel tulajdonképpen — teljesen önkényesen — autonóm külpolitikai tényezőnek nyilvánította magát.

A bécsi út után a báró visszatért eredeti szakterületéhez: Londonba utazott, ahol a British Múzeumban folytatott paleontológiai tanulmányokat. Kutakodásai mellett nem feledkezett meg arról, hogy a törökországi eseményeket figyelemmel kísérje. A malisszor felkelés hírére áprilisban Bécsbe utazott és „Albánia egy ismerője”⁹⁸ szignó alatt több cikket írt az albánokról. Május végén Erdélybe utazott, hogy előkészítsen egy expedíciót; a június 8-i Fremdenblatt-cikk azonban visszafordította. Úgy értelmezte a cikket, hogy ez fordulópontot jelent Aehrenthal politikájában. A bárót annyira fellelkesítette a cikk, hogy a konzervatív-keresztény

94 „Achrental war zielbewusst, brutal, eigensinnig, er duldete keinen Widerspruch, war befehlshaberisch aber gescheidt nur wurde der Verstand nachdem er Graf geworden war vom der Begierde um jeden Preis recht zu behalten, Vollkommen unterdrückt. Wenn durch Bezweifeln seines Verstandes seine Eitelkeit gekränkt wurde, wurde er sogar kleinlich; daher ergab sich sein Feder- und Primaballerinen Krieg mit Iswolsky.” Napló, 3. rész 7.p.

95 *Robel*: Franz Baron Nopcsa 76. p.

96 Napló, 3. rész 8. p.

97 „Ich (ti. Nopcsa) motivierte mein Vorgehen damit, dass ich wenigstens mich bei den Albanern conservieren wolle, da dereinst der Augenblick kommen werde, wo wir die Albaner brauchen würden und wo ich vielleicht durch meinen persönlichen Einfluss die Fehler Aehrentals werde reparieren können,…” Napló, 3. rész 8.p.

98 Napló, 3. rész 25. p.

„Das Vaterland” és a liberális-ellenzéki „Die Zeit” című újságokban a külügyminisztériumot dicsérő írásokat jelentetett meg.

Az észak-albániai felkelés június közepére kiterjedt, ezért Nopcsa elhatározta, hogy a Die Zeit nem hivatalos tudósítójaként személyesen tájékozódik. A külügyminisztérium tiltása ellenére gőzhajóra szállt. A hajón találkozott néhány malisszorral, akik informálták a kialakult helyzetről. A báró ekkor elhatározta, hogy az albánok érdekében kockázatos magánakcióba fog.⁹⁹ A határátkeléskor a vámnál határozott magatartása olyan benyomást keltett, mintha hivatalos úton lenne. Viselkedésével szándékosan arra törekedett, hogy elterjedjen róla a pletyka: a Ballhausplatz megbízásából járt el.¹⁰⁰

A báró shkodëri jelenléte (június 16-n érkezett meg) meglepte a külügyminisztert, mivel úgy tudta, hogy Nopcsa Londonban tartózkodik. Zambaur jelentései nyomán a Ballhausplatz tudomására jutott a báró magatartása is. A konzul tudósította Aehrenthalt, hogy Nopcsa fellépésével el tudta hitetni a helyi hatóságokkal: titkos küldetés végrehajtására érkezett ide. A Monarchiával fennálló baráti viszony miatt a törökök nem kockáztatták meg, hogy „Bécs ügynökének” titkos megbízatását hátráltassák.

A báró már a határon azt követelte a török tisztviselőktől, hogy találkozhasson Torgut pasával. A vámosokra Nopcsa nagy benyomást tehetett, mert azonnal elárulták a főhadiszállás (Koplik) helyét. A bárónak ezek után már csak a találkozót kellett elintéznie, ezért kihallgatást kért Halil bejtől, az Ifjútörök Bizottság helyi vezetőjétől. A bej fanatikus, beképzelt és autokratikus gondolkodású volt, Nopcsa még Bécsből ismerte. Tudta, hogy Halilnak imponál a durva fellépés, ezért a következő mondattal szólította meg: „Mondja, tulajdonképpen milyen butaságot csinálnak az ifjútörökök itt, Albániában?” A bej a kérdésre nem válaszolt, mivel a mirdita tolmácsot Nopcsa hozta és számítani lehetett rá, hogy amit a beszélgetés során hallott, azt a városban el fogja terjeszteni. Halil ezért időt kért és este — egy saját tolmács kíséretében — felkereste a bárót szállásán. A bej azt hitte, hogy Nopcsa Aehrenthalt képviseli, ezért őszintén feltárta a politikai-katonai helyzetet. A beszélgetés után a báró táviratban kérte Torgut pasát, hogy fogadja. A török főparancsnok válaszában június 22-ben jelölte meg a találkozásra alkalmas időpontot.

99 „Mein Eingreifen in die Malissoren Angelegenheiten des Jahres 1911 war übrigens das riskierteste Experiment, das ich je unternahm, ...” Napló, 3. rész, 28. p.

100 „Ich behauptete natürlich nicht, vom Ballhausplatz geschickt worden zu sein, doch sage ich jedermann, der es hören will, dass sich meine Ansichten mit dem im schnell berühmt geworden Fremdenblatt vertreten vollkommen decken.” Napló, 3. rész, 27. p.

A báró a találkozóiig jól kihasználta a rendelkezésére álló időt: újabb információkat szerzett. A június 20-án kiadott proklamáció megjelenése után felkereste Halil tolmácsa, hogy megkérdezze róla a véleményét. A báró — tudva, hogy szavai el fognak terjedni a városban — nagyon durva hangnemet megütve, nevetségnek és irritálóknak minősítette a kiáltványt, kihirdetőjét pedig bolondnak.¹⁰¹

Június 22-én Koplikban Nopcsa találkozott Torguttal.¹⁰² A báró itt is úgy lépett fel, mintha Aehrenthal teljhatalmú megbízottja lett volna; a pasa azonban már tudta, hogy magánemberként tartózkodik itt,¹⁰³ jóllehet Nopcsát ő maga is a Monarchia ügynökének tartotta. Torgut őszinte volt a báróval: elmondta, hogy hadjárata céljául a malisszorok teljes kiirtását tűzte ki. A törzs pusztulása intő jel lenne a többi katolikus törzsnek is. Torgut hosszú távú feladatának az albán nemzettudat leépítését tartotta. Nopcsa ezután a török katonaság pusztításairól faggatta a pasát. Torgut válaszul felkérte a bárót, hogy kísérje el egyik útjára és győződjön meg ennek mértékéről saját szemével.¹⁰⁴ Nopcsa ezt elutasította. A beszélgetés végére a báró véleménye megenyhülhetett a török tiszt iránt, mert távozása előtt megígérte, hogy megpróbálja befolyását a malisszoroknál kihasználni a törzs hazatérése érdekében. Nopcsa még aznap este visszatért Shkodërba, ahol szolgájától hallott új információk alapján rájött, hogy Torgut — amikor közös útra hívta — kompromittálni akarta az albánok előtt. A báró ezért újabb színlelőadást rendezett: másnap — míg Torgut a shala törzs megbüntetésére indult — felkereste a vilajet tolmácsát és kiabálni kezdett vele úgy, hogy az utcán is meghallják. Látván, hogy a hivatalnok kellőképpen megijedt, mondanivalóját a következő szavakkal fejezte be: „Hát jól van! megígérhetem, ha én innen elmegyek, az Törökország vége lesz.”, majd fellépésével elégedetten Podgoricán keresztül Cetinjébe utazott. Útközben táviratot adott fel Torgutnak, amelyben visszavonta ajánlatát a malisszorok hazatérésére vo-

101 Napló, 3. rész, 29. p. A báró véleményét franciául fogalmazta meg. A naplóban előforduló francia részek fordítását ezúton szeretném megköszönni Ittész Máté és Romsics Gergely barátoknak.

102 Az Evidenzburcau június 22-i jelentése. MKFF Kt. 38. B. Nr. 673.

103 *Robel*: Franz Baron Nopcsa 81. p.

104 Utóbb kiderült, hogy Nopcsa nem döntött rosszul, mert a pasa csapdát állított neki. Az útra — kellő számú katonasággal — ő is elkísérte volna a bárót. Torgut olyan útvonalat választott ki, amely a shala törzs területe felé irányult volna, akiket éppen ez idő tájt akart leverni. A török katonaság élni lovagló „Baron” egy életre kompromittálta volna magát az albánok előtt. Napló, 3. rész, 30. p.

natkozólag.¹⁰⁵ A báró Montenegróban beszélt a felkelőkkel, majd tapasztalatait június 22-én megírta Conrad vezérkari főnöknek.¹⁰⁶

A báró levele¹⁰⁷ az egyik legfontosabb forrás a malisszor felkelés „montenegrói szakaszának” megismeréséhez. A Montenegróba menekültek között három politikai csoportot különböztetett meg: az első a Sokol Baci vezette „montenegrói párt”, akik a királyság érdekeit képviselték. Őket támogatta az anyagilag érdekelt — Sokol vezette — ‘Menekülteket Segítő Montenegrói Bizottság’, amely az élelemelosztást irányította. Nopcsa szerint Sokol Baci az albánok teljes kiszolgáltatására törekedett, továbbá arra, hogy a nekik szánt pénzből és élelemből meggazdagodjon. A másik párt a „nemzeti párt” volt, amelyet Ismail Kemal konstantinápolyi parlamenti képviselő — a későbbi önálló Albánia kikiáltója — vezetett. Ők az autonóm Albániáért küzdöttek, ám támogatottságuk meg sem közelítette a „montenegrói pártét”. A menekültek valós érdekeit képviselő harmadik — valójában nem létező — csoport vezetőjének a báró magát nevezte meg. A Conradnak írt levél szerint Nopcsa hitt abban, hogy tekintélyével bírja a malisszorok támogatását és hogy eredményesen szólhat bele sorsukba.¹⁰⁸ A báró azonban tévedett: ez komoly nemzetközi vonatkozásoktól sem mentes konfliktus volt, ahol az ő fellépése csak további bonyodalmakat, a Ballhausplatznak kínos magyarázkodásokat okozhatott. A törökök közül a tárgyalásokat vezető mérsékelt Sadr-Eddin bejről jók voltak Nopcsa benyomásai: szerinte a bej őszintén törekedett a békés megoldásra. A hely-

105 „Mivel az amnesztia bejelentése és a csapatok Šala felé való megindítása számomra azt bizonyítja, hogy Excellenciád a Dečië affért most nagyobb formában ismétli meg, arra kérem Önt, hogy a köztünk történt beszélgetés során elhangzottakat tekintse meghaladottnak, mivel nem akarom, hogy békét kereső szavaimat az Ön katonai akciói dezavualják.” Romsics Gergely fordítása. Napló, 3. rész, 32. p.

106 A Monarchia hírszerzésének egyik fő területe — Oroszország és Olaszország mellett — a Balkán volt. 1911. januárjában Achrenthal, egy biztonságpolitikai konferencián, az „utazó ügynökök” (a Generalstab, Evidenzbureau ill. a Landesbeschreibungsbureau által hírszerzési feladatokkal megbízott k. u. k. tisztviselők „magán turista útjairól” van szó) alkalmazását veszelelyesnek minősítette, ezért megtiltotta további balkáni alkalmazásukat. *Brettnner-Messler, Horst: Die Balkanpolitik Conrad von Hötzendorf.* 1966. Wien, Phil. Diss. 21. p. A báró jelentésével egyébként az Evidenzbureau számos kirendeltségének munkáját segítette, így például a római csoportét is: „Nebst vielen sonstigen Informationen über Albanien erhielt ich solche auch durch Herrn Franz Baron Nopcsa, der ... die albanische Sprache beherrschte, zahlreiche Beziehungen, insbesondere bei den Stämmen im Norden des Landes hatte und uns sehr wertvolle Dienste leistete.” Mictzl római katonai attasé levele Conradnak. *Conrad: Aus meiner Dienstzeit, Band 2.* 162. p.

107 A levelet közli: *Conrad: Aus meiner Dienstzeit, Band 2.* 163–166. p.

108 „Als dritte Partei möchte ich mich hinstellen, da alle Malissoren mich versichern, sie würden mir in allem und jedem folgen...” *Conrad: Aus meiner Dienstzeit, Band 2.* 164.p.

zetjelentés után a báró azt javasolta a vezérkari főnöknek, hogy a Monarchia szervezzen egy „segélyakciót”, amellyel a rászoruló albánok bizalmát újra Ausztria-Magyarország irányába lehetne fordítani.

A báró Montenegróban szorgalmasan látogatta a menekültek táborait, és jelentékeny mennyiségű készpénzt osztott ki közöttük¹⁰⁹. A konzulok ill. az Evidenzbureau jelentései szerint Nopcsa tevékenysége azt a látszatot keltette, mintha a Monarchia titokban támogatná az albánokat. Ez rendkívül kényes lehetett Aehrenthalnak, hiszen éppen ekkor indultak meg ez ügyben a diplomáciai egyeztetések Bécs, Róma és Szentpétervár között.¹¹⁰

Nopcsa montenegrói tartózkodásakor arra törekedett, hogy az albán politikusokkal minél jobb kapcsolata legyen; a harcoló törzsek pozíciói megerősödjenek, a montenegrói befolyás háttérbe szoruljon, ill. hogy a mérsékelt ifjútörök követség sikerrel járjon.¹¹¹ A báró óriási lendülettel vetette bele magát a maga által kitűzött feladatok végrehajtásába. A törzsek megnyerését elsősorban anyagi eszközök segítségével kívánta elérni: saját vagyonából 1500 koronát áldozott erre a célra. Cetinjében és Podgoricában megkeresett több albán vezetőt, akikkel az albánok nemzetközi helyzetéről és megítéléséről beszélt. A báró azt javasolta, hogy a felkelés továbbterjedése érdekében nyerjék meg a muszlim törzsek támogatását is. Beszélt egy Prek Gjeta Zogu nevű rugova törzsbeli vezetővel is, akit Ipek környéki törzsének lázítására biztatott.¹¹² A felkelők után a báró felkereste Sadr-Eddin bejt, és elmondta neki megoldási javaslatait. A bej kérésére ezeket írásban is megfogalmazta.¹¹³

A montenegrói befolyás aláásásához a szerencse is kedvezett: a báró egy megbízható forrásból megtudta, hogy Sokol Baci a segélypénzeket elsikkasztotta. A báró ezzel az információval a birtokában agitálni kezdett a malisszor vezetők között, ami Sokol fülébe jutott. A „montenegrói párt” vezetője elhatározta, hogy megöleti Nopcsát, ezért megbízott egy Mar Gjekan nevű embert a gyilkosság megtervezésével. A terv eleve kudarcra volt ítélve: a gyilkossággal megbízott férfit a báró hosszú ideig pénzelte, így a tervet maga Mar Gjekan tárta fel az „áldozat” előtt.¹¹⁴ Nopcsa először felháborodott, majd rájött arra, hogy ezt a hírt még a maga

¹⁰⁹ Az Evidenzbureau június 28-i jelentése. MKFF, Kt. 38. B. Nr. 694.

¹¹⁰ Aehrenthal Pallavicininck az albán kérdéstről július 22-én irt leirata. ÖStA HHStA XIV. Albanien, Kt. 38. Nr. 1697.

¹¹¹ Napló, 3. rész, 32. p.

¹¹² A báró a következőket mondta Prenknek: „Du musst dein Gewehr bei Ipek so ... drücken, dass sein Knall bis Wien dringt.” Napló, 3. rész, 33. p.

¹¹³ Napló, 3. rész, 34. p.

¹¹⁴ Napló, 3. rész, 36. p.

javára fordíthatja: Sokol ugyanis a montenegrói uralkodó embere volt, így ha „akció” közben kapják el, az nemzetközi bonyodalmakat válthatott volna ki. A báró gondosan kidolgozta az ellencsapdát, majd felkereste a Monarchia követségét. Giesl előtt feltárta tervét, amiről a meghökkent konzul lebeszélte: egyrészt ez tovább bonyolítaná a helyzetet, másrészt Miklós király sem engedné bizalmi emberét bíróság elé állítani.

Június utolsó napjaiban a báró előtt világossá vált, hogy Montenegroban senki nem tekinti tárgyalófélnek. Terveit a Ballhausplatz nem támogatta, a cetinjei vezetés sikerrel szigetelte el a menekültektől, és a török delegáció sem vette figyelembe közvetítő szándékát. Nopcsa ezért elhatározta, hogy a sajtó útján próbál meg nyomást gyakorolni Aehrenthalra. Ezt elsősorban a bécsi nagysajtón keresztül kívánta megvalósítani, de utat talált a „Times” szerkesztőségéhez is. A báró még Cetinjében megismerkedett a Times helyi levelezőjével,¹¹⁵ akin keresztül a Die Zeit-nak küldött tudósításait a brit lap is közölte. A Times szerepet kapott Nopcsa Ballhausplatz ellen indított júliusi sajtóhadjárataiban is. A báró végül — megfogadva Giesl tanácsát — június végén–július elején visszatért Bécsbe.

A sajtóhadjárat

Nopcsa sajtóhoz fordulása újabb lehetőséget kínált céljai eléréséhez. Albániai útjának sikertelensége miatt úgy érezte nem maradt más eszköz az albánok megmentésére, csak a „média”. A báró rendkívül termékeny író volt, a szó és az írás hatalmát mindig nagyra tartotta¹¹⁶. Cikkeivel minél nagyobb tömegeket igyekezett informálni mind az albánok belső viszonyairól, mind a nemzetközi megítélésükről. Edigi írásai ugyan gyakran voltak politikai indíttatásúak, de ezek nem voltak külügyminisztérium-ellenesek. Nopcsa ezúttal elszánta magát arra, hogy szembeszáll a külügyi vezetésével, és a hazai közvélemény elé tárja az észak-albániai felkelés minden borzalmát. Sajtóhadjáratot indított, amellyel fel akarta rázni a Monarchia

¹¹⁵ Napló, 3. rész, 35. p.

¹¹⁶ A báró még Shkodërban egy barátaival folytatott beszélgetés alkalmával elővette a ceruzáját és azt állította, hogy Koplikban megölhette volna Torgutot csapatai között. A barátai erre meghökkentek, mire ő rámutatott a ceruzájára és azt mondta: „Nézzétek, ez az én revolverem!” („Sicht, dies ist mein Revolver!”) Napló, 3. rész, 34. p.

„lelkiismeretét”. Tervének megvalósításához olyan újságokat választott, amelyeket mind példányszám, mind szellemiség tekintetében a legolvasottabb lapok között tartottak számon.

Nopcsa még júniusban vette fel a kapcsolatot a liberális Die Zeit szerkesztőjével, Heinrich Kanner-rel. A lap¹¹⁷ baloldali-liberális nézeteket vallott. Külpolitikai kérdésekben általában a külügyminisztérium ellen foglalt állást, mert ellenezte a német szövetséget, ill. liberális szemléletől távol állt a Ballhausplatz dinasztikus elemekkel tarkított politikája. Az albán események újabb támadási felületet nyújtottak Aehrenthal ellen.

A katolikus-konzervatív Das Vaterland-hoz a Die Zeit szerkesztőségén keresztül jutott el a báró. Az újság¹¹⁸ nagyrészt külpolitikával foglalkozott: elsősorban a Monarchia tradicionális külpolitikai törekvéseit támogatta. Ebben az időszakban már erősen rászorult a szubvenciókra. Közepes példányszáma ellenére tekintélyes lapnak számított.

117 A Die Zeit-et 1894-ben alapította Heinrich Kanner és Isidor Singer a new yorki „Nation” mintájára. 1902-től napilap. Kezdetben kultúrpolitikai folyóirat volt, később azonban a politika és a gazdaság nagyobb hangsúlyt kapott. Típusát tekintve az ún. Weltblatt-ok és a helyi újságok között állt. A külpolitikával nem foglalkozott az átlagosnál jelentősebb mértékben, ám belpolitikai rovata (a helyi híreket leszámítva) és kulturális tájékoztatása rendkívül igényes volt. A külpolitikát illetően nem volt híve a Németországgal kialakított szövetségnek, inkább orosz- és szerbbarát volt. A hazai viszonyokat tekintve a Die Zeit ellenezte a keresztényszocialista, szociáldemokrata és német nacionalista mozgalmakat. A nagypolgárságot és az arisztokráciát nem tudta olvasóinak táborába csábítani. A többi liberális lappal nem volt jó a viszonyuk (pl. Neue Freie Presse). Példányszáma 1902-től 1917-ig 5000-ról 35.000-re nőtt, így a legnagyobb példányszámú lapok közé tartozott. A lapba rendszeresen publikált többek között Thomas Masaryk, Karl Kramar, ill. Theodor Herzl. *Paupié, Kurt: Handbuch der österreichischen Pressegeschichte 1848–1959. Band 1. Stuttgart–Wien, 1960.* (a továbbiakban *Paupié, Kurt: Handbuch*), 160–161. p.

118 A Das Vaterland 1860-tól jelent meg Bécsben. Az alapító bizottságban nagyrészt cseh nemesek vettek részt. 1893 óta napilap, alcíme: „a katolikus irányzat vezető lapja a Monarchián belül”. Világnézete katolikus-konzervatív volt. Elsősorban külpolitikával foglalkozott. A laptulajdonosok egy részének cseh mivolta miatt belpolitikai szempontból a föderalista nézeteket támogatta; fellépett mindenfajta nacionalizmus ellen. A Vaterland 1911 végén szűnt meg, mert a nagy vetélytárrsal, a Reichsposttal nem bírta a versenyt. A kezdeti 8000-es példányszám ekkorra 5000-re esett vissza. *Paupié, Kurt: Handbuch.* 95–96. p.

A báró sajtóhadjárataiban részt vett a keresztényszocialista Reichspost¹¹⁹ is. Nopcsa valószínűleg a Ferenc Ferdinánd-csoporton keresztül talált összekötöttést ide. A Reichspost egyik alapvető külpolitikai célkitűzése a Monarchia nagyhatalmi politizálásának támogatása, ill. kritikája volt. Nopcsa leleményességét mutatja, hogy e három eltérő világnézetű lap három különböző okból felvállalta Aehrental albán politikájának bírálatát.

A báró, memoárjának tanúsága szerint, hét cikket¹²⁰ írt júliusban a külügyminisztérium ellen. A cikkeket „Albánia egy ismerője”, „Törökország egy ismerője”, „egy nem albániai szemtanú”, „jól értesült helyről”, a „rugóvezek egy ismerője” szignóval, ill. saját nevével jegyezte. Nopcsa több cikket is írt, melyeket nem sorolt a sajtóhadjáratahoz, mégis tartalmi és stílusjegyek, szignó, ill. a helyi viszonyok alapos ismerete alapján feltételezhető, hogy legkevesebb három cikk¹²¹ még ide sorolható. A visszaemlékezés 1918–19-ben készült, így elképzelhető, hogy a báró egyszerűen kifejejtette ezeket. Az említett három írást a sajtókampány részének tekintjük.

A báró sajtókampányában arra törekedett, hogy az ifjútörökök albán politikáját minél sötétebb színben mutassa be. A Die Zeit-ban megjelent cikkek elsősorban az oszmán politika brutalitását mutatták be, Törökországot igyekeztek civilizálatlan, nem szalonképes államként feltüntetni. Az albán kérdést az általános szabadságjogok szempontjából megközelítő írások voltak ezek, amelyek felhívták a figyelmet arra, hogy a Ballhausplatz e kérdésben tanúsított passzivitása egyrészt a kultuszprotektorátusi jogok miatt nehezen magyarázható, másrészt ez naponta katolikus emberek életébe kerül. Nopcsa első cikke a malisszorok mentalitásának bemutatásával világított rá a „török megoldás” értelmetlenségére.¹²² A malisszor férfi

119 A Reichspostot 1893-ban Linzben alapították abból a célból, hogy a sok jelentéktelen egyházi lap helyett legyen egy nagy példányszámú, olcsó katolikus újság. A kezdeti alacsony példányszámból a Reichspost hamar a legnagyobbak közé nőtte ki magát: 1910-ben 23.000, 1914-ben pedig már 36.000 darabot adtak el belőle. A lap főleg bel- és egyházpolitikával foglalkozott, de külpolitikai kérdésekben is gyakran állást foglalt. Külpolitikai cikkeiben támogatta a Németországgal kialakított szövetségi rendszert, és határozott nagyhatalmi politikát követelt. Nézeteit gyakran ütköztette a Fremdenblattnal. Fellepelt a német nacionalizmus, a szociáldemokrácia ill. a liberalizmus ellen, bár választójogi kérdésekben a szociáldemokraták nézetét osztotta. Támogatta Lucger antiszemita nézetét, de a Schönerer-féle rasszista szemléletet elutasította. A Reichspost közeli kapcsolatban állt Ferenc Ferdinánddal. *Paupióé, Kurt*: Handbuch 98–99. p.

120 Die Zeit 1911. július 8., július 9., július 11.; Das Vaterland július 12., július 13.; Reichspost július 19. A július 11-i Die Zeit cikk angolul is megjelent a Times július 11-i számában.

121 Die Zeit 1911. július 2. ill. július 4.; Reichspost 1911. július 14.

122 „Malissoren und Jungtürken - von cinem Kenner Albanicns”. Die Zeit 1911. július 2. A napló nem említi a cikket.

személyes becsvágya maga felett nem tűr meg más hatalmat, csak a törzsfőét. Ezért eleve nem hajlandó engedelmessé válni egy török kormányzónak, csupán akkor, ha azt törzsi előjárója parancsolja. Mentalitásának legfontosabb eleme a becsület, amiért az életét is kész habozás nélkül feláldozni. Becsületsértés például az adott szó meg nem tartása: az ifjútörökök az előző évben tett ígéreteiket nem tartották meg. Ezek alapján a törökök vagy kiirtják az utolsó emberig a malisszorokat vagy szembenéznek a törzs bosszúvágyával. A báró szerint az albánok részéről nem lett volna akadálya a megbékélésnek, az csupán Konstantinápoly jóakarátán múltott.

Július elején a Reichspost is vállalkozott egy, az ifjútörökök politikáját kritizáló írásának közzétételére, amelyben elsősorban a hazugságokon alapuló oszmán diplomáciát vette tűz alá.¹²³ A kampány első igazán jelentős cikke július 8-án jelent meg a *Die Zeit*-ban.¹²⁴ Ez az írás egy interjú, amelyben a báró albániai útjának tapasztalatait foglalta össze. Ebben a forradalmat lokális tünetnek tartotta, amely azonban általános elégedetlenséget takart. Ennek okát az ifjútörökök „bajonett-diplomáciájában” látta: az erőszakos adószedésben és újonccsábításban. Montenegró helyzetének elemzésekor Nopcsa rámutatott arra, hogy a kis állam feladta eddigi albán-ellenességét, és igyekezett kihasználni a birodalommal kialakult szembesülését. Ezzel az volt a célja, hogy az albánokat felőrölje a küzdelem, és így területeiket könnyebben megszerezhesse. Torgut és Sadr-Eddin politikájának — azaz az ifjútörökök radikális és mérsékelt szárnyának — rövid bemutatása után¹²⁵ a riporter feltette a legfontosabb kérdést: hogy viszonyul az eseményekhez Ausztria-Magyarország diplomáciája? A Monarchia helyzete Nopcsa szerint rendkívül rossz volt. Formailag létezett a kultuszprotektorátus a katolikus területek felett, de ennek semmi gyakorlati eredménye nem maradt. Az albánok az előző évtizedekben hozzászórtak Bécs támogatásához, és bíztak a dualista államban, amit a Ballhausplatz diplomáciai manőverei teljesen elvesztek. Ez pedig semmi esetre sem szolgálta a Monarchia érdekeit, hiszen ha a montenegrói vezetés eléri célját, azaz az albánok megtizedelését, akkor pusztán diplomáciai úton a Ballhausplatz nem fogja tudni megakadályozni a kis állam területi gyarapodását. Amennyiben az albánok „győznek” és autonóm területet kapnak, ott Olaszország fogja befolyását érvényesíteni.

123 „Die Jungtürkische Politik der Lüge — von einem Kenner Albanien”. Reichspost 1911. július 4. A napló nem említi a cikket.

124 „Reiseindrücke aus Albanien — Äußerungen von Baron Nopcsa”. Die Zeit 1911. július 8.

125 Torgut bemutatása kapcsán némi magyar vonatkozás is előkerült. Torgut egykor Bukarestben katonai attasé volt, emiatt tájékozott lehetett az erdélyi viszonyokról illetően. Politikáját azzal magyarázta Nopcsának, hogy amit a törökök Albániában csinálnak, az ugyanaz, mint amit a magyarok tesznek Erdélyben a románokkal. Die Zeit 1911. július 8-i cikk 1. p.

„Képesek-e a törökök civilizálódni?” tette fel a durva kérdést a következő írás.¹²⁶ Az egyszerűen csak kisázsiai hordának degradált törökök albániai kegyetlenkedései kapcsán a báró rövid kérdéseket tett fel, amelyekben a törökök és a „civilizáció” kapcsolatára világít rá meglehetősen egyoldalú módon. Ezekben a kérdésekben a „barbár horda” úgy jelenik meg, mint egy Kis-Ázsiából előtörő erőszakos társaság, akik maguk előtt minden — bizánci, arab, szerb — civilizációt elpusztítottak, de maguk újat alkotni nem voltak képesek. A XIX. század folyamán függetlenné vált balkáni országok csak azután indulhattak fejlődésnek, hogy lerázták az oszmán igit. Ezek alapján megállapítja, hogy a török uralom alatt élő albániai népesség kulturális fejlődése nem garantált, ezért az albánok emancipációs törekvéseit az európai béke és a Balkán-félsziget nyugalma érdekében nem szabadna elvetni.

A sajtókampány keretében a báró egy egész cikket szentelt Torgut pasának.¹²⁷ Ennek angol nyelvű változatát közölte a Times is.¹²⁸ A pasa — írta a báró — nyíltan a katolikus törzsek kiirtására törekedett. Ezt úgy tudta elérni, hogy csapataival a tengertől Koszovóig katonai kordont vont (3. térkép). Ezzel kettévágta a malisszor törzset, hiszen míg egy részük Podgoricába menekült, addig másik részük az Adriamenti mocsarakban, a téli szálláson rekedt. A nyáron maláriás vidéken sem az emberek, sem az állatok nem bírták az éghajlatot. A báró szerint 16.000 ember rekedt így a tengerparti mocsarakban. Ezeknek az embereknek jelentős része 1910-ben is lojális maradt az oszmán birodalomhoz, a pasa mégis halálra ítélte őket. Torgut Shala hegyvidéki hadművelete is „eredményes volt”. A hadiállapot beálltával a Shkodérból rendszeresen érkező élelmiszerszállítmányok leálltak, aminek két komoly következménye lett. Shalában kénytelenek voltak levágni az állatállomány jelentős részét, ami a törzsek gazdasági ellehetetlenüléséhez vezetett, hiszen megélhetésük a nyájakra épült. Ráadásul az így szerzett élelmiszerkészlet is csak néhány hétre lett volna elegendő. A shalai férfiak kénytelenek voltak bandákba tömörülve fegyveres erővel megkísérelni az áttörést Montenegróba, ahol élelmet tudtak volna szerezni családjaiknak. Torgut csapatai azonban éppen az ilyen kitérés kísérletekre vártak. A báró a cikk végén ismét feltette a kérdést: vajon az „európai diplomácia” mikor vet véget ennek a népirtásnak?

126 „Sind die Türken Zivilisationsfähig? — Acht Fragen und sieben Antworten von einem Kenner der Türcki.” Die Zeit 1911. július 9.

127 „Torghut Schevkets Kriegsführung — von einem nichtalbanischen Augenzeugen.” Die Zeit 1911. július 11.

128 „Torgut Shevket's methods of warfare by a Non-Albanian eye witness — from our own Correspondent, Vienna” Times 1911. július 11.

A július 11-ig megjelent cikkek mind belföldön, mind külföldön megtették hatáskukat. Rifaat pasa török külügyminiszter a bécsi sajtó törökellenes cikkei miatt tiltakozott Pallavicini nagykövetnél,¹²⁹ de Thurn-Valsassina szentpétervári osztrák–magyar nagykövet is jelentette az orosz főváros rosszállását.¹³⁰ Thurn-Valsassina hírül adta azt is, hogy a szentpétervári sajtó szerint a Monarchia kétkulcsos albán politikát folytat: míg a Ballhausplatz hivatalosan az ifjútörök rendszer mellett tett hitet, addig titokban a helyszínre küldte ügynökét, „Nopcsa bárót”, aki a törökök ellen agitált. Ez már olyan hír volt, ami nyílt védekezésre készítette a Szentpétervár, Róma és Bécs közötti tárgyalásokat éppen csak megindító Aehrenthalt. A külügyminiszter utasította Thurn-t, hogy jelezze az orosz hatóságoknak Nopcsa útjának magánjellegét, ill. hogy ez mennyire kellemetlen Bécsnek. Ezután a Pester Lloyd hasábjain¹³¹ támadást indított a báró ellen. A cikk bevezetőjében elutasította azt a vádat, hogy a külügyminisztérium kétkulcsos albán politikát folytat, illetve hogy „egy bizonyos br. Nopcsa” a Monarchia ügynöke lenne. Ezután röviden bemutatva a bárót mint geológust, aki kutatóútjain vetődött el Albániába és aki ezen útjairól „publikált is néhány munkát”. A geológus a tudományos munkától elszakadva a politika irányába térült: az „idei” albán felkelés hírére Albániába utazott és önkényesen hivatalos közvetítőként lépett fel Montenegró és Törökország között. Új szerepét azonban nem tudta sikerrel játszani, mert a török hatóságok ezt elutasították. Nem járt jobban Montenegróban sem, ahol nemcsak a montenegróiak, hanem a malisszorok sem kértek belőle. Ezek után talán a harag volt az, ami a bárót arra ösztönözte, hogy kevésbé szerencsés tevékenységét az osztrák–magyar politika elleni szemrehányásokkal kísérsje. A külügy által rendelt írás végül azzal végződött, hogy az „illetékes újságok” vezetői ezek után maguk felelnek folyóirataik további „tévedéseier”.

Nopcsa először válaszolni akart a személyyét ért támadásra, végül mégis letett róla. Azt gondolta, hogy a sajtóban közölt cikkei részben elérték céljukat azzal, hogy a külügyminisztérium figyelmét felkeltették, ezért inkább folytatta az ifjútörökök elleni agitációját.¹³² A sajtókampányt július derekán a *Das Vaterland*-ban és a *Reichspost*-ban megjelenő négy írás zárta le. A július 12-i — a *Das Vaterland*-ban megjelent — cikk tartalmát tekintve megegyezik a *Die Zeit*-ban július 11-én közölt

129 A pasa első sorban a „Neue Freie Presse” egy törökellenes cikke miatt tiltakozott a nagykövetnél, de Pallavicini táviratából kiderül, hogy a dualista diplomata szerint a bécsi sajtó egyéb hasonló hangvételben írt cikkei sem „célszerűek a jelenlegi helyzetben.” Pallavicini 1911. július 10-i távirata. ÖStA HHStA XIV. Albanien, Kt. 37. No. 7857.

130 *Robel*: Franz Baron Nopcsa, 89. p.

131 „Ein Politiker’ auf cigene Faust.” *Pester Lloyd*, 1911. július 11.

132 *Napló*, 3. rész, 44. p.

írással, ahhoz képest újdonságot nem tartalmaz.¹³³ Július 18-án egy apró jelentés érkezett Bécsbe: Ipek (Peč) környékén meggyilkolták Torgut egyik alvezérét, Edhem pasát. A hír azonnal felkeltette a báró figyelmét, hiszen Ipek környéke a muszlim rugovák által lakott vidék volt. A gyilkosság körülményeiből Nopcsa ráismert Prek Gjeta Zogu „kezére”, akit még Montenegróban bízott arra, hogy az egész albánság érdekében segítse elő a muszlim törzsek lázadását.¹³⁴ A merénylet alapján a báró úgy vélte, hogy az ifjútörökök állítása, ti. hogy Albániában csak a katolikusok lázadtak fel, ezek után nem tartható, és erre a közvélemény figyelmét is felhívta.¹³⁵

A báró eddigi írásaitól merőben eltérő hangot ütött meg a Das Vaterland hasábjain július 13-án. A külpolitikával foglalkozó újságban a Monarchia balkáni érdekeinek szempontjából vizsgálta meg Albánia helyzetét, de most először a saját elképzeléseit is papírra vetette a terület további sorsáról.¹³⁶ A cikk nyílt támadás volt a külügyminisztérium albán politikájával szemben: az ifjútörökök brutalitásáról ezúttal nem esett szó. Nopcsa a cikk végén eljutott az önálló albán állam létrejöttének törvényszerűségére utaló következtetésig. Az „Albánia autonómiája” az Adria keleti felének stratégiai jelentőségéből indult ki. Ez a terület a legfőbb oka Olaszország és a Monarchia szembenállásának. A két nagyhatalom között fennálló ellentét miatt a Monarchia örömmel üdvözölte az ifjútörök mozgalmat, mert azt várta tőle, hogy egyensúlyt teremtsen az Adria keleti régiójában. A Ballhausplatz török politikája tehát egy erős és stabil birodalmat feltételezett, amely képes megőrizni a nyugalmat a Balkánon. Az ifjútörökök országa azonban nemhogy megerősödött volna, hanem még jobban meggyengült: a jemeni- és a macedón-kérdés mellé odailleszthette az „albán-kérdést” is. Ez más megvilágításba helyezte az albánok autonómia-törekvéseit is. A báró úgy vélte, hogy Törökország széthullása napirendre került. A birodalom szétesésének következményeként hatalmi vákuum keletkezne az Adria keleti partjainál. Ennek kitöltésére Ausztria–Magyarország és Olaszország a legesélyesebb, de nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy Montenegrónak is vannak területi igényei. A Monarchia érdeke, hogy egyensúly alakul-

133 „Die Situation in Albanien.” Das Vaterland 1911. július 12. ill. MTTM (= Magyar Természettudományi Múzeum, Tudománytörténeti Gyűjtemény) Nopcsa-hagyaték, 1. doboz 2. A cikket Tasnádi-Kubacska András fordította le 1928-ban.

134 Napló, 3. rész, 51. p.; ld. 113. jegyzet.

135 „Der Albanesenauftand. Die Teilnahme mohamedanischer Albanesen an der Rebellion. — von einem Kenner der Rogovesen.” Reichspost 1911. július 19. ill. MTTM, Nopcsa, 1. doboz 2. A cikket Tasnádi-Kubacska András fordította le 1928-ban.

136 „Die Autonomie Albanien — von besonderer Seite.” Das Vaterland 1911. július 13. ill. MTTM; Nopcsa, 1. doboz 2. A cikket Tasnádi-Kubacska András fordította 1928-ban.

jon ki az új helyzetben. Az összeomló Törökországból kiválna egy önálló Albánia, amely képes lenne saját határait balkáni szomszédaitól megvédeni. Egy önálló albán állam — vélte a báró — stabilizálhatná az adriai viszonyokat. Éppen ezért nem mindegy a Monarchiának, hogy Albánia milyen körülmények között jön létre: ha az államot Róma és Bécs segítségével szervezik meg, akkor semmi nem veszett el, amennyiben azonban csak olasz segítséggel, úgy a Monarchiának nincs keresnivalója a térségben.

A Das Vaterland cikkének hangvételét folytatta a napló által nem említett „Aehrenthal gróf és Albánia” címmel július 14-én megjelent írás.¹³⁷ A szintén kemény hangot megütő cikket nyíltan a külügyminiszternek címezték. A kritika leginkább Aehrenthal „korrekt semlegességet” tanúsító albán politikájára hegyeződött ki, amivel az észak-albániai területek elpusztításához, ill. nők és gyerekek meggyilkolásához asszisztált. Diplomáciai „tevékenysége” nyomán Ausztria–Magyarország presztízse olyan mértékben csökkent, hogy visszaszerzése lehetlenné vált. Az albániai katolikusok feletti protektorátusi jog emiatt halálra ítéltett. Eljött az idő — dörögte a báró — hogy „a katolikus Ausztria” tiltakozzon a Balkán vezető hatalmának címére hivatott Monarchia tétlensége ellen, hogy megakadályozzák „az ázsiai hordákat egy keresztény európai nép elpusztításában.”

A sajtókampány írásainak szemrevétele után érdemes megvizsgálni, vajon a három újság miért is vállalkozott a cikkek megjelentésére. A Die Zeit külpolitikai szemlélete ellenezte a német orientációt, az ifjútörökök németbarátsága miatt döntöhetett Nopcsa írásainak közlése mellett. A Das Vaterland a tradicionális dinasztikus külpolitika hiányát kérte számon. A Reichspost Ferenc Ferdinánd körének lapja volt. A trónörökös körül kialakult csoport szemben állt Aehrenthallal, ezért támogatta a báró éles hangú cikkeit (a báró kapcsolata a Ferenc Ferdinánd-körrel egyelőre nem feltárt). További indok lehet, hogy a cikkek „szalonképesek voltak”: a báró úgy támadta a külügyminisztériumot, hogy megmaradt „osztrák–magyar patriotának” is. Ez pedig mind a katolikus, mind a liberális újságokba belefért.

A három újságban indított kampány a Reichspost július 14-i cikkével zárult. Ekkor már körvonalazódott a Montenegróba menekült albánok problémájának megoldása. Az ifjútörök vezetés mérsékelt szárnyának előretörése és megegyezése a cetinjei vezetéssel értelmetlenné tették a kampány folytatását, és a világ közvéleményét is inkább az újabb marokkói válság kötötte le. Nopcsa sajtóhadjáratainak külügyminisztériumra gyakorolt hatásáról nem sokat tudunk. Aehrenthal Pallavicini nagykövetnek július 22-én írt tájékoztatásában¹³⁸ említést tett arról, hogy a

137 „Graf Aehrenthal und Albanien — von besonderer Seite.” Reichspost 1911. július 14.

138 ÖStA HHStA XIV. Albanien, Kt. 38. Nr. 1697.

következő levelében az albán kérdéssel foglalkozó bécsi sajtóról fogja véleményét kifejteni, ez az irat azonban eddig még nem került elő. Annyit mégis tudunk, hogy a külügyminisztériumban név szerint számon tartották a Ballhausplatz albán politikája ellen írt cikkek szerzőit, köztük Nopcsa Ferencet is.¹³⁹ A külügyminisztérium osztályain — a bécsi újságok közül — a Reichspost a negyedik, a Die Zeit pedig az ötödik legolvasottabb lap volt.¹⁴⁰

A bárót júliusban két találkozás hozzásegítette ahhoz, hogy sajtókampányát „kiegészíthesse”, és az albánok érdekeiért közvetve mind a nagyhatalmi, mind a belföldi politikában szót emeljen. A hónap derekán Bécsben megismerkedett egy Stead nevű angol diplomatával (a Review of Reviews kiadójával), aki Grey brit külügyminiszter megbízásából éppen Konstantinápolyba utazott.¹⁴¹ Nopcsa kihasználta az alkalmat, és tájékoztatta a diplomatát az Albániában kialakult helyzetről. Stead mindent szorgalmasan lejegyzett, majd a bécsi angol nagykövetségen keresztül jelentést küldött Lord Grey-nek.

Ivánka Imrével,¹⁴² a magyar országgyűlés ellenzéki képviselőjével szintén a fővárosban hozta össze a sors. A képviselőnek hosszan beszámolt az albán felkelésről, majd arra bízta, hogy szólaljon fel ez ügyben a magyar parlamentben. Ivánka ezt el is vállalta: július 15-én interpellációt nyújtott be¹⁴³ a magyar miniszterelnökhöz és a közös külügyminiszterhez. Beszédében megállapította, hogy a Monarchia csak mint nagyhatalom létezhet, de ezzel feladatok is járnak. A török birodalom nem tudott felülemelkedni gondjain, ezért fel kell készülni a szétesés utáni állapotokra: Albánia megszállására. A dualista államnak ugyanis létérdeke, hogy ne Olaszország töltse ki a hatalmi vákuumot; ha kell Bécs avatkozzon be a török belügyekbe. Mondanivalója végén Ivánka megkérdezte Khuen-Héderváry Károlyt, hogy a külügyminisztérium milyen intézkedéseket tett „veszély esetére”, „küldetnek-e ki hadihajók valamelyik albán kikötőbe és tétetnek-e előkészületek a zavarások folytatása esetén Novibazár újabb megszállására?”¹⁴⁴

139 Zambaur shkodëri konzul július 28-i jelentése. ÖStA HHStA XIV. Albanien, Kt. 38. No. 84.

140 ÖStA HHStA Literarisches Büro, Kt. 84. a „Ministerium” feliratú pallium.

141 Napló, 3. rész, 47. p.

142 Ivánka Imre 1907 óta volt a Függetlenségi Kossuth Párt országgyűlési képviselője. *Gulyás Pál: Magyar írók élete és munkái*. XV. kötet. Kiadja az Argumentum Kiadó és az MTA Könyvtára, Bp., 1993. 351. p.

143 Az 1910. évi júniusi hó 21-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója. Kilenczedik kötet. Bp., 1911. 493–495.p

144 Uo. 495. p.

A beszéd hatásával Nopcsa nem volt elégedett.¹⁴⁵ Ivánka beszéde saját pártjának képviselőit is meglepte azzal, hogy Albánia annexióját követelte, mivel pártja, a Függetlenségi Kossuth Párt annak idején ellenezte Bosznia teljes bekebelezését. Az interpellációról mindenesetre másnap az összes jelentős bécsi napilap cikket közölt.

Az Ivánka-féle felszólalás a báró külügyminisztérium ellen indított „személyes hadjáratának” végét jelezte, az interpelláció elhangzása után a sajtótámadások is lezárultak. A támadások meddővé váltak, ráadásul a báró egészsége is megroppant. Az Észak-Albániából hozott malária és a kimerültség ledöntötte Nopcsát a lábáról. Rövid kórházi ápolás után augusztus derekáig Bécsben maradt, majd elutazott Szemerébe sógorához, Pallavicini Alfrédhoz, hogy kipihenje fáradalmait.

Néhány szó a báró további életéről

Nopcsa 1911 után is rendkívül mozgalmas életet élt, ennek bemutatására azonban nem vállalkozhat a dolgozat; csupán néhány kockát kívánunk felvillantani egy róla készült képzeletbeli filmből.

Az I. Balkán-háborút követően a londoni nagyhatalmi konferencián elhatározták az önálló Albánia megteremtését. Az új államot monarchiaként akarták megszervezni, így a hatalmaknak szükségük volt egy uralkodóra is. A trón betöltésére számos jelentkező akadt, köztük felsőszilvási báró Nopcsa Ferenc. 1913-ban a — többek között a jövőendő uralkodó személyének kérdéséről is tárgyaló — trieszti albán kongresszusra számos hatalom elküldte ügynökeit, hogy jelentéseket küldjenek, és érdekeiknek megfelelően befolyásolják azt. A Ballhausplatz küldöttei között (!) volt Nopcsa is. Amikor híre ment, hogy a trónt egy — a helyi viszonyokat nem ismerő — francia herceg (Ferdinand François Bourbon Orléans-Montpensier) kapja meg, a báró levelet írt Conrad von Hötzendorfnak, amiben bejelentette a trónigényét. A vezérkari főnök előtt kalandos tervet vázolt fel: a hatalmat fegyverrel fogja megszerezni; ennek megvalósításához segítséget kért a közös hadseregtől. Conrad és Ferenc Ferdinánd ellenezték a báró szándékait: részben emiatt, részben amiatt, hogy a londoni nagyhatalmi konferencia időközben Wilhelm von Wied személyében megfelelő jelöltet talált, Nopcsa visszavonta trónigényét és visszatért tudományos kutatásaihoz.

145 „Ivánka erledigte sich seiner Interpellation in recht ungarischer Weise...” Napló, 3. rész, 52. p.

A világháború alatt Tisza István közbenjárására¹⁴⁶ Albániában kezdte meg katonai szolgálatát. Huszár főhadnagyi minőségében fel akarta fegyverezni az észak-albán törzseket, hogy „saját” serege élén tudjon harcolni. A katonai vezetés azonban nem tűrte meg a báró egyébként sikeres magánakcióit, és kitiltotta Albániából.¹⁴⁷ Nopcsa ekkor hazatért Magyarországra, és egy ideig tudományos munkával foglalkozott: 1916–1917-ben forradalmasította a dinoszaurusz-kutatást, és lerakta a paleofiziológia alapjait.¹⁴⁸ Vértérséklete azonban nem engedte, hogy sokáig távol tartsa magát a háborútól, ezért titkos ügynököknek jelentkezett az erdélyi frontra. Működése során rájött, hogy felettese kettős ügynök, emiatt jelentéseit nem főnökének adta át. (Néhány homályos utalás alapján úgy gondoljuk, hogy ezeket a jelentéseket Burián Istvánnak és Tisza Istvánnak címezte; erre egyelőre nincs bizonyíték). A világháború végét Budapesten élte meg.

Az őszirózsás forradalom idején Teleki Pál József téri palotájában élt. Ittléte alatt segített előkészíteni a béketárgyalásokat; többek között részt vett a nemzetiségi megoszlást ábrázoló térképek elkészítésében.¹⁴⁹ A Tanácsköztársaság kikiáltása után pár nappal egy régi engedélyre hivatkozva elintézte, hogy Sopronba repülhessen. Sopron magasságában fegyvert fogott a futárgép pilótájának tarkójához, így a repülő csak Bécsben szállt le. Nopcsa magával vitte a háború utolsó éveiben írt visszaemlékezéseit, aminek kefelenyomata ma az Österreichische Nationalbibliothek kéziratgyűjteményében található. Nopcsa Bécsben a Singergassén lakott, ami a Bethlen István körül szerveződő csoport (Antibolsevista Comite) egyik találkozóhelye lett.¹⁵⁰

1920-ban a román kormány visszaadta szacsali kastélyát, birtokát, és meghívta a bukaresti Geológiai Intézet élére. Nopcsa a felkínált állást nem fogadta el. Még ebben az évben meglátogatta birtokát, ahol az egykori román parasztjai úgy megverték, hogy kis híján behalt. A támadás során komoly fejsébet szerzett, aminek következményeként az amúgy is igénybe vett idegrendszerre egyre gyakrabban sodorta az idegösszeomlás szélére. Felépülése után — nagyrészt a trianoni békeszerződés miatti elkeseredése okán — többé nem avatkozott a politikai életbe, kizá-

146 A báró Tisza István miniszterelnököt 1912-ben, Elek öccsének esküvőjén ismerte meg. *Robel: Franz Baron Nopcsa* 108. p.

147 „Pedig már nyergelve várta fchér paripája, hogy bevonuljon Tiranába.” *Lambrecht Kálmán visszaemlékezésé. Lambrecht Kálmán: Báró Nopcsa Ferenc* 367. p.

148 A palcofiziológia alapjait lcrakó cikksorozata a német „Centralblatt für Gcologic, Palcontologie und Mineralogie” (1917–18) hasábjain jelentek meg.

149 *Lambrecht Kálmán: Báró Nopcsa Ferenc* 368. p.

150 *Lambrecht Kálmán: Báró Nopcsa Ferenc* 368.p.

rólag a tudománynak élt.¹⁵¹ Pihenést nem tűrő, lázas munkával folytatta paleontológiai és geológiai kutatásait, ami egyre gyakrabban vezetett idegi kimerültséghez. 1925-ben kinevezték a Földtani Intézet igazgatójának, e posztjáról 1929-ben mondott le. 1928-ban az Akadémia rendes tagjává választotta.¹⁵²

1933-ban a bárót súlyos anyagi gondok gyötörték. Ekkortájt már Bécsben élt, és egyre kevesebb dologgal foglalkozott; súlyos idegrohamai is állandósultak. A világiéletében rendkívül tevékeny Nopcsa nem bírta elviselni tehetetlenségét saját állapotai miatt: 1933. április 24-én — miután végzett hűségese titkárával — fejbe lőtte magát. Barátainak írt búcsúleveleiben öngyilkosságát idegi kimerültségével indokolta.

A báró politikai működésének kutatása során számos olyan információ került elő, amelyek sok, a magyar történelemben eddig kevésbé ismert összefüggésre világított rá. Éppen ezért Nopcsa életének, politikai működésének teljes feltárása újabb érdekes fejezetet jelenthetne a Monarchia, illetve Magyarország történetében. A rá vonatkozó források lehetőséget biztosítanak arra, hogy a megkezdett munka folytatódjon, és hogy egy teljesebb kép alakuljon ki arról a férfiről, aki a maga korában sok külügyi tisztviselőnek okozott álmatlan éjszakákat.

151 1918-ig tartó naplóját a következő szavakkal fejezte be: „Weitere Kriegserlebnisse hatte ich keine und die Ereignisse der folgenden Jahre waren so traurig, dass ich auf deren aufzeichnung gerne verzichte.” Napló, 5. rész, 113. p.

152 A báró jelentése a földművelési miniszternek 1928. július 9-én. MTTM. Nopcsa, 1. doboz 41. a.

Báró Nopcsa Ferenc albán ruhában

HORVÁTH SÁNDOR

GYERMEKVÁLLALÁS, ABORTUSZ, SZÜLETÉSSZABÁLYOZÁS SZTÁLVÁROSBAN

Levelek egy „megesett” asszonynak

Az 1953. évi „Ratkó-törvény”-ként emlegetett egészségügyi miniszteri utasítás, illetve az 1004/1953. számú, márciusban kiadott minisztertanácsi határozat, egy akkor 75 éve hatályos törvény értelmében, szigorúan büntette az illegális terhességmegszakítást. Ez a szigorú tiltás csak egy évig volt életben, 1954 elején már enyhítették. Az egészségügyi miniszter utasítására az „abortus-bizottságok” tevékenysége megváltozott, a szélesebb körű egészségügyi indokokon kívül a szociális és családi körülmények is alapul szolgálhattak a terhesség megszakítására. Emellett a Legfelsőbb Bíróság útmutatása nyomán enyhült a magzatelhajtással kapcsolatos büntetőjogi gyakorlat.¹ 1955-ben a Szovjetunióban liberalizálták² a terhességmegszakítást. Magyarországon, részben ennek hatására, 1956 júniusától minimális követelmények teljesüléséhez kötötték az abortusz engedélyezését.³

Az 1000 lakosra jutó élveszületések száma Magyarországon 1953-ban 10, 1954-ben pedig 6%-kal emelkedett. Sokan ezt az állami adminisztratív intézkedések hatásának tudják be, holott az 1953. évi emelkedést részben — főleg az első

-
- 1 *Miltényi Károly*: Népesedéspolitikánk néhány kérdése. In: Demográfia, I. (1958) I. sz. 7–26. p. (A továbbiakban: *Miltényi*, 1958.)
 - 2 Kelet-Európa országai közül hasonlóan liberális szabályozás volt érvényben a Szovjetunióban, Bulgáriában és Magyarországon. Lengyelországban és Csehszlovákiában is megszakítható volt a terhesség széles körűen értelmezett szociális indokok alapján. Ennek ellenére lényeges különbségek mutatkoztak a művi vetélések és élveszületések egymáshoz viszonyított országokénti arányában. 1959-ben Lengyelországban az élveszületések tizedét, Bulgáriában és Csehszlovákiában harmadát tette ki a művi vetélések száma, míg Magyarországon 1959-ban a művi vetélések száma meghaladta az élveszületésckét. *Tietze, Christopher – Lehfeldt, Hans*: Legal Abortion in Eastern Europe. In: The Journal of the American Medical Association. 1961 április. 175. szám. 1149–1154. p.
 - 3 *Kamarás Ferenc*: Terhességmegszakítások Magyarországon. In: Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről. Szerk.: Pongrácz Tiborné és Tóth István György. TÁRKI – Szociális és Családügyi Minisztérium, Bp., 1999. 190–216. p.

születések tekintetében — a házassági mozgalom korábbi megélénkülése okozta. Magyarországon a második világháború után nem jelentkezett a legtöbb európai országban megmutatkozó nagymértékű születésszám-növekedés (a baby-boom).⁴ Részben a baby-boom eltolódása okozta az 1953–54-es születésszám-emelkedést. A második és további szülések esetében a „Ratkó-törvény” csak előre hozta azokat a szüléseket, amelyek valószínűleg nagyrészt később mindenképpen bekövetkeztek volna, tényleges „többletet” azonban alig produkált. A városi születésekre az 1004/1953. sz. rendelet nagyobb hatással volt, mint a falusiakra — ott a születések számában alig volt észlelhető változás. Mindezek alapján feltételezhető, hogy a falusi születéskorlátozás (fogamzásgátlás és abortusz) olyan eszközökkel valósult meg, amit adminisztratív intézkedésekkel nem lehetett befolyásolni, ugyanakkor az ilyen intézkedések hatása a városi lakosság körében érzékelhető volt, de csak átmenetileg.⁵ Persze egészen másként élte meg az abortusz szigorú tiltását egy sokgyermekes családanya és egy egyetemista lány, ezért annak hatása és megítélése társadalmi csoportonként és generációnként is eltérő volt.

A bejelentett művi vetélések száma 1952-ben csak 1717 volt, míg 1956-ban 82.500. Az élveszületések száma ugyanakkor a két évben alig különbözött: 1952-ben 186 ezer, míg 1956-ban 193 ezer gyerek született. Mivel a fogamzásgátlás módszereiben és elterjedtségében a két időszak között nem történt lényeges változás, sőt, 1952-ben az elterjedtség valószínűleg kisebb mértékű volt, feltételezhető, hogy „illegálisan” körülbelül 80 ezer abortuszt hajtott végre, ami nem jelent meg a statisztikákban. Mással nehezen magyarázható a születési számok közötti csekély eltérés. 1954-től a „titkos művi vetélések” fokozatosan legalizálódtak, ami abból is kiderül, hogy az élveszületések és a bejelentett művi abortuszok számának változása között alig van összefüggés. 1954-ben 16 ezer, 1955-ben 35 ezer, 1956-ban 82.500 abortuszt jelentettek be. Ugyanígy valószínű, hogy a háború előtti születésszám (1938: 182 ezer) mellett is több tízezer titkos művi vetélést hajtottak végre.⁶ Barsy Gyula és Miltényi Károly az eltitkolt vetélések számát 1950–1952 között évenként mintegy 100.000-re tették.⁷ A „Ratkó-gyerekek”-ként emlegetett generáció tehát demográfiai szempontból nem elsősorban az adminisztratív intézkedések, hanem a háború után elhúzódó születésszám-emelkedés eredménye.

4 *Klinger András*: Magyarország népesedése az elmúlt negyven évben. In: Statisztikai Szemle, 1985. 4–5. 370–388. p.

5 *Miltényi*, 1958. 17–18. p.

6 *Miltényi*, 1958. 21. p.

7 *Barsy Gyula – Miltényi Károly*: A művi vetélések kérdése az 1957. évi adatok tükrében. In: Demográfia, I. (1958) 2–3. sz. 226–248. p. (a továbbiakban: *Barsy – Miltényi*, 1958)

A Fejér megyei II. fokú Terhességmegszakító Bizottsághoz 1954 első felében számos sztálinvárosi kérelem érkezett, ezért a Fejér Megyei Tanács Végrehajtó Bizottságának Egészségügyi Osztálya 1954. július 9-én elrendelte Sztálinvárosban is a Terhességmegszakító Bizottság létrehozását.⁸ A nagytömegű „legális” abortuszt itt is az Egészségügyi Minisztérium 1956. június 24-én hozott rendelete tette lehetővé.⁹

Már a „liberalizálás” előtt is igen nagy számban hajtottak végre abortuszokat Sztálinvárosban. Az „Abortuszbizottság” az 1956. január 12-i városi tanácsülés elé terjesztett jelentése szerint a bizottság hetente egyszer, szerdánként ülésezett akkoriban, és ülésenként átlagosan 38–40 kérvényt bírált el. Ezek 75%-át a „szociális körülményeket figyelembe véve” elfogadták.¹⁰ A jelentés alapján, heti 30 abortusszal számolva, Sztálinvárosban 1955-ben körülbelül 1500 abortuszkérvényt hagytak jóvá. Ugyanebben az évben a városi kórházban 1094 gyerek született, tehát az abortuszok száma meghaladta a születések számát. Ez a szám a bizottság következő jelentését figyelembe véve túlzottnak tűnik, mert eszerint 1956. január 1. és augusztus 18. között 531 művi vetélés történt, ugyanebben az időszakban pedig 687 gyerek született.¹¹ Megállapítható, hogy a terhességmegszakítások teljes liberalizálása, tehát 1956. június 24-e előtt is megközelítette ezek száma a gyermekszüléseket. Ha feltételezzük, hogy a liberalizálás előtt a tiltott művi vetélések is gyakoribbak lehettek, valószínű, hogy Sztálinvárosban az ötvenes években az abortuszok száma meghaladta a szülések számát.

Erre enged következtetni, hogy a liberalizálást követő 9 hónap alatt az abortusz-bizottság 1571 engedélyt adott ki, ami az előző időszakhoz képest közel háromszoros növekedést jelentett.¹² Ugyanakkor a születések száma nem csökkent, sőt, növekedett, ami arra enged következtetni, hogy a korábban illegálisan végrehajtott abortuszok azért kerültek a hatóságok látókörébe, mert legalizálták az abortuszt. Azok, akik korábban illegálisan hajtottak végre művi terhességmegszakítást, egyre inkább a kórházba mentek, hogy ott végezzék el rajtuk a műtétet.

Az abortusz liberalizálása valós társadalmi igényt elégített ki. Erre utal az a tény, hogy 1956. június 24. és 1957. június 21. között, tehát egy év alatt 1903 terhességmegszakítást engedélyezett a sztálinvárosi abortusz-bizottság (ugyaneb-

8 Fejér Megyei Levéltár (= FML) XXIII. 510. Sztálinvárosi Városi Tanács. Egészségügyi Osztály. (a továbbiakban: XXIII. 510.) 2. d. 1954. 07. 20.

9 FML XXIII. 510. 4. d.

10 FML XXIII. 502. Sztálinvárosi Tanács Végrehajtó Bizottságának ülési. (továbbiakban: VB). 11. d. 1956. 01. 12.

11 FML VB 11. d. 1956. 08. 18.

12 FML VB 13. d. 1957. 04. 12.

ben az időben körülbelül 12–13 ezer nő élt a városban). Ebből 1172 olyan fiatal nő volt, akiknek háromnál kevesebb gyereke született.¹³

1957-ben valósággal „megrohamozták” a nők az erre kellőképpen fel nem készült terhességmegszakító-bizottságot. 1957 januárjában a városi főorvos levélben jelezte a Fejér Megyei Kórház igazgató főorvosának a dunapentelei kórház abortusz-bizottságánál fennálló „tűrhetetlen állapotokat”: „igen nagytömegű kérelmező jelenik meg, múlt hét szerdán 85 jelentkező volt egy nap”.¹⁴

A Városi Tanács Végrehajtó Bizottságának ülésén a bizottság tagjai elmondták, hogy a bizottság jóformán „adminisztráló” szervvé vált. Azért, hogy az abortuszok számának növekedését elkerüljék, a bizottság egyes tagjai a bizottság feladatává akarták tenni az anyák „felvilágosítását a terhességmegelőzés érdekében”. Ezenkívül visszatérő téma volt, hogy ha tájékoztatnák a nőket az abortusz veszélyeiről, akkor talán többen visszarettennének.¹⁵

A kellően prűd helyi hírlapban erről annyi jelent meg: a tisztifőorvos javasolta, hogy a nagyszámú művi beavatkozás miatt „bizonyos társadalmi és hivatalos rendelkezésekre volna szükség. A nagyszámú műtétekkel kapcsolatban javasolták, hogy az országszerte működő orvosi bizottságok ne csak a beavatkozás elbírálása felett döntsenek, hanem végezzenek széleskörű felvilágosító munkát is. Tájékoztatni kell az asszonyokat a műtéti beavatkozás ártalmairól”.¹⁶ A felvilágosítás nem a modern fogamzásgátló eszközökről, hanem az abortusz ártalmairól, az elretentésről szólt. A hatóságok nem a teherbeesések, hanem az abortuszok számát akarták csökkenteni, ami a születésszám növelését célzó (pronatalista) népesedéspolitikára kereteibe is illeszkedett.

Az abortusz elleni „elretentő-felvilágosítás” beszédmódjába illeszkedett, hogy a Sztálinvárosi Városi Bíróság nagy nyilvánosság előtt 1957. január 24-én tárgyalta B. Albertné és társai bűnügyét, melynek tárgya halálos végű tiltott műtét volt. B. Albertné Május 1. utcai lakásában több nőn tiltott művi vetéléseket végzett. 1956. december 19-én végrehajtott műtét után a helyszínen meghalt B. Jánosné. Összesen öt asszony ellen emeltek vádat, akik a rendőrség szerint „bűnszövetkezetet” működtettek tiltott művi vetélések végrehajtására. A műtéteket 250-500 forintért végezték. Az öt vádlott közül három közvetítő, illetve szenvedő alanyként állt a bíróság elé. P.-né a „könnyebb eseteket” végezte, de ha munkája nem járt sikerrel, akkor az asszonyokat „gyakorlottabb” ismerőséhez, B.-néhez küldte át. K. Jánosné, a

13 FML VB 13. d. 1957. 06. 21. Beszámoló jelentés a város szociális helyzetéről.

14 FML XXIII. 510. 3. d. 1957. 01.14.

15 FML VB 1957. 06. 21.

16 Sztálinvárosi Hírlap, (továbbiakban: SZH) 1957. 06. 28. 4. p.

per másik vádlottja beismerte, hogy 24 esetben végzett tiltott műtéteket.¹⁷ A bíróság K. Jánosnét 2 év, B. Albertnét 1 év 8 hónap, P. Gyulánét pedig 1 év 6 hónap börtönbüntetésre ítélte. A közvetítők büntetése 6 ill. 8 hónap volt, de börtönbüntetésük letöltését három évre felfüggesztette a bíróság.¹⁸ A viszonylag szigorúnak mondható ítéletek egyik elsődleges célja valószínűleg az volt, hogy arra ösztönözze a nőket, ne a tiltott műtéteket, hanem a legalizált kórházi abortuszt vegyék igénybe.

Ugyanabban a számban, ahol a perről számolt be az újság, megjelent Dr. Kiss Dezső osztályvezető főorvos cikke is a terhesség-megszakításokról. Elriasztó szándékú cikkében az abortusz lehetséges következményeiről, a gyulladásokról és meddőségről írt. „Elítélendő példaként” beszámolt néhány páciensről: volt, aki már 13-szor jelentkezett abortuszra, vagy olyan, aki annak ellenére, hogy három szobás lakásban él férjével kettesben, mégis háromszor szakította meg terhességét „nekünk nem kell gyerek” indoklással. Az abortuszok magas számát — a korabeli uralkodó beszédmódnak megfelelően — az „erkölcstelen étellel” magyarázta (kérdés, hogy mit értett ez alatt, mivel ő is elismerte, hogy többnyire férjes asszonyok jelentkeztek abortuszra). A kórház érdekeit is szem előtt tartó főorvos arról is panaszkodott, hogy a szerinte „abnormálisan nagyszámú” jelentkező miatt a valódi betegeket nem tudják elhelyezni, mert „az elhajtásra váró asszonyok foglalják el a helyeket”, továbbá rengeteg időt vesz el az orvosok, nőgyógyászok idejéből az abortuszok végrehajtása.¹⁹

A témát — valószínűleg külső nyomásra is — a hírlap szerkesztősége annyira fontosnak tartotta, hogy „vitafórumot” indított az abortusz-kérdésről „Beszéljünk arról, amiről nem beszélünk” címmel. Az első olvasói levél, amelyet közöltek, egy háromgyerekes asszonyé volt: „Eddig még én sem gondoltam a terhesség megszakítására, mert úgy éreztük, hogy három gyermeket még fel tudunk nevelni. De bizony most már félek a negyediktől. Nem a szüléstől és a kihordástól, hanem a felneveléssel járó anyagi gondoktól. Úgy gondolom, hogy a terhesség megszakítása minden anyának nagy szívfájdalom, de melyiket válasszam? Az anyagi gondokat, a még több munkát, vagy pedig a terhesség megszakítását? Egyiket sem választanám, hanem egy harmadik lehetőséget: vigyázni. De hogyan? Miért nem foglalkoznak azzal, hogy biztos védőszereket hozzanak forgalomba? Lassan a Holdba utazunk, tehát szerény véleményem szerint egy ilyen fontosságú problémát is meg lehetne oldani viszonylagosan egyszerű eszközökkel. A süket fülek nem hallják az asszonyok, nők kiáltását: segítsetek, találjatok ki valamit a megelő-

17 SZH 1957. 01. 25. 2. p.

18 SZH 1957. 01. 29. 3. p.

19 SZH 1957. 01. 25. 2. p.

zésre.”²⁰ Ugyanerre a következtetésre jutó „levelet” közölt az újság szerkesztősége egy „négygyerekes apától” is néhány nap múlva.²¹

A témában megszólaltatott orvos abban látta a „probléma” gyökerét, hogy a terhességmegszakítás a szabályok szerint a terhesség első három hónapjában magánügynek minősül, ezenkívül semmi akadálya nem lehet, ha valaki elmúlt 40 éves, vagy két élő gyermeke van. A megelőzésre vagy az annak kapcsán felmerült kérdésekre nem reagált.²²

A már 1957 nyarán javasolt „megelőzéssel kapcsolatos felvilágosítással” 1958 nyaratól kezdve kísérleteztek. A Nőtanács Délivárosban „Terhesség szabályozása” címen előadást szervezett a KISZ kultúrtermében.²³ Azért a Délivárosban, mert ott akkor, az amúgy is magas gyerekszám mellett, a 410 családban 55 terhes nő volt.²⁴

A Fejér Megyei Kórház igazgatója a Sztálinvárosi Városi Tanács VB Egészségügyi Osztályának írt levelében utasításba adta „minta-pessáriumok” beszerzését a nőgyógyászati szakrendelések részére. A levél szerint: „a nőgyógyászati szakrendeléseknek kötelességük felvilágosító munkát végezni a hozzájuk forduló nők felé a terhességmegszakítás esetleges veszélyeiről és hátrányairól, valamint a terhességmegelőzés módjairól. Ezen munkájukhoz szükséges felvilágosító röplapokat ismét mellékelek, kérem, hogy azokat jutassa el valamennyi szakrendelés vezetőjéhez. A „pessáriumok” propagálásához — melyek most már valamennyi gyógyszerárban kaphatók — szükséges lenne az is, hogy a szakorvos rögtön be is tudjon mutatni egy „pessáriumot” a nőknek, és így magyarázza el annak jelentőségét és használatát. Ezért felhívom, hogy minden egyes nőgyógyászati szakrendelés részére szereztessen be 1-1 „mintadarab pessáriumot.”²⁵ 1959-ben az Városi Tanács Egészségügyi Osztálya „az abortus bizottság előtt megjelenő nők között való szétosztás céljából felvilágosító röplapokat” küldött szét.²⁶ 1960-ban az olyan üzemekben, ahol sok nő dolgozott (Fehérneműgyár, Fésűsfonó), „Abortusz elleni” 10 perces kisfilmet vetítettek.²⁷

A próbálkozások kezdetlegességét a „felvilágosító-propaganda” gyenge hatása mutatta. 1958-ban a Terhességmegszakító Bizottság 2271 terhességmegszakítást

20 SZH 1957. 01. 29. 2. p.

21 SZH 1957. 02. 08. 4. p.

22 SZH 1957. 02. 05. 2. p.

23 SZH 1958. 06. 13. 6. p.

24 SZH 1958. 11. 04. 2. p.

25 FML XXIII. 510. 4. d. 1958. 09. 20. dr. Péntek Imre megyei főorvos.

26 FML XXIII. 510. 4. d. 1959. 05. 22.

27 FML XXIII. 510. 4. d.

engedélyezett, 1959-ben pedig június 12-ig 828 jelentkező volt. Ez azt jelenti, hogy 1959-ben is legalább annyi abortusz volt, mint 1958-ban.²⁸ A terhességmegelőző-módszereket viszonylag szűk körben propagálták: a Sztálinvárosi Hírlapban legfeljebb a „nagy érdeklődéssel kísért” felvilágosító előadások helyszínéről számoltak be: 1958-ban — amikor hivatalosan egyáltalán foglalkozni kezdtek a kérdéssel — egyetlen egyszer sem írtak le valamely fogamzásgátlási módszert, annak nevét, vagy elterjedtségét a helyi hírlapban, holott országosan is pontos adatokkal rendelkeztek a „condom” vagy „pessarium” legális forgalmáról. A „Beszéljünk arról, amiről nem beszélünk” cikksorozat abbamaradt.

1960-ban november 16-ig 1731 terhességmegszakítási kérelmet nyújtottak be, tehát tartotta magát a 2000 körüli éves átlag. A városban ebben az időszakban egy élveszületésre két abortusz jutott. A kérelmezők 12%-a volt gyermektelen, 30%-a egy gyermekes, 11%-uknak pedig négy vagy több gyerekük volt. A terhességmegszakítást kérők többségét a két vagy háromgyerekes anyák képviselték (48%).²⁹

Az 1960-as sztálinvárosi adatok körülbelül megfeleltek az 1957-es országos adatoknak. 1957-ben Magyarországon 123,4 ezer művi vetélés történt, ugyanebben az évben az élveszületések száma 162,2 ezer volt. Ebben az évben a terhességmegszakítást kérő nők 11%-a volt gyermektelen, 26%-a egy gyermekes, 29%-a két gyermekes és 34%-ának volt három vagy több gyermeke. Az abortuszt kérelmező nők 90%-a házas volt, 50%-uk 20-29 éves, 41%-uk 30-39 éves volt. A vidéki művi vetélések több mint 40%-át a 3 és többgyerekesek, míg Budapesten 53%-át az egykés és gyermektelen nők adták. Általános érvényű volt, hogy a dolgozó nők, különösen a szellemi foglalkozásúak alacsonyabb gyermekszám mellett kezdték meg a születéskorlátozást.³⁰

1958 őszén a KSH Népesedéssziszti Osztálya reprezentatív adatgyűjtést szervezett a női népesség termékenységéről, a születésszabályozás és családtervezés egyes kérdéseiről.³¹ Az 1500 nőre kiterjedő országos, kérdőív vizsgálat során kiderült, hogy a házas nők kétharmada a házasságkötéskor már gondolt arra, hány gyereket kíván, és ugyanilyen arányban ezt meg is beszélték férjükkel. A „családtervezés” foglalkozási csoportonként eltérő volt: míg az értelmiségi nők háromnegyede gondolt előre a család nagyságára, addig a mezőgazdasági népesség felének nem volt előzetes elképzelése a gyermekszámáról. A házasságkötéskor a nők által-

28 FML VB 16. d. 1959. 06. 26.

29 FML VB 18. d. 1960. 11. 22.

30 *Barsy-Miltényi*, 1958. 226–248. p.

31 *Acsády György-Klinger András*: A termékenység, a családtervezés és a születésszabályozás néhány kérdése. In: *Demográfia*, 2. (1959) 2–3. sz. 176–216. p.

ban két-három gyerek világra hozását tervezték (átlagosan 2,3). Ezzel szemben az idősebb generációnál magasabb volt a gyermekszám: az 1957-ben meghalt házas nők gyermekeinek átlagos száma 2,9; az 1949-es népszámlálás szerint pedig a férjes nők átlagos gyerekszáma 2,6 volt. Leggyakrabban már ebben az időszakban is két gyereket szerettek volna a nők (55%), kettőnél többet csak harmaduk (33%) akart. A kívánt gyermekek száma rétegenként nem mutatott jelentős eltérést. Meglepőnek tűnt ugyanakkor, hogy az értelmiségiek valamivel több gyereket terveztek, mint a többi réteghez tartozók. Persze a valóban megszületett gyerekek száma az értelmiségiekénél volt alacsonyabb. A nők 59%-a meg volt elégedve a vizsgálat pillanatában gyermekei akkori számával.

A választ adó nők 74%-a nyilatkozott úgy, rétegenként körülbelül megegyező arányban, hogy szabályozza szüleiének számát. A születésszabályozó nők 15%-a mondta, hogy kizárólag a terhességmegszakítás eszközéhez fordul, és nem törekszik a fogamzás megakadályozására, 42%-uk pedig védekezett is és művi abortuszt is hajtottak már végre rajta. A városi nők többsége — bevallása szerint — a születésszabályozást a fogamzás megakadályozása révén akarta elérni, ha azonban a védekezés nem ért célt, a terhesség megszakítása mellett döntöttek. A védekező nők aránya különösen a munkások foglalkozási csoportjában volt alacsony. Bár a „mezőgazdasági foglalkozásúak” csoportjában viszonylag magas volt a védekező nők aránya, az is kiderült, hogy ők a védekezést az esetek négyötöd részében a szinte semmilyen biztonságot sem nyújtó megszakított érintkezésre (coitus interruptus) alapozták.

Az esetek kétharmadában a nők csak egyféle módon védekeztek. A fogamzás megakadályozására a legelterjedtebb az egyik legősibb módszer, a coitus interruptus volt. A védekező nők 56%-a ezt a módszert alkalmazta. A nők 19%-a alkalmazta „fogamzásgátlási módszerként” a hüvelyöblítést, legmagasabb arányban a munkások, tisztviselők és értelmiségiek. Ugyanakkor a „mezőgazdasági foglalkozásúaknál” a coitus interruptus mellett ez volt az egyetlen lényeges védekezési eszköz.

A védekezésre szánt eszközök közül a korban leginkább propagálni szándékozott pesszáriumot csak a nők 5,6%-a alkalmazta. Használatának csak az értelmiségi rétegeknél volt komolyabb jelentősége: az ide tartozó nők közel ötöde vette igénybe. A „condom” használata a városi rétegeknél általában gyakori, de jelentős arányban csak az értelmiségi és a tisztviselő rétegeknél fordult elő (42, ill. 34%), ezzel szemben a „mezőgazdasági foglalkozásúak” 6, a munkások 15%-a használta.³² Az „időszakos érintkezésként” vagy „naptár-módszerként” emlegetett fogamzásgátlást a nők 10%-a használta, legtöbbször a szellemi foglalkozásúak (15%). A timidon tablettákat elsősorban a tisztviselőnők vásárolták (12%), kisebb mérték-

ben az értelmiségiek és a munkások (7-7%). Timidon zselét szinte kizárólag csak szellemi foglalkozásúak alkalmaztak, ők is kis számban (3-5%). Életkor szerint csak árnyalatnyi különbségek észlelhetők a nők fogamzásgátlási módszerei között, ami arra utal, hogy a nők tájékozottsága ebben a tekintetben nem nagyon módosult.

Ugyanígy nem változott a férfiak tájékozottsága sem, és a születésszabályozást elsősorban a nők feladatának tartották. A férfiak „szerepvállalását” és a hatékony fogamzásgátló eszközök hozzáférhetőségét jelzi a „condom” elterjedtsége az egyes országokban. A fogyasztási adatok szerint 1960-ban Magyarországon, akárcsak Franciaországban, évente egy férfira alig több mint egy condom jutott. Ugyanez az arány az Egyesült Államokban 11-13, Svédországban 10, Japánban 8, Angliában és az NSZK-ban 5 volt.³³ Az Egészségügyi Minisztérium Gyógyszerészeti és Műszerügyi Főigazgatóságának adatai szerint 1957–1959 között, bár nőtt a egyes hatékonynak tekintett fogamzásgátló szerek forgalma (pl. a „condom” országos forgalma évi 4,5 millióról 6 millióra), más fogamzásgátló eszközöké csökkent: 1959-ben 21 ezer pesszáriumot adtak el Magyarországon, szemben az 1958. évi 29 ezerrel. Ebből arra lehet következtetni, hogy nem a fogamzásgátló eszközök elterjedtsége nőtt, hanem az azokat használók váltogatták a különböző módszereket.³⁴ Nincsenek adatok a „fe-

32 Ezzel szemben nemzetközi összehasonlításként pl. Japán említendő, ahol egy 1957-es, 3800 házaspárra kiterjedő vizsgálat szerint a házaspárok 57%-a használt óvszert, és csupán 6,6%-uk „coitus interruptus”-t a terhesség megelőzésére. *Tatsuo Honda*: Fourth Public Opinion Survey of Birth Control in Japan. (Negyedik közvéleménykutatás a születéskorlátozásról Japánban.) In: *Population Problems Series*. 15. Tokió, 1958. Ismertetés: *Demográfia*, 2. (1959) 2–3. 423–425. p. Mindemellett Japánban 1954-ben a művi vetélések száma a szülések számának 65%-át tette ki. *Kimura Masabumi*: Induced Abortions in Japan in 1953–1954. (Művi vetélések Japánban, 1953–1954.) A Demographic Analysis of Reports from Designated Physicians. The Milbank Memorial Fund Quarterly. 1959, április. 154–173. Ismertetés: *Demográfia*, 2. (1959) 4. 623. p. Ezzel szemben Angliában, egy birminghemi klinika 1948–1956 között készült kártonjai alapján elmondható, hogy a „coitus interruptus” Magyarországhoz hasonlóan igen általános módszer volt: a klinikát ebben az időszakban meglátogató nők több mint fele ezt a módszert alkalmazta. *Lella Secor Florence*: Progress Report on Birth Control. (Jelentés a születéskorlátozás előrehaladásáról.) London, 1956. Ismertetés: *Demográfia*, 2. (1959) 4. 613–614. p.

33 *Tietze, Christopher*: The Condom as a Contraceptive (A condom, mint fogamzásgátló eszköz.) New York, National Committee on Maternal Health, 1960. Ismertető: *Demográfia*, 4. (1961) 3. 395. p.

34 *Miltényi Károly*: Művi vetélések Magyarországon az 1957–1959. években. In: *Demográfia*, 3. (1960) 3–4. 424–436. p. (a továbbiakban *Miltényi*, 1960) 1957-es éves fogyasztási adatok: Egészségügyi Minisztérium Gyógyszerészeti és Műszerügyi Főigazgatóságának adatai. Nivo (condom) 4.500.000; Timidon tableta (db) 2.804.000; Timidon „gelec” (tubus) 21.700; Pessarium (db) 4400. Lásd: *Miltényi*, 1958. 22. p.

ketén” értékesített fogamzásgátló eszközök forgalmáról, de lényegesen nem módosíthatók az elterjedtségi adatokon, mivel az ötvenes évek közepétől legalisan is hozzá lehetett jutni az eszközök többségéhez.

Az 1958-as vizsgálatba bevont nők — saját bevallásuk szerint — 36%-ának volt már élete során művi abortusza, e csoport 49%-ának több alkalommal is. A lakóhely szerinti vizsgálatból kiderült, hogy a városi rétegeknél gyakoribb volt az abortusz. Legtöbb abortusza — az egyébként legmodernebb fogamzásgátló eszközöket is nagyobb arányban használó — értelmiségi nőknek volt. Az abortuszok száma a gyermekszám emelkedésével párhuzamosan emelkedett, a csúcstól a négy gyermekes anyáknál érte el. Az öt és ennél több gyermeket szült nőknél a száz nőre jutó abortuszok száma jelentősen csökkent, ugyanakkor ezen nők háromnegyede — többnyire spontán módon — már abortált. Magyarországon a spontán vetélések egy része művi beavatkozás következménye volt, ami arra enged következtetni, hogy a fenti adatok a valóságban jóval magasabbak voltak.³⁵

A születésszabályozás okait firtató kérdésekre a leggyakoribb válasz az volt, hogy a nők „anyagi nehézségek” vagy „lakásgondok” miatt akarták befolyásolni gyermekeik számát. Az anyagi jellegű okok az összes válasz 38%-át tették ki. Legtöbben a munkásnők közül választották azt, hogy anyagi okok miatt védekeznek (44%), míg az értelmiségi nőknek csak 28%-a válaszolta ezt. „Saját egészségi oka” miatt védekezett a nők 24%-a, ugyanez az arány a mezőgazdaságiaknál csupán 14% volt. A lakáshelyzetre való hivatkozás leggyakoribb a munkások, míg legritkább a mezőgazdaságiak között volt. Az egyéni szubjektív okok közül kiemelkedett azon nők aránya, akik azt választották, hogy férjeik nem akarnak gyereket (10%).

A vidéki városok közül ebből az időszakból egyedül a Debreceni Orvostudományi Egyetem szülészeti és nőgyógyászati klinikáján végzett művi vetélésekről vannak külön adatok. Itt 1957-ben a művi vetélések száma a szülésekhez képest 94% volt, hasonlóan az országos adatokhoz.³⁶

A budapesti XIII. kerületi Róbert Károly Körúti Kórház 1956. II. félév – 1959. I. félévi adatai alapján számos különbség észlelhető az országos és a fővárosi adatok között. A kórházban vetelő nők között itt lényegesen magasabb volt a keresők aránya (68%), mint országosan (38–40%). Nagyobb súllyal szerepeltek a fiatalabb korosztályok: a 25 éven aluliak aránya 41% volt, szemben az országos

35 *Hirschler Imre*: Hozzászólás „A művi vetélések kérdése az 1957. évi adatok tükrében” c. cikkéhez. In: *Demográfia*, 2. (1959) 2–3. 375–378. p.

36 *Raics Jenő – Árvay Sándor*: A terhesség művi megszakítása kapcsán szerzett tapasztalataink. In: *Magyar Nőorvosok Lapja*, 1958. 5. (október), 249–260. p.

25–27%-kal. A hajadonok aránya magasabb volt (11%) az országos átlagnál (7–8%); akárcsak az egyszer, vagy egyszer sem szült nők aránya. Ezek a különbségek Budapestre az országos adatokhoz képest általánosságban jellemzők voltak, igaz e kórház adatai budapesti viszonylatban is kiugróak. Ebben a kórházban az abortuszra jelentkezett nők 40%-a nem védekezett, 32% pedig megbízhatatlan fogamzásgátló módszert alkalmazott.³⁷

Egy 1960-ban végzett vizsgálat adatai szerint a 20 éven aluliaknál Budapesten volt a leggyakoribb a teherbeesés, de ezt itt követte a legritkább esetben szülés.³⁸ Sztálinvárosban 1959-ben szerepelt az abortusz-bizottság jelentésében a fiatalok nem kívánt terhessége kapcsán, hogy a 14–15 éves lányok szülők nélkül jönnek a bizottság elé, mivel „nem akarják, hogy szüleik megtudják” terhességüket.³⁹ Ennek megakadályozása végett — a megyei főorvos körlevele alapján — 1960-tól a kiskorúak abortuszához a törvényes képviselőnek (szülő, örökbefogadó, gyám) aláírásával hozzá kellett járulnia.⁴⁰

S. Mária 14 éves leány 1958. október 8-án jelent meg a Sztálinvárosi Abortusz-Bizottság előtt anyjával együtt, és kérte terhességének megszakítását. „Fent nevezett leány 1944. október 4-én született. A vizsgáló orvos megállapította, hogy terhességének már harmadik hónapjában van. Tehát S. Mária a közönségeskor 13 éves és 9 hónapos volt”. Ennek alapján a városi főorvos kérte a rendőrséget, hogy indítsanak nyomozást ifjúság elleni büntett címén az ismeretlen apa ellen. A rendőrség igen rövid idő alatt megállapította, hogy S. Mária F. Sándortól, egy 17 éves fiatalembertől esett teherbe. Vele szemben bünvádilag eljárni addig nem lehetett, amíg S. Mária törvényes képviselői — jelen esetben szülei — feljelentést nem tettek. Ők viszont nem kívánták az eljárás megindítását és a tettes megbüntetését.⁴¹ Ennek többféle magyarázata lehet: vagy elfogadták a fiatalok közötti nemi kapcsolatot, vagy félték attól, hogy az eljárás során még nagyobb hírverést kap az eset és a közvélemény elítélése elsősorban lányukat sújtaná. A 14–15 éves lányokat a kevésbé városiasodott életformájú családokban már majdnem felnőttek tekintették, és ennek megfelelően is kezelték. Azonban éppen ezekben a családokban számított bűnnek a házasság előtti nemi kapcsolat. Ezért a fiatal lányoknál végrehajtott abortusz

37 *Ozsváth Imre – Radó Sándor*: Tapasztalataink terhességmegszakításokkal kapcsolatban. In: *Népegészségügy*, 42. (1961) 4. 121–125. p.

38 *Miltényi Károly*: A születéskorlátozás szociális és lélektani háttere. 26 000 nő kikérdezése alapján. In: *Demográfia*, 5. (1962) 1. 33–72. p.

39 FML VB. 16. d. 1959. 06. 26.

40 FML XXIII. 510. 4. d. 1960. 12. 23.

41 FML XXIII. 510. 3. d. 1958. 10. 14; 1958. 10. 20.

is annak minősült, nemcsak a „magzat elhajtása” miatt, hanem azért, mert az abortusz házasság előtti nemi életre, „bűnös kapcsolatra” utalt.

Amíg az abortuszt nem legalizálták és nem tették viszonylag széles körben könnyen elérhetővé, a tiltott műtéteken kívül gyakoribb volt a csecsemőgyilkosságok száma is. A csecsemőgyilkosok elítélése persze sokkal súlyosabb volt — holott sokszor ugyanabban a helyzetben voltak, mint az abortuszért folyamodó nők.

A csecsemőgyilkosságok mögött az esetek többségében magukra hagyott nők álltak. Az egyik csecsemőgyilkos ellen 1955-ben lefolytatott eljárásból kiderül, hogy a környezete előtt terhességét végig titkoló nő éppen a környezete megvetésétől való félelme miatt követte el tettét. Az egyik tanú vallomásából kiderül, hogy a tettes számára a csecsemőgyilkosság terhe kisebbnek számított, mint az, hogy környezete megtudja, hogy „lányanya”.

„Pár lépésre voltam, amikor hallottam, hogy sír a gyerek és egy nő kukucska ki az ajtón. Be akarok menni, de a WC ajtó, amelyek ellentétes oldalon vannak, össze voltak hajtogatva úgy, hogy nem tudtam bemenni. Amikor bementem, a nő bent állt a WC utolsó fülkéjében. Rákiáltottam, hogy asszonyom, mit csinált, maga eltette a gyereket? Azt mondta, hogy *én nem vagyok asszony, én még lány vagyok*. Azt mondtam, hogy nem szégyelli magát, hogy megölte a gyereket? Ne szóljon semmit, én azt akarom, hogy az Anyám meg ne tudja, mert akkor megöl. Benéztem a WC-be és azt láttam, hogy benn a WC gödörben sír a gyerek. A nő meg egy könnyet sem ejtett. Azt mondtam, hogy bemegyek a postára és telefonálok mentőért, hogy a gyerek életét megmentésék. Összekulcsolta a kezét és úgy könyörgött, hogy ne csinálja ezt velem. Nem csinálom, hogy ne jelentsem, mert megölte a gyermekét. Én sírtam és elvesztettem az eszméletem. Odajött K. Alajosné, aki telefonált mentőkért. Utána hozott egy baltát, hogy fel tudjuk a deszkáját feszíteni, de rossz volt a balta és nem sikerült.”⁴² A balta a nyeléről leesett és a két tanú egybehangzó állítása szerint a gyerek mellé esett, holott a boncolás során megállapították, hogy a gyerek koponyáján — nem az eséstől — szilánkos törésnyom volt látható. Rövidesen megérkeztek a tűzoltók, akik kiemelték a 7. hónapban született, koraszülött csecsemőt, de már nem tudták megmenteni az életét.

A tettes azt állította, hogy nem tudta, hogy szülni fog, a szülési fájdalmak miatt ment ki a WC-be. A gyermek apjának nevét hónapokig nem árulta el, csak annyit mondott róla, hogy családos ember. Mikor elárulta az apa nevét, azt is elmondta, hogy ismeretségük kezdete után egy hónappal nemi viszony alakult ki közte, és a neki házasságot ígérő férfi között. „Mikor észleltem, hogy teherbe estem, tudomá-

42 FML Sztálinvárosi Városi Bíróság iratai. Büntetőpercek. I. d. 1954–1956. 453/1955. M. Éva gyermekölés. H. Istvánné vallomása. Kiemelés tőlem.

somra jutott, hogy nevezett családos ember, s annak ellenére, hogy már előzőleg azt állította, hogy a feleségétől válófélben van, ezen állapotomat vele nem közöltem, de másokkal sem”. A 20 éves nő 1954 júniusától dolgozott Sztálinvárosban adminisztrátorként a radari postán és a L-épületekben lakott, ahol júliusban megismerkedett a szomszédságában lakó férfival, szeptemberben pedig már észlelte, hogy teherbe esett. Rendszeresen hazajárt a faluba egyedülálló édesanyjához: a szülés napjának reggelén is onnan jött vissza Sztálinvárosba. A bíróságon azzal védekezett, hogy terve szerint Budapesten szándékozott megszülni a gyereket, de mivel májusra várta a szülést, ezért március végén még nem tulajdonított nagyobb jelentőséget a fájásoknak. A környezetéhez tartozók közül a főnöke próbálta menteni magát azzal, hogy ő már látta, hogy beosztotta terhes, és utasította is, hogy menjen a rendelőbe, de nem ment.⁴³ A fogamzásgátlás vagy az abortusz lehetősége, az apa vagy a környezet felelőssége a tárgyaláson szóba sem került.

Számos nemzetközi összehasonlító vizsgálatból kiderült, hogy a nem kívánt terhességek kialakulásában jelentős szerepet játszik az, hogy a társadalom mennyire nyitott vagy zárt a szexuális élet vonatkozásában, mennyire megszervezett társadalmi szinten a fiatalok szexuális felvilágosítása és milyen fokú a fogamzásgátló eszközök hozzáférhetősége és elterjedtsége.⁴⁴ Bár a vallásosság és a konzervativizmus között nem törvényszerű a kapcsolat, mégis nagy valószínűséggel állítható, hogy egyes családok részben egyházi befolyásoltságuk miatt foglaltak el a fiatal lányok vagy a „vadházasságban” élők szexuális élete kérdésében konzervatív, helytelenítő, elítélő álláspontot. Sztálinvárosban a családok vallásosságát „mérni” korabeli adatok alapján képtelenség — a hittanbeírások száma itt a szekularizációra törekvő párt befolyása miatt még 1956-ban is alacsonyabb volt, mint országosan. Az ófalui templom ünnepek alkalmával mégis zsúfolásig megtelt, és rengetegen érkeztek a legvallásosabbnak tartott településekről, a falvakból. Szexuális normák tekintetében erősen konzervatív környezet elvárásai hatottak tehát egy viszonylag „nyitott normákkal” rendelkező város lakóira.

A tanács ülésein tartott beszámolók alapján úgy tűnik, hogy a sztálinvárosi hatóságok is hasonlóan konzervatív álláspontot képviseltek a szexualitás terén, mint az egyházak. A házasság előtti, a házasságon kívüli (élettársi kapcsolatban folytatott) nemi életet elítélték. A fogamzásgátló szerek hozzáférhetősége vagy a felvilágosítás terén csak 1958-tól tettek igen erőtlen lépéseket. A késlekedés is hozzájárult ahhoz, hogy nőtt a nem kívánt terhességek száma. Az egyetlen hozzáférhető

43 Uo. Bírósági tárgyalás. Jegyzőkönyv. 1955. 06. 22.

44 *Pongrácz Tiborné*: Scredülőkori terhességek társadalmi-demográfiai vonatkozásai. KSH Népegyetemes Kutató Intézet, Bp., 1987. 30. p.

születésszabályozási eszköz a nem kívánt terhességek megszakítására az abortusz volt, ezért éltek annyian ezzel a lehetőséggel. Közvetve mind a vallásos alapokon is nyugvó konzervatív szemlélet, mind a hatóságok „amiről nem beszélünk, az nincs” szavakkal jellemezhető nemi étellel kapcsolatos magatartása hozzájárult az abortuszok számának növekedéséhez.

A fogamzásgátló eszközök elterjedtségének hiánya mellett a gyermekvállalási kedv megváltozása is okozhatta az abortuszok magas számát. A családi gazdaságok felbomlásával, ami a Sztálinvárosba érkezők esetében különösen érzékelhető volt, a gyermekek munkaerő-értéke a családon belül fokozatosan megszűnt, így a két-háromgyerekes családmódel általánosan elfogadottá vált. Ezt támasztja alá az is, hogy Sztálinvárosban a legtöbb abortuszt olyan asszonyokon hajtották végre, akiknek már két vagy három gyermekük volt.

Különösen a szegénynek tartott csoportok tagjai — ahol a gyermekszám magasabb volt az átlagosnál — fértek hozzá nagyon nehezen a fogamzásgátló eszközökhöz. A nők befolyása a gyermekvállalásra ezeknél a csoportoknál különösen csekély volt. Ezért fordulhatott elő az, hogy a nem kívánt terhesség megszakítását maguk a férfiak is kérték. Erre példa az egyik sokgyermekes apa levele, aki felesége „felelőtlen” magatartására hátrította a felelősséget: „T. Abortusz Bizottság! Nehéz és kényes kéréssel fordulok Önökhöz. 6 gyermekes családom vagyok, egyedül dolgozom, havi jövedelmem 1600 Ft + családi pótlék. Feleségem kb. 4-5 hónapos terhes. Könnyelműségéből nem jelentkezett időben Önöknél. Én csak a tegnapi napon tudtam ezt meg. Azzal hitegettem, hogy műtéti beavatkozással fogják terhességét megszakítani és egyidejűleg megakadályozzák a további terhesség lehetőségét. Most azért fordulok Önökhöz, hogy járuljanak hozzá feleségem terhességének megszakításához. Indokul néhány tény: 8-ad magammal 1600 forintból nem tudom eltartani gyermekeim, igen sokat nélkülöznek így is. Felelőtlenség lenne még egy hetedik gyermeket a világra hozni ilyen nagy szegénységbe, hiszen abból a kevésből, ami a már meglévő hatnak jut, el kéne venni a hetediknek. Sem bútorom, sem ágyneműm, semmim sincs. Az idén négy gyermekem fog már iskolába járni, mint tudják, ez fokozott foglalkozást kíván és főleg tetemes kiadást. Hogyan merjem a felelősséget vállalni még egy hetedik gyermek felneveléséért. Büszke és elégedett leszek, ha a meglévő hattal szemben eleget fogok tudni tenni apai kötelességemnek. Sajnos azt is el kell mondanom, hogy *feleségem teljesen alkalmatlan ilyen nagy család rendben tartására*, hiszen már a meglévőket sem tartja úgy rendbe, mint ahogy kell. Ezért a nyár folyamán a Városi Tanács és a Párt Végrehajtó Bizottsága állami gondozásba akarta adni gyermekeimet és csak az én kérésre álltak el attól. Ilyen körülmények között igen nagy felelőtlenségnek tartom amúgy is nagy családomat még szaporítani. T. Bizottság, meg kívánom jegyezni, hogy 1954-ben

feleségemtől 7 hónapos terhes állapotban már vettek el gyermeket a kórházban, hasonló indokok alapján. 9 éve kezelnek idegbetegséggel, 65%-os csökkent munkaképességű vagyok, nem érzek magamban elég erőt ahhoz, hogy *feleségem gondatlansága és könnyelműsége miatt* még egy emberi életet tegyünk ki a nélkülözésnek és a rendes családi élet hiányának. Bízom abban, hogy Önök, akik annyit tapasztaltak az életben, kérésemben meglátják a szülőnek a gyermekei iránti felelősségét s az *én esetemben az anya felelősségét* is én viselem, és a felelősséget elsősorban a már meglévő gyermekek iránt. És ha Önök ezt meglátják, döntésük nem lehet kételkedős.” A Technikum negyedben élő férjet kérésére a bizottság személyes meghallgatásra rendelte be.⁴⁵ A hozzáférhető iratokból nem derül ki, hogy végül megszakították-e a terhességet, de az igen, hogy a feleség terhességének ügyében a férj eljárását is jogosnak tartották.

A fenti esetből — azon kívül, hogy a férj az asszony hibájának és felelősségének tartja a teherbeesést — az is kiderül, hogy sokan már igen előrehaladott állapotban akarták megszakítani a terhességüket. Az abortusz liberalizálása után sem szüntek meg a tiltott művi terhesség-megszakítások. Baranya megyében például még 1957-ben is a spontán vetélések aránya 64% volt az összes vetéléseken belül, az országszerte egyöntetűen tapasztalható 20–25%-kal szemben, ami arra utal, hogy a spontánnak jelölt vetélések jelentős része illegális beavatkozás eredménye volt.⁴⁶ Sztálinvárosban illegális formákhoz sokszor azok nyúltak, akiket az abortusz-bizottság, általában a terhesség előrehaladott volta miatt, elutasított, vagy azt hallották, hogy „a Kórházban nem érzéstelenítenek és nagyon fáj”, vagy tájékozatlanságuk miatt nem tudtak róla, hogy kórházban is végeznek abortuszt.⁴⁷ A tiltott műtétért P.-nénél 300–400 forintot fizettek 1957–1958-ban⁴⁸, ami alig haladta meg a kórházi abortuszért fizetendő 210–300 forintos térítési és ápolási díjat.⁴⁹ A kórházi térítési díj pontosan azoknak a családoknak jelentett nagyobb terhet, amelyeknél elsősorban szociális okok indokolták az abortuszt, és mivel ezek a csoportok a legkevésbé iskolázott rétegekből kerültek ki, a születésszabályozás eszközeként szinte kizárólag az abortuszt használták. N. Mátyásné „kezelése” jóval olcsóbb, viszont veszélyesebb is volt: a tanúk többsége itt csak 100–150 forintot fizetett.

45 FML XXIII. 510. 3. d. 1958. 01. 07; 1958. 01. 11. Kiemelés tőlem.

46 *Barsy–Miltényi*, 1958. 226–248. p.

47 FML Sztálinvárosi Városi Bíróság iratai. Büntetőpercek. 5. d. 1959. III. 144/1959. P. Istvánné és társai ellen indított eljárás magzatelhajítás büntetőjében. (A továbbiakban: P. Istvánné és társai.) P. Istvánné vallomása; P. Rozália vallomása.

48 Uo.

49 *Miltényi Károly–Szabady Egon: Az abortuszhelyzet Magyarországon; demográfiai és egészségügyi összefüggések*. In: *Demográfia*, 7. (1964) 2. 303–309. p.

A tiltott abortuszokat végrehajtó személyek többnyire csak akkor kerültek a rendőrség látókörébe, ha valamelyik páciensük a szakszerűtlen beavatkozás miatt kórházi utókezelést igényelt. Sztálinvárosban 1959-ben és 1962-ben is folytattak eljárást „magzatelhajtás büntette miatt” tiltott abortuszokat már évek óta végző asszonyok ellen.⁵⁰ A perek során kihallgattak számos olyan nőt is, akiken a vádlatok abortusz hajtottak végre, ezért a perek során felvett tanúkihallgatási jegyzőkönyvekből több adat maradt fenn az abortuszra vállalkozó nőkről, mint a legális abortuszra jelentkezőkről, akikről csak az abortusz-bizottság összesítő jelentései tudósítanak.

Az illegális abortuszt vállaló nők életkora 17-től 35 éves korig terjedt. Többségük sokgyermekes családból származott (4-6, egyes családoknál 11 gyermek) és legtöbbszörnek vagy két gyermeke volt, vagy gyermektelenek voltak. Apjuk foglalkozásaként a túlnyomó többség a „napszámos” vagy a „földműves” kategóriát nevezte meg. Az asszonyok élettársai vagy férjei között többnyire segéd munkások szerepeltek, de előfordult szakmunkás is. A férjzettek vagy élettárral rendelkezők háztartásbeliek voltak, míg az egyedülálló nők között akadt segéd munkás, óvónő, adminisztrátor — így foglalkozási szempontból igen heterogén volt a csoport. Úgy tűnik, a fenti jellemzők közül a nők foglalkozási státusza volt legkisebb összefüggésben az abortusszal. Persze ebből a mintából nem lehet messzemenő következtetéseket levonni, hiszen ezek a nők sokszor az átlagosnál tájékoztatlanabbak voltak, és ezért nem vették igénybe a kórházi abortuszt, így köztük valószínűleg magasabb lehet az alacsonyabb foglalkozási státusszal bírók aránya, mint a kórházi abortuszt választóknál.

A demográfiai-foglalkozási jellemzőkhöz képest sokkal nagyobb eltérés mutatkozik az abortuszok egyéni okai között. Egy fiatalasszony elmondása szerint: „Egy reggeli időben, mikor tejet vittem haza az üzletből, a Gábor Áron utcában találok B.-né nevű fiatalasszonnyal. Megálltunk és beszélgettünk. Érdeklődött, hogy hogy van a kisfiam, aki ezen időben már kb. 3 hónapos volt. Én mondtam neki, hogy jól, de ugyanakkor panaszkodtam neki, hogy ismét teherben vagyok. Erre azt mondta, hogy nem kell búsulni, tud egy asszonyt aki egy port ad be és a terhesség megszakad nálam”.⁵¹

Egy kétgyerekes anya, akit visszautasított a kórház: „1958 év szeptember havában nem jött meg a menstruálásom. Megijedtem, hogy terhes vagyok és ezért el-

50 P. Istvánné és társai; FML Sztálinvárosi Városi Bíróság. Büntetőpercek. 10. d. 1962. III. 116/1962. N. Mátyásné és társai ellen indított eljárás magzatelhajtás büntetéseben. (Továbbiakban: N. Mátyásné és társai.)

51 FML P. Istvánné és társai, H. Jánosné vallomása.

mentem a helybeli nőgyógyászatra. Az orvos a vizsgálat után azt mondta, hogy nem vagyok terhes, de ha megjön a menstruálásom, akkor utána menjek fel, hogy majd adnak valami besugárzást, mivel előzőleg már négy⁵² esetben voltam kaparásoson. Ezt követőleg két hét múlva sem jött meg, féltem a kaparástól, és mivel hallottam előttem ismeretlen asszonyoktól, hogy P.-né foglalkozik magzatelhajtásokkal, látásból én egyébként ismertem, felkerestem lakásán és kértem, hogy szakítsa meg nálam a terhességet⁵³

Egy 18 éves nő, aki mással élt együtt, mint akitől a gyerek volt: „1958. január 6. óta közös háztartásban élek Gy. Lászlóval. Amikor összekerültünk én három hónapos terhes voltam K. József baracsi lakostól. [?] Mivel nem voltam megesküdvé Gy. Lászlóval és nem tőle voltam terhes, így nem akartam a gyermeket meghagyni. Én a kórházban akartam a terhességet megszakítani, azonban úgy tudtam, hogy csak annál szakítják meg a terhességet, akinek három gyermeke van.”⁵⁴

Egy óvónő, aki válófélben volt férjétől: „Elmondtam neki [P.-nének], hogy milyen bánatom van. P.-né akkor azt mondta, hogy miért nem megyek orvoshoz. Én erre megmondtam P.-nének, hogy nem mehetek, mert akkor a férjem megtudja”.⁵⁵ A róla írt munkahelyi jellemzésben ezt írták: „Több férfi is kihasználta tapasztalatlanságát, ezt azért nem tudtuk felróni neki, mivel minden esetben maga döbönt meg legjobban a következményektől, mindegyik kapcsolata a lehető legnagyobb lélektani megrázkódtatással végződött”.⁵⁶

Egy másik asszony, aki éppen a „fészekrakás” alatt lett terhes: „O. Béláné terhelttel a Kiskereskedelmi Vállalatnál egy munkahelyen dolgoztam és panaszkodott nekem, hogy 6 hónapos a gyereke, fiatal házások és bűtort, egyebeket kellene vásárolniuk és ismét teherbe esett. Mondta, hogy szeretné megszakítani a terhességét”.⁵⁷

És persze igen gyakori eset volt, hogy a „lányanyaságtól” jobban félt valaki, mint az abortusztól: „Tekintve, hogy vőlegény jelöltjétől terhes maradt, s az esküvőt még nem tudták megtartani, mivel lakásuk nincs, így arra az elhatározásra jutott, hogy elvéteti a gyereket”.⁵⁸

A terhességmegszakításokat végző asszony férje — az asszony vallomása szerint — a terhességmegszakításokról nem tudott, csupán arról, amit saját magának

52 A tárgyaláson tett vallomása szcrint 5–6 alkalommal.

53 Uo. H. Béláné vallomása.

54 Uo. P. Rozália vallomása.

55 Uo. Gy. Lászlóné vallomása.

56 Uo. 1959. 03. 26.

57 Uo. Tárgyalás jegyzőkönyve. 1959. 05. 14. P. Istvánné vallomása.

58 FML N. Mátyásné és társai. 1962. 03. 03.

végzett: „Férjemnek nem tűnt fel, hogy pénzem van, mert kézimunkázni szoktam másoknak, amióta nem dolgozom”. Persze lehet, hogy mindezt azért mondta, ne hogy férjét is perbe fogják bűnrészségért. A terhességmegszakításokat igen kezdetleges módszerrel végezte: „Még a tanfolyam alatt Szegeden, szülésznőktől hallottam azt, hogy szappanos-jódos vizes oldat alkalmazásával, illetve befecskendezésével a terhességet meg lehet szakítani. Az eszköz egy krisztér volt, mely gumilabda megfelelő üvegcsővel, melyet általában háztartásokban szoktak tartani”.⁵⁹ A másik terhességmegszakítási módszer — amit a másik perbefogott vádlott alkalmazott —, jóddal kombinálva mályvagyökér alkalmazása volt: „N.-né engem lefektetett az ágyra, majd a párna alól kivette az előre összetekert mályvagyökeret, majd hozott egy lavort, melybe jódos vizet készített, s a mályvagyökeret ebbe a jódos vízbe megmosta, s utána felnyomta a méhembe. Majd közölte velem, hogy a mályvagyökeret addig hagyjam fenn, amíg meg nem indul a vérzés”.⁶⁰

P.-né ügyében a bíróság igen enyhe ítéletet szabott ki az elsőrendű vádlottra: egy év börtönbüntetést, amelyet három év próbaidőre felfüggesztett. A további vádlottakkal szemben a bíróság a bűnösség megállapítása és büntetés kiszabásának mellőzésével a büntetőeljárást megszüntette. A bíróság P. Istvánné esetében azzal magyarázta az enyhe ítéletet, hogy nehéz anyagi helyzetben volt (férje csak 1200 forintot keresett), továbbá a „cselekményeket csupán a hozzáférők kérésére, és nem üzletszerűen követte el”. A többi vádlott büntetésétől pedig azért tekintettek el, mert „a Minisztertanács rendelete alapján 1956. július 1. napjától lehetőség van arra, hogy a terhes nők terhességüket megszakítsák, ezért a bíróság megítélése szerint a cselekmény olyan csekély jelentőségű, hogy a törvény szerint alkalmazható legenyhébb büntetés is szükségtelennek látszik”⁶¹ 1957-ben, B. Albertné és társai esetében is alkalmazhatták volna ezt az indoklást, mégsem tették. Mindez magyarázható azzal is, hogy 1959-ben már sokkal elfogadottabb volt az abortusz, mint két évvel korábban, amikor a hasonló per során két éves letöltendő börtönbüntetést is kiszabtak az egyik vádlottra.

Az 1962-es eljárás során nem azért született szigorúbb ítélet, mert magát a terhességmegszakítás nagyobb bűnnek tekintették, hanem azért, mert akkor az N. Mátyásné ellen folytatott eljárás során „társadalomra veszélyesnek” ítélték N. Mátyásné „kuruzsló módon, szinte középkori eszközökkel végzett eljárásait”, melyek miatt több személyt kórházba kellett szállítani. Ezenkívül az is súlyosbító körülmény volt a bíróság szemében, hogy N.-né „megfelelő jövedelemmel rendel-

59 FML P. Istvánné és társai. Tárgyalás jegyzőkönyve. 1959. 05. 14. P. Istvánné vallomása.

60 FML N. Mátyásné és társai. F. Aranka vallomása. 1962. 02. 10.

61 FML P. Istvánné és társai. III. 144/1959/5. számú ítélet.

kezik és az általa elkövetett bűncselekmények egy részét nyereségvágyból követte el". Ennek megfelelően a bíróság N. Mátyásnét egy év hat hónapi letöltendő börtönbüntetésre ítélte.⁶² Az állam ebben az esetben tehát nem a magzatelhajtást kívánta megakadályozni, hanem a beavatkozásra jelentkező nők egészsége felett kívánt őrködni.

A perek során tett vallomásokban közös: a terhes nők a munkahelyi vagy szomszédsági környezetből szerzett ismerősök révén jutottak el a terhességmegszakítást végző személyhez. Többen közülük sokadszorra szakították meg terhességüket, tehát bevált születésszabályozási módszerként tartották számon az abortuszt. Ugyanakkor néha maguk az asszonyok is akkora bűnnek érezték tettüket, hogy még férjüknek sem mondták meg. Közülük sokan valószínűleg azért nem mentek a kórházba, hogy titokban tartsák az abortuszt. A tiltott terhességmegszakítások száma ugyan csökkent, de továbbra is alternatívát kínált, főleg az olyan nők számára, akik a legnagyobb titokban akarták tartani terhességüket. Az abortusz továbbra is létező — bár a korábbinál enyhébb — elítélése tehát közvetve hozzájárult a „tiltott magzatelhajtások” fennmaradásához.

Az is előfordult, hogy egyes betegek részére biztosították az abortusz-bizottság megkerülésének lehetőségét. Ennek egyik oka az volt, hogy így a vetélő nő mentesült az egyébként kötelező kórházi ápolási díj megfizetésétől, és megkapta (egyébként szünetelő) táppénzét. Ezek az abortuszok a statisztikában a „spontán vetélés” kategóriában jelentek meg.⁶³ Az, hogy az ilyen „spontán abortuszokat” fokozatosan „művi abortuszként” vették számba a hivatalos statisztikákban, oda vezetett hogy Magyarországon 1958-ban 18, majd 1959-ben 5%-kal emelkedett a művi abortuszok száma. 1959 volt az első olyan év Magyarországon, amikor a statisztika is azt mutatta ki, hogy a művi abortuszok száma meghaladja az élveszületések számát.⁶⁴

1960-ban 26 ezer nőre kiterjedő kérdőíves vizsgálatot végeztek. A vizsgálatba olyanokat vontak be, akik szülés, művi vagy spontán vetélés, valamint méhen kívüli terhesség miatt kerültek a vizsgálat idején kórházba. A kutatás közel teljes képet adott a teherbeesett nőkről, kivéve azokat, akik otthon szültek. A vizsgálatba bevont adatai szerint a teherbeesett nők 90%-a házas volt, ami persze nem jelenti azt, hogy a teherbeesés pillanatában is ennyien lettek volna azok. A lakóhely típusának szempontjából lényeges eltérések mutatkoztak. A vidéki városi nők gyak-

62 FML N. Mátyásné és társai. III. 116/1962 /3. számú ítélet.

63 *Miltényi*, 1960. 424–436. p.

64 Uo. 1958-ban: 145,6 ezer művi abortusz, 158,4 élveszületés. 1959-ben: 152,4 ezer művi abortusz; 151,2 ezer élveszületés.

rabban lettek várandósak, mint a falusiak, és alacsonyabb szülési gyakoriságuk csak a lényegesen magasabb művi vetélési arányuknak volt tulajdonítható.

„Durván számítva a falvakban minden második, a vidéki városokban minden harmadik, Budapesten pedig minden negyedik teherbeesést követ szülés. A művi vetélési arány a vidéki városokban megközelíti a budapestit. Lényeges különbség azonban, hogy míg Budapesten a legmagasabb vetélési gyakoriság a legalacsonyabb teherbeesési arányszámmal párosul, s így a szülés gyakorisága a vidékinek kevesebb mint fele, addig a vidéki városok magas művi vetélési aránya az országosan legmagasabb teherbeesési arányból származik, s szülési arányuk lényegesen közelebb van a falvakéhoz, mint a budapestihez”.⁶⁵

Sztálinvárosban azért volt arányait tekintve több abortusz, mert az eredménytelen fogamzásgátlási módszerek miatt magasabb volt a teherbeesési arányszám, azonban a gyermekszülési hajlandóság csökkent — a budapestihez hasonlóan. Ezért a hatástalan fogamzásgátlási módszereket alkalmazó teherbe esett nők többsége abortált. Tömören fogalmazva: egy sztálinvárosi asszony olyan gyakran esett teherbe, mint a „falusiak”, és emiatt — alkalmazkodva a „városi családmódelhez”⁶⁶ — gyakrabban abortált, mint a „pestiek”. A városi születéskorlátozás hatása intenzívebb volt, ezért a városi lakosság részarányának növekedése a termékenységet országosan csökkentette.

A gyermekvállalási kedvre számos tényező volt hatással, amint az kiderült az 1960-as országos adatfelvételből. Minél közelebb állt egy házaspár a társadalmilag leginkább elfogadott korkülönbséghez (férj 1-9 évvel idősebb), annál nagyobb volt a nők szülési hajlandósága. Azokban a családokban, ahol egy női felmenő (anyós) élt egy háztartásban a családdal, alacsonyabb volt a szülési kedv, mint ahol egy férfi felmenő (após) élt együtt. Feltehető, hogy ebben az anyós és a fiatal házaspár közti gyakoribb súrlódási lehetőség játszott szerepet; úgy vélték, hogy az „após” és a fiatal házaspár viszonya általában kedvezőbb volt.

A kereső nők között a szellemi dolgozó nők több gyermeket szültek, mint a fizikai alkalmazottak. Ezzel szemben az eltartott nők közül azoknak az asszonyoknak született több gyermeke, ahol a férj fizikai dolgozó volt, szemben azokkal, akiknek a férje szellemi dolgozó volt. A kereső nők általában kisebb családra törekedtek.

A jövedelem, a felmérés adatai alapján, nem befolyásolta az első gyermek megszületését, ezzel szemben a második gyermek vállalása és a jövedelem nagysága között fordított arány állt fenn, vagyis minél alacsonyabb volt egy család jövedelme, annál valószínűbbnek tűnt, hogy második gyermeket is vállal. Ez is cáfolja azt a

65 *Miltényi*, 1962. 33–72. p.

66 Városiak átlagos gyermekszáma: 1,6; falun: 2,2. Uo.

maig élő sztereotípiát, miszerint a jövedelem emelkedésével nő a gyermekvállalási kedv. Minél magasabb volt egy család jövedelme, annál kisebb volt az esély arra, hogy második, majd harmadik gyermeket vállaljanak. Az „átlagos életszínvonal” javulásától tehát önmagában nem nőtt a gyermekvállalási kedv. Ugyanígy nem mutatott lényeges különbséget a szülő nők lakáshelyzet alapján történő csoportosítása: a főbérletben élő nők gyermekvállalási kedve csak a második gyereknél és csak árnyalatnyival volt magasabb a társbérletben vagy albérletben élő nők gyermekvállalási kedvénél.

A fogamzásgátlásként alkalmazott módszer és az iskolai végzettség között szoros összefüggés mutatkozott. A hatékonynak minősített módszereket a legiskolázottabb, míg a „coitus interruptus”-t a legiskolázatlanabb réteg alkalmazta leggyakrabban. A művi fogamzásgátló eszközök közül — a teherbeesés okaként a „coitus interruptus” mellett — a „condom” mellőzése és minőségi hibájának említése fordult elő leggyakrabban.⁶⁷

A születéskorlátozás — mivel a gyermekvállalási kedv nem mutatott szoros összefüggést sem a jövedelmi, sem a lakáshellyel — Magyarországon az ötvenes években nem a családok anyagi viszonyai miatt változott meg. Az ötvenes évek végi életszínvonal-emelkedés nem a szülési kedvet fokozta, hanem a családok egyre urbanizáltabb életvitelét mozdította elő. Ezért a nők körében sokkal elfogadottabbá vált az egy, illetve két gyerekre törekvés. A női szerepkör szubjektív megítélésének változása miatt a születéskorlátozás intenzitása nagyrészt a meglévő gyermekek számától függött. A születéskorlátozás leghatékonyabb eszközeként alkalmazták az abortuszt, a hatásos fogamzásgátló szerek korlátozott hozzáférhetősége miatt, illetve a fogamzásgátlási módszerekkel kapcsolatos tájékozottság hiányában. Különösen a vidéki városokban — köztük Sztálinvárosban — szerzett elsőbbséget a születésszabályozásban az abortusz a fogamzásgátlással szemben. Minden valószínűség szerint kellő felvilágosítás és a hozzáférhetőség biztosítása esetén a nők többsége a hatékony fogamzásgátlást választotta volna az abortusz helyett.

Mindez összefüggésben állt azzal is, hogy a férfiak által uralt házasságokban a hagyományos szexuális normákhoz alkalmazkodó férfiak számára egyszerűbbnek tűnt, hogy kifizessék a feleség — akár többszöri — abortuszát, mint hogy „condomot” használjanak. A születéskorlátozás terjedése és a gyermekvállalási kedv csökkenése elsősorban a családi élet kereteinek, az urbanizálódó életformára fokozatosan áttérő családok szerepstruktúrájának megváltozásából fakadt. Az életszínvonalhoz csak annyiban volt köze, hogy a magasabb jövedelmű családok kevesebb

67 Uo.

gyermeket vállaltak. Sztálinváros a fogamzásgátlás szempontjából „falusias”, gyermekvállalási kedv szempontjából pedig inkább „városias” településnek számított, ahol ennek következtében az abortusz vált a születésszabályozás szinte kizárólagos eszközévé.

Dokumentumok

Levelek egy „megesett” asszonynak

A gyermekvállalás és születésszabályozás kérdéskörében kutatók többnyire statisztikai jellegű forrásokra kénytelenek támaszkodni. Igen kevés olyan narratív forrás maradt fenn, amiből kiderül, hogy a múltban miért vállaltak gyereket, illetve hogyan szabályozták a születések számát. A hivatalos iratok, amelyek a kérdéskörben születtek, inkább a kor elvárásait tükrözik, mint a mindennapi szereplők valós mozgatórugóit. A magánlevelezések — főleg ha hétköznapi szereplőkről és nem politikusokról van szó — általában nem tartoznak a levéltárak fő gyűjtőkörébe. Az alábbi forrás — amely elsősorban egy magánlevelezés — is azért került a levéltár birtokába, mert „hivatalos iratokhoz” csatolták bizonyítékként. A levelek írói alacsony iskolázottságú emberek, ráadásul a főszereplő, a terhebe esett anya levelei nem maradtak fenn, csak azok, amelyeket neki írtak. A forrás értékét elsősorban az adja, hogy nem a hivatalok vagy a közvélemény magatartása, hanem egy szűkebb környezet (mikroközösség) viselkedése ismerhető meg belőle egy olyan konfliktushelyzetben, amit egy nem kívánt terhesség okozott.

A nevek monogrammal való rövidítésére a személyiségi jogok tiszteletben tartása végett volt szükség. A levelek eredeti formájukban jelentősen, helyenként már-már megértést zavaróan eltérnek mind a korabeli, mind a mai helyesírás szabályaitól (szavak egybeírása, központozás elhagyása), ezért ezeket, az érthetőség kedvéért a mai helyesírás szabályainak megfelelően közlöm. Helyenként azonban megőriztem a szövegek eredeti, kiejtési formákra utaló formáját, mivel enélkül teljesen elveszne a levélváltás eredeti hangulata. A nehezen értelmezhető mondatok kiegészítését []-be zártam. Pontokkal [...] a dokumentumok szövegéből kihagyott részeket jelöltem (ezek sok esetben szintén védelemre szoruló személyes adatok). Az eredetiben kiemelt szövegrészeket kurziválással jelöltem. A szövegekben szereplő, magyarázatot igénylő utalásokra vagy rövidítésekre a lábjegyzetekben adok felvilágosítást. A levelek időrendi sorrendje helyenként nehezen megállapítható,

miel a levélírók nem keltezték leveleiket. A borítékok pedig felbontásuk után összekeveredtek. Leginkább csak arra engednek következtetni, hogy mikor küldték el a leveleket (1956 tavaszától 1957 tavaszáig), de a levelek időrendjének megállapításához nem segítenek hozzá. A levelezés előtt közlöm a sztálinvárosi bírósághoz az ügyben benyújtott keresetlevelet, bár az időben a magánlevelezés után keletkezett. Ennek oka, hogy így érthetőbbé válnak a levélírók indítékai és a szereplők kapcsolatrendszere.⁶⁸

1.

Sz. Sándorné felperesnek Sztálinvárosi Városi Bírósághoz benyújtott keresetlevele L. Vince alperes ellen

Sztálinvárosi Városi Bíróság keresetlevele Sz. Sándorné állásnélküli sztálinvárosi (Liszt Ferenc kert [?]) lakos felperesnek L. Vince Dunai Vasmű dolgozója, sztálinvárosi (Táncsics Mihály u. [...]) lakos alperes ellen 2000 Ft szüléssel kapcsolatos költségek, valamint gyermektartásdíj és járulék iránt. 1957. augusztus 16.

Tisztelt Városi Bíróság!

Férjemmel, Sz. Sándorral 1956. május [...] -én kötöttem házasságot. Mivel ez részemről kényszerházasság volt, a szüleim kívánságát teljesítettem csak vele, ezért a házasságkötés után nyomban elhagytam férjemet, vele egy napot sem voltam közös háztartásban. Férjem hazament Dunaföldvárra, míg én Sztálinvárosban maradtam.

1956. augusztus 20-án Liszt Ferenc kert [...] sz. alá, L.-ékhez mentem lakni. Itt megismerkedtem L. Vincével, akivel az éjszakát rendszeresen együtt töltöttem. L. Vincétől teherbe estem s a gyermekem megszületése már csak napok kérdése.

L. Vince 1957. május 1-én Táncsics Mihály u. [...] sz. alá költözött s megházasodott.

Személyem miatt az anya és fia között nézeteltérés támadt, ezért a család békéje kedvéért saját elhatározásomból felmondtam állásomat a Vaskohászati Kemence-építő Vállalatnál és hazamentem Sz.-be.⁶⁹ Mivel értesültem róla, hogy áldozatvál-

⁶⁸ A forrás lelőhelye: FML XXXI. 18. Dr. Tirpák Endre ügyvéd iratai. 6. d. 6/17. ügy.

⁶⁹ Sztálinvároshoz közeli alföldi község.

lálásom hiába volt, ezért visszaköltöztem Sztálinvárosba és azóta ismét L.-éknél lakom.

Ennek következtében nem kapok táppénzt jelenleg sem, és nem fogok a szülés után sem kapni. Babakelengyét is magamnak kell beszereznem, bár ezidőszerint semmiféle jövedelmem sincs.

A 7/53. M. T. sz. rendelet előírja, hogy az, akinek apaságát valószínűsítik már a gyermek megszületése előtt, ideiglenes határozattal arra kötelezhető, hogy a gyermek első három havi eltartásának költségeit a szülés után előleges havi részletekben a gyermek részére fizesse meg. A rendelet értelmében az apa arra is kötelezhető, hogy ideiglenes intézkedés következtében az első három havi tartást helyezze letétbe.

L. Vince tudja, hogy szülés előtt állok és mégsem tartotta kötelességének, hogy a szülés előtti 6 hét tartási költségeit rendelkezésemre bocsájtja. Ugyancsak nem intézkedett, hogy a szülés utáni 6 héten keresztül való tartásom biztosítva legyen.

A születendő gyermekemmel kapcsolatban komoly kiadásaim merültek fel, amit a már felhívott rendelethely értelmében külön igazolás nélkül is tartozik az apa megtéríteni. Ezeket a költségeket 2000 Ft-ban állapítom meg.

L. Vince a Dunai Vasmű dolgozója és havi jövedelme meghaladja a 2000 Ft-ot.

Az előadottak alapján kénytelen vagyok L. Vince ellen kívüljelzett és igazolt ügyvédem útján keresetet indítani és kérni, hogy keresetem tárgyalására tüzzön ki a tisztelt városi bíróság sürgős határnapot, arra a peres feleket idézze meg és a megtartandó tárgyaláson L. Vince alperest arra kötelezze, hogy fizesse meg nekem a gyermekszüléssel kapcsolatban felmerülő költségeimet, beleértve a szülés előtti és a szülés utáni 6 hét tartási költségeit 2000 Ft összegben, valamint a gyermek első három havi tartásának összegét helyezze letétbe, majd a gyermek megszületésétől kezdődőleg fizessen meg nekem elsődleges havi részletekben 400 Ft gyermektartási díjat és viselje ezen per költségeit is.

Tisztelettel:

Sz. Sándorné
felperes

2.

Az ügyvédi irodában felvett tényállás

Felvéve 1957. augusztus 12-én, dr. Tirpák Endre sztálinvárosi (Kossuth Lajos u. 27/a. sz. alatti) ügyvéd irodájában.

Megjelenik: Sz. Sándorné, ezidőszerint állás nélküli sztálinvárosi (Liszt Ferenc kert [...] sz. alatti lakos) és előadja az alantiakat.

Férjével 1956. május hó [...] -én kötött házasságot, azonban a házasságkötés után nyomban különváltak, mivel a házasság csak szülői kívánság kedvéért kötött meg.

Liszt Ferenc kert [...] sz. alá, L.-ékhez ment lakni és 1956. augusztus 20-tól 1957. február 1-ig közös háztartásban élt L. Vincével. L. Vince fizetését édesanyjának adta haza és Sz. Sándorné pedig L.-éknél kosztolt, de az éjszakát rendszeresen együtt töltötték.

1957 tavaszán L. Vince megházasodott és elköltözött 1957. május 1-én Tánscsics Mihály u. [...] sz. alá és azóta is ott lakik.

Az együttélésünk következtében teherbe estem és a napokban esedékes gyermekem világra hozása.

Tekintettel arra, hogy L.-né ellenezte fia házasságát és emiatt nézeteltérés támadt közöttük, a családi békesség kedvéért a V.K.V.-nál betöltött állásomat ott hagytam és hazamentem szüleimhez Sz.-be. De tekintettel arra, hogy ez a kibékülés nem következett be, visszajöttem és jelenleg is L.-éknél lakom.

A felmondásom következtében nem vagyok biztosított és így a gyermek születésével kapcsolatos költségeket saját magamnak kell viselni. Előreláthatólag 2000 Ft-ot tesz ki az az összeg, amibe nekem a gyermek világra hozatala bele fog kerülni. Ezen túlmenőleg igényt tartok a gyermek világrahozása után a rendszeres gyermekmegtartási díjra is.

Kérem tehát, hogy L. Vince ellen a szülési költségek és a gyermekmegtartás miatt a peres eljárást tegye folyamatba és engem ennek kapcsán képviseljen.

Tiszteletdíj a munkától függően a későbbiek folyamán kerül megállapításra.

K.m.f.

Sz. Sándorné

3.

L. Vince anyjának levele Sz. Sándornénak

Kedves kislányunk, Icu kám, a leveled megkaptuk, amelyet már alig vártam, de inkább jobban téged vártalak és alig várom, hogy mit írsz, de mikor olvasta a Julika, hogy leestél, úgy elszorodtam, és még annál jobban, mikor olvastam ezt. Nem tudom elképzelni, hogy megint ki pletykált valamit össze drága gyermekem, ha a szívem tudnám kitenni, akkor talán hinnél nekem, de én már megszoktam azt, hogy valaki mindig a száján hord. Drága kislányom, az Erzsi kibékült és visszaköltözött a férjéhez. A Vince már volt kétszer itthon, de a geci Mari néni még nem. De egyelőre nem is hiányzik. Kaptam esküvői képet és betettem rámában, ha lehet, gyere, mert itt mindig van helyed és ha éjjel jössz, akkor is nyitva áll az ajtó előtted, mert én téged nagyon szeretlek. Úgy érzem, hogy nem tudok élni nélküled, majd a szívem szakadt, mikor elolvasta a Julika. Úgy írtam, ahányszor a képedre nézek, a szemem megtelik könnyel. Mert olyan jó nem volt senki hozzám, mint te. Ha bírsz, gyere fizetésre, ha pedig nem, akkor elküldöm a pénzt postán, mert csak 70 forintot kaptam a postástól. A csekket itt küldöm. Hogy lásd, mi fizetést kaptál, Irénéknek írd meg a rádió és a petróleumfűző végső árát, mert akkor ők megveszik. Más nem írok, maradok hozzád örök hűséggel és számtalan csókom ezrével: a te édes mamid és papád. A gyerekek is csókolnak.

Kedves néni!

Én csak azt kérem, hogy az én kis lányomra nagyon vigyázzanak, mert én úgy szeretem, mintha csak én szültem volna, mert ő végtelen jó volt hozzám, és én sohasem tudom őt a szívemből kizárni. De remek lesz, talán az álmom valóra válik és örökre egymásnál leszünk, mert én még remélem, hogy minden jó lesz. Csak tessék meggyőzni, hogy ne higgyek semmi pletykának, mert ha ő ilyet ír, az nekem nagyon fáj. Most nem írok nagyon sokat, gondolok magukra. Választ.

4.

Juliska levele Sz. Sándornénak⁷⁰

Kedves Ilonka néni!

Én hála a Jó istennek, egészséges vagyok, melyet magának és a néniééknek kívánok.

Levelét megkaptuk, melynek nagyon örültünk és vártuk.

Kedves Ilonka! Nagyon vigyázzon magára, hogy ezt a pár hónapot már egészségesen megússza. Ilonka siessen haza, mert már nagyon várjuk. Higgye el, olyan rossz, hogy maga nincs itt köztünk, mert már úgy megszoktuk.

Most mást nem írok, számtalan csókom, ezret küldöm a messze távolból, Juliska. Választ várok.

5.

L. Vince levele Sz. Sándornénak

Drága Ilonkám, tudatom veled, hogy szerencsésen megérkeztem és egészséges vagyok, melyet neked is tiszta szívből kívánok. Drágám, nem tudom elfelejteni azt az estét, amit a Duna parton együtt töltöttem veled, hidd el, édesem, még mindig az eszemben van az az élmény, az a holdvilágos éjszaka és a te jóságod és a szereteted, még mindig érzem azokat a boldog perceket. Édesem, tudom, hogy nem hiszel nekem, gondolod, hogy kalandra vágyok, nagy a céloom, érzem el és utána úgy gondolod, hogy lelépek. Nem édesem, ezt nem szabad és nem is tudnám megtenni, higgye el, szeretem magát és szeretni is fogok. Mindent írjon meg pontosan. Mást nem írok, csak azt, hogy szeretem. Millió csókom küldöm a távolból, aki soha el nem felejtí, igaz hű szerelme,

Vince.
választ

70 A 3-as szám alatt közölt levél hátlapjára írva.

6.

L. Vince anyjának levele Sz. Sándornénak

Kedves kislányom, ha megkapod a levelem, rögtön gyere, de úgy gyere, hogy nem mész többet vissza, mert a papa azt mondta, hogy elférsz köztünk és hozd a ruháidat, ha még nem adtad fel a bőröndöt, akkor csomagolj mindent össze és gyere haza, mert én nem tudok nélküled élni, bárki akármit beszél, én megmondtam a Bözsinek is, ha nem tetszik, akkor otthon maradnak, mert terólad nem mondok le, mert ha mindenki eldob én akkor sem hagylok el, és a Bözsi nem haragszik, ő is összeveszett a gecivel és nem beszél, azt mondja, hogy kitalál a Marival a Vincének és Ivánról, bosszút áll neki, mert ilyen aljas módon tett velem. Fél a gecihuszár, hogy fiad lesz, mert a Vince azt mondta, ha fiú lesz, senki sem állítja meg. Ha megkapod a levelem, rögtön gyere, de végleg, mert itt majd meglesz a kicsi, majd elhelyezkedsz és majd nem veszünk össze a pénzen, már azért is, mert hadd fázzon a nagysága, hogy közel vagy az urához. Adj fel mindent. Majd a szekrényt, hagyd a nénjének, majd elrakodunk, csak ruhát meg az ágyneműdet. A papa mikor hazajött, rögtön elővetette a képed és ott lóg a régi helyén, ahol először volt. Kivettem az övékét is, mert az nem vétett, kicsim. Irént ne hívd keresztmamáának, majd elvisszem én vagy a Juliska, tiszta szívvel visszük az oltár elé, mert ha te tudnád, hogy Irén milyen nagy ellenség. Legjobb, ha hazajössz és büszkébbnek tartod magad és nem váltasz vele szót. Mászt nem írok, nagyon várlak, millió csókom küldöm az egész családnak. Mami

7.

L. Vince levele Sz. Sándornénak

Drága, édes Ilonkám

Hozzám küldött leveledet megkaptam, őszintén nagyon vártam, kívánom, hogy pár kedves sorom a legjobb egészségbe találjon, mint nekem van. Hidd el édesem, örömmel olvastam soraidat és megértem azt, hogy jó lenne, ha téged is várna valaki a kapuba. Ha az Isten megsegít, akkor hamarosan végleg veled leszek és lesz aki vár a munka után. Drágám, nekem nem említettél valakit, azt hiszem a Lajost és nem tudom, ki ez a fiú, de hidd el, kíváncsi vagyok egy kicsit. Édesem, ne törődj velem, akármit mondanak rólad, hagyd rájuk. Drágám, írod, hogy születésnapomra jöjjenek haza. Hát, lehet, hogy ha nem tudok, akkor a következő vasárnap biztos jö-

vők, de szeretném, ha együtt tölthetnék a születésnapomat. Hidd el édesem, én is sokat gondolok rád, mindig az eszembe vagy, én nem is tudom, hogy tudtuk egymást ennyire megszeretni.

Lehet, hogy jók voltunk egymáshoz és ezért szeretjük egymást. Mindez lényegtelen, az a fő, hogy szeretjük egymást. Mást nem írok. Csókol a te szerelmed, aki soha el nem felejt, a Vincéd.

A.B.A.CS.K.V. azt jelent, hogy ahány betű, annyi csókom küldöm, Vince. válaszod várom

8.

L. Vince anyjának levele Sz. Sándornénak

Kedves kislányom, Icukám. Nem tudom elképzelni, hogy mi lehet veled, mert nem jössz, se nem írsz, pedig én már nagyon aggódom miattad, hogy nem vagy beteg, mi van az én kisunokámmal, rugódgat és hogy érzed magad. Én nagyon elhagyott-nak érzem magam, nincs senki, akinek elpanaszolom, ha valami fáj. A Vincéékkel kibékültünk, már járnak haza kicsim, most közlöm veled, hogy a forralót eladtam 100 forintért, mert a boltban már újat adnak 140-ért. A rádiót az Irénék 27-ig fizetik ki, az üvegedbe tettem befőttes. 14 darab volt és úgy gondolom, nem érdemes olyan messze vinni, ha gondolod, én kifizetem neked, küldök az üvegekre 40 forintot, a matrac 30, az még neked jár, a fizetésből az tizenegy forint, tehát az összes 380 forint a rádióval együtt, mert a rádió 200, számold össze és írd meg, hogy elküldjem vagy ha te eljössz, mert a pénzt a papához adjuk, nehogy elküldjem, most csak a 100 van, mert Irén 27 fizet, nagyon várlak és szeretnék látni. Mást nem írok, mil-liószor csókollak, aki téged nagyon szeret,

mama

írj az Icának, Icaék itthon voltak.

Üdvözlöm a nénjéeket, sokat szeretnék elmondani, amit nem írhatok meg neked, a gyerek felől, részedről jót.

9.

L. Vince levele Sz. Sándornénak

Kedves Ica,

Bocsásson meg levelem zavarásáért, igazán ez a zavarás inkább jól esik, mint sértő legyen. Kívánom, hogy a levelem a legjobb egészségben találja, mint ahogy engem is írt, hogy találjon [a legjobb egészségben]. Kedves Ica, az előző levélbe írtam egy pár sort, csak hogy ne tudjon rosszat mondani rám. Igazán tudom, hogy maga rendes lány, én meg rendes fiú vagyok, ez a Marinál bebizonyosodott. Hiszen tudja, maga se gyerek már, a felnőttek sorába lépett és azt megérti, hogy egy katona mennyi mindentől el van szakítva, ami az életébe a legfontosabb, de tudom, ezt maga meg tudja érteni, hiszen láttam már magát és maga is ismer, én szeretem és kedvelem azokat, akik igazán szeretetet tud[nak] mutatni, de ez nem tudom, hogy megvan magába, ha úgy gondolja, hogy tényleg meg tudnánk egymást érteni, írjon. Szívesen várom a levelét, és igen kíváncsi vagyok. Kedves Ica, nem tudom mikor látjuk egymást, de az biztos, hogy nem szerelek le az idén. Erről rémhírek egy szót se, nehogy anya elkeseredjen, de már szeretnék találkozni magával és ha találkozna, remélem elszórakozunk a Békébe vagy a Kockába⁷¹, ha hazajöhetek, azonnal írok. Kedves Ica, remélem, hogy több lesz az öröme, mint a bánata, nem azért, mert én írok, de tudom, várta már régen soraimat. Igazán sajnálom, hogy nem akkor írtam ezt a levelet, mielőtt az esküvőjük volt. Hiszen látta, hogy hívott a Mari, együtt aludtunk, mesés éjszakák voltak és végül ő sértődött meg. Na azért, nem keseredek el, hiszen azok kalandok voltak, ezt csak említésképpen írtam le. Ha úgy gondolja, hogy tudna szeretni, írja meg, hogy mit érez. Most egyenlőre nem írok. Millió csókom küldöm, szeretettel

Vince.

Emlékül

szeretettel írom

e pár sort neked

megtudod, hogy ki

az aki téged szeret

Vince

Választ sürgősen.

71 Sztálinvárosi helyi viszonylatban „középkatcgóriás” ötteremk, szórakozóhelyek.

10.

L. Vince levele Sz. Sándornénak

Drága Ilonkám!

Szerencsésen megérkeztem, kívánom, hogy soraim a legjobb egészségbe találja. Édesem, oly nehéz volt a búcsúzás, mindig arra gondolok, hogy mikor leszünk már egyszer végleg egymás mellett. Úgy vágyom utánad, hiszen olyan jó együtt lenni és egypár kedves szóból mindent megérteni, de most már ez a pár nap ami hátam mögött van, ezt ki kell bírni! Édesem, bocsáss meg azért, hogy nem hittem neked. Vasárnap tudom, hogy neked nem hazudsz, de én szeretek meggyőződni, nyugodjál édesem, ne törd magad, azon hogy vajon mi lesz, fiú vagy lány, nem gúnyból volt ez mondva, hanem szívemből mondom, úgy szeretném, ha még hozzám volna, de talán ne volna, mert édesem, hidd el, nem tudok mit írni, a képet kérő levélbe többet írok. Számtalan csókom küldöm néked. Drága Pintyőkém, aki el nem felejt és téged szeret

Vince

Választ

11.

L. Vince anyjának levele Sz. Sándornénak⁷²

Kedves kislányom!

A leveled megkaptam, amelynek nagyon örültem. És vártam, de nem levelet, hanem téged. Icukám, ha még mersz nekivágni, akkor gyere haza. Te vagy az egyetlen, akit tiszta szívből úgy szeretek, mint azt a rossz fiamat. Mert hogy ő kövel dobta meg az édesanyját, de én őt mégis kenyérrel, és az örök szeretetemmel. Mert ő majd újból megtér, mikor nagyon hiányzik az édesanyja, mert az a geci dög nem pótolja azt, akit ő szeret. Icám, ha tudsz, jöjj, mert Erzsi szeretne veled beszélni. Ő szeretné elvinni a kicsit a keresztvíz alá. Ő most nagyon bosszút áll a geci dögön. Írj a Vincének az üzembe és írd meg, hogy a drágája olyan jóba van az Ivánnal, hogy

72 A levél akkor keletkezett, mikor Sz. Sándorné egy időre visszament szülőfalujába. Erről lásd 1. sz. dokumentum: „Személyem miatt az anya és fia között nézeteltérés támadt, ezért a család békéje kedvéért saját elhatározásomból felmondtam állásomat a Vaskohászati Kemencécpítő Vállalatnál és hazamentem Sz.-bc. Mivel értesültem róla, hogy áldozatvállalásom hiába volt, ezért visszaköltöztem Sztálinvárosba és azóta ismét L.-éknél lakom”.

még az ebédjegyet is annak adta dugva, mikor volt az a nagy veszekedés, és övele közli a családi dolgot, nem pedig a férjével. De mégis az üzemben hadd legyen egy kis zúr, mert a Bözsi azt mondta, ha akármilyen lesz, ő szétszedi őket. Gratulál neked. A Cs. bácsit 25-én temették, elvoltam a temetésen. Icám, számítok rád, ügyes leszel, mert a Vince még mindig azt mondja, hogy csak azt várja, hogy meglegyen a kicsi. Üdvözlöm a néniéteket. Ica, van egy helyes gyerek. Úgy alacsony, de jól néz ki, ha azt te látnád. Mászt nem írok, milliószor csókollak és nagyon szeretlek, gyere angyalkám.

12.

L. Vince levele Sz. Sándornénak

Édes Ilonkám!

Leveled megkaptam, melyet már szombaton vártam. Tudatom veled, hogy egészséges vagyok, melyet neked is tiszta szívemből kívánok. Hidd el, boldog vagyok azért, amit írtál. Hogy úgy szeressük egymást és úgy élünk, mint a *Pintyőke*. Hidd el, édesem, ez a pár hét nélküled olyan hosszú, hogy a 10 hónap hamarabb elmúlt, mint a múlt hét. Nélküled mit is ér a perc, az óra, ha most nem lehetünk együtt, arra gondolok, hogy milyen jó lenne, együtt mennék veled dolgozni, együtt jönnék haza, és úgy megértenék egymást, mint igazi szerelmesek.

Arra a percre kell gondolni, amikor először neked beszéltem, szükséavú voltam veled szemben és most a boldog perceket együtt érezzük, együtt örülünk az életnek. Tudom, megtaláltad azt, amire az életben vágytál, egy magányos, csendes, boldog életre. Hidd el, velem vagy abban a pillanatban, amikor ezeket a boldogságtól megtelt szavakat írom.

Édesem, azt írod, hogy nem veszekszünk többé. Én is ezt mondom. Megértsük egymást, és úgy élünk tényleg, mint a *Pintyőke*. Szeressük úgy egymást, mint két élettárs. A gyűrűket hozom, ha leszerelek és november 19-én lesz az eljegyzésünk. A kérésből semmi zúr nincs, csak ha kellett a műszakot pótolni. Ha lehet, valószínű 20-án jövünk. Mászt nem írok. Számtalan csókom küldöm, édes Pintyőkémnek, aki soha el nem felejt, csak téged szeret.

Vincéd, csókollak drágám.

Választ.

13.

L. Vince levele Sz. Sándornénak

Drága Ilonkám!

Szomorú szívvel írom a levelet. Nem azért talán, hogy baj van, hanem vasárnap tétlenül kell az ágyamon ülni. Azt se tudom, hogy mihez kezdjek. Elhatároztam, hogy a levélírás egy nagyon jó szórakozás, így írok egy pár kedves sort neked. Kívánom, drágám, hogy soraim a legjobb egészségben találjon, habár nekem éppen nem a legjobb egészségem van, megfáztam egy kicsit. De talán helyre jövök. Édes Pintyőkém, úgy hiányzol, nincs kivel eltöltsem ezeket a

drága órákat. Nincs kivel a boldogságról beszéljek, így csak teneked tudok panaszkodni. De az isten ha megsegít, akkor a jövő hónapban leszerelek és melletted maradok. Együtt járunk dolgozni, együtt járunk és együtt töltünk minden pillanatot. Tudod, te jelentesz nekem a világon mindent. Mit ér szerelem nélkül az élet, ezt neked meg tudom értetni. Erre csak te tudnál válaszolni, mert te vagy a mindenem, és csak téged tudlak szeretni. Tudod, Pintyőkém, úgy határoztam el, hogyha 10-én szerelek le, akkor 19-én tartjuk meg az eljegyzést. Ha 10-e után szerelek le, akkor úgy intézzük, hogy lehet vagyis a leszerelés után, de erről még írok és te is írd meg a Nővérednek és a mamádnak. Jól van, édesem. Hidd el, vágyom utánad, soha soha nem volt ilyen napom, haragszom mindenkire, de nem tudom, mért... Pintyőkém, most lezárom a levelet. Sokat gondolok rád messze távolból, aki téged szeret. Számtalan csókom küldöm

igaz szeretettel

Vincéd, ha van fényképed, küldjél.

Választ.

14.

L. Vince levele Sz. Sándornénak

Kedves Ica!

Bocsásson meg, hogy zavarom soraimmal. Kívánom, hogy levelem a legjobb egészségben találja magát. Először nem tudom, hogyan kezdjem a levelem írni, hi-

szen sokat kellene írni. Kedves Ica, igazán tiszta szívből gratulálok a vasárnapi eredményéért. Gondoltam és számítottam arra, hogy mások meg mint a Mari, hiszen az első percben megláttam. Tudatom magával, hogy kórházban vagyok. Fájdalmas, hogy így történt, higgye el, én nem így számítottam. Bár maga nem tudta átérezni, hogy milyen fájdalmat éreztem, és maga jókedvűen kinevetett. Igen, nem tudta, hogy a szerelemmel játszani tilos. De sajnós ez ellenkezővel, hiszen, megmondta, hogy (nem úgy lesz, ahogy én akarom), ez be is bizonyosodott. Hiszen bemutatta, hogy tényleg kitarat a végső pillanatig. Higgye el, Ica, hogy erre egyáltalán nem gondoltam. Bár én is korán akartam a dologhoz kezdeni, de mást nem tehetek, én most két hónapig fenyítve voltam, a táborból ki nem mehettem, így növel se foglalkozhattam. Az a rövid [...], azt hiszem utat mutatott magának. Én nem haragszom magára, csak azt akarom tudni, hogy érdemes volt-e maga szerint az egészset csinálni, vagy nem. Úgy határoztam, amíg le nem szerelek, nem jövök haza, hiszen az várna rám, ami most jelenleg a (kórház). Nézze, én elhiszem, hogy velem nem ereszkedett le, hiszen nem mindenkinek tetszik az arcom. Lehet, hogy ez állt fenn magának, de ezt megmondhatta volna. Minden bántódás nélkül az őszinteség [...] harag. És mégis, azon ha feltételeztem azt és azt hiszem, így is van, hogy Sztálinba⁷³ vannak jó barátai, és hát a többit gondolja hozzá. Igazán szívtelen volt hozzám, amit nem érdemeltem meg. Csak azt nem tudom, ha tényleg olyan hidegen hagy, akkor mér akarja a fényképem őrizgetni. Csak azért, hogy talán valakinek akarja mutatni. Elhiszem, csakhogy én nem így gondoltam, mert megmutatta, hogy mi az, ha ragaszkodunk a becsületes útért. Ez nem lett volna halálos kibírhatatlan pillanat. Higgye el, én nem akarom bántalmazni magát. De ez ami pillanatnyilag velem megtörtént. Azt gondoltam, hogy tényleg csak játszani akar velem. Ezt a hibát helyrehozhatja és jóváteheti, amit tett. Bocsásson meg a levelem goromba soraiért. Most pillanatnyilag nem dolgozok. Én is olyan pizsamába járok, csak ez fehér itt a kórház udvarába. Hogy mi a betegség, ez azt hiszem, hogy lényegtelen. Kérem, én-rám nem haragudjon, de amit kért, azt én elküldöm.

Mást nem írok, igazi szerelmetes csókot küldöm

Vince

Sürgős választ.

73 Sztálinvárosban.

15.

L. Vince levele Sz. Sándornénak

Drága Ica!

Hozzám küldött levelét megkaptam, amelyet nagyon vártam. Kívánom, hogy levelem a legjobb egészségbe találjon, mint engem, ahogy ért. Most rátérek a levelem komolyságára. A levelében erősen rámutatott a dologra. Én most azt mondom, hogy ne menjen el tőlünk, higgye el, Ica, szeretem magát. Lehet, hogy talán maga is szeret. Írja meg, hogy hajlandó lenne-e elválni a férjétől, hiszen ha tudjuk egymást szeretni, mért nem lehetünk boldogok. Higgye el, én a szép családi otthonra és életre gondolok. Hiszen tudom, hogy magának az életből kijutott bőven a rosszabbik oldalába és én szeretném a jobbik oldalát együtt töltenénk. Én azt mondom, ha maga tényleg tud szeretni, és úgy éri, hogy együtt megértenénk egymást, akkor szeretném, ha a mama vágyát tudnám teljesíteni. Azt hiszem tudja, miről van szó. Drágám, ne menjen el tőlünk, ha lehet, két hét múlva találkozunk. A fényképet, amit csináltunk, küldje el, ha már nem tudok maga mellett lenni, legalább a fényképről láthassam. Kérésemre pontosan írja meg, hogy tud-e tenni valamit a válasszal, mert csak úgy tudnám elérni azt, amit talán maga is szeretne meg én is. Ha úgy gondolja, hogy talán én többet jelentek magának, mint a férje, és én több boldogságot tudnék nyújtani, akkor pontosan írja meg, hogy lehet-e tenni valamit. Akkor a házassági évfordulón talán sikerülne a mi boldog pillanatunk is. Higgye el, másnak találtam magát, mint a többieket. Ha máshogyan nem sikerül, beadjuk az együttélést, és akkor is egymásé leszünk. Mert én nem vágyok birtokra, csak egy szerény otthonra, na meg egy kis csendes családra. Azt hiszem, egy a gondolatunk. És akkor talán boldogabb lesz maga is, úgy, mint én.

Millió csókom

Mást nem írok. Küldöm annak, akit

szerelek *Vince*

Kérem, *Ica*, gondolja meg és

Pontos gyors választ. Várom a képet is.

Vince

SERES ATTILA

MAGYAR–SZOVJET TITKOS TÁRGYALÁSOK GENOVÁBAN 1922-BEN

Bánffy Miklós magyar külügyminiszter feljegyzései

A két világháború közötti magyar diplomáciatörténet viszonylag kevésbé ismert fejezetei közé tartozik a magyar-szovjet viszony alakulása a korszakban. Ez részben a téma szempontjából elsődlegesen fontos iratanyagot őrző Orosz Föderáció Külügyi Levéltárában uralkodó, a kutatás szabadságát nagymértékben korlátozó szabályokkal magyarázható. Az orosz külügyi levéltárban a kutatók nem használhatják a segédleteket, a megtekinthető iratanyagot az intézmény munkatársai válogatják ki az előzetesen megadott téma alapján. Másrészt a második világháború utáni időszakban Magyarországon igyekeztek dezavualni a problémakör lényeges elemeit. A korabeli hazai politikai felfogásba, amely mindennemű politikai kapcsolatot antagonizmusnak vélt a fasisztának minősített magyar ellenforradalmi rendszer és a Szovjetunió között, nem illettek bele azok a tények, amelyek mégis ilyenek létéről árulkodtak. Ezt a koncepciót fokozottan alkalmazták a '20-as évek legelejére, a két eltérő belső berendezkedésű rendszer konszolidációjának időszakára. Az volt az elképzelés, hogy a két rezsím megszilárdulásának periódusában erősebben hatottak azok a legitimációs beidegződések, amelyek Horthy hatalomra kerülését egy proletárdiktatúra elleni harc következményének tartották, az ellenkező oldalon a szovjethatalom genezisést és győzelmét a polgárháború részeként, a tőkés államokkal szemben folytatott intervenciós beavatkozás elhárításához kötötték. Mindez valójában nem zárta ki azt, hogy a két állam reálistan gondolkodó vezető diplomatái az ideológiai szempontokat legyűrve, országaik közös külpolitikai érdekei folytán kontaktusba lépjenek egymással.¹

1 Magyarországon az 1960-as évek végétől jelentek meg azok a munkák, amelyek a magyar-szovjet kapcsolatok történetét mélyreható elemzésnek vetették alá. *Juhász Gyula*: Magyarország külpolitikája 1919–1945. Bp., 1969. 98–102, 152–153, 191. p. Juhász a szovjet–magyar viszonyra vonatkozó nézeteit külön tanulmányban is megjelentette: *Juhász Gyula*: A két világháború közötti szovjet–magyar diplomáciai kapcsolatok történetéhez. In: A Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem tudományos ülészaka. Bp., 1968. 360–377. p. *Pritz Pál*: Magyarország külpolitikája Gömbös Gyula miniszterelnöksége idején 1932–1936. Bp., 1982. 135–149. p. *Romsics Ignác*: Ellenforradalom és konszolidáció. A Horthy-rendszer első tíz éve. Bp., 1982. 127–128. p. *Máté István*: Adalékok a magyar–szovjet diplomáciai kapcsolatok két világháború közötti történetéhez, különös tekintettel az 1934–1939 közötti időszakra. *Clio*. Fittal oktatók közleményei. 3. (1986) 2. sz. 229–295. p.

A kapcsolatok felvételét magyar részről még a trianoni béke megkötése előtt szükségessé tette egy olyan probléma, amelynek rendezése a rendszer társadalmi elfogadottságát is elősegíthette. 1920 elején körülbelül nyolcvanezer magyarországi illetőségű hadifogoly volt a szovjet kormány fennhatósága alatt lévő fogolytáborokban. A magyar katonák hazahozatala érdekében 1920 márciusában a Simonyi-Semadam-kormány hozott határozatot közvetlen tárgyalások felvételére a szovjet-országi kormánnyal. A lebonyolításra Jungerth Mihályt, a külügyminisztérium politikai osztálytanácsosát jelölte ki. A tárgyalások koordinálására később a külügyminisztérium keretein belül önálló hadifogoly-osztály is alakult, melynek élére ő került. A tárgyalások áprilisban Koppenhágában indultak meg Jungerth és Makszim Litvinov észtszázai szovjet ügyvivő között, s május 29-én a hadifoglyok hazaszállításáról szóló egyezmény parafálásával értek véget. A megállapodás értelmében a szovjet fél vállalta, hogy külön szervezetet állít fel a hadifoglyok hazaszállításának megszervezése érdekében, illetve a hadifoglyokat a szovjet határig saját költségén szállítja. Hasonló kötelezettséget vállalt a magyar kormány a területén lévő mintegy négyezer, a volt cári Oroszországból származó hadifogoly hazaszállítására. Magyarország kötelezte magát, hogy egy háborús konfliktus esetén nem támogatja Szovjet-Oroszország ellenfeleit.

Az első hadifogoly-szállítmányok 1920 júniusában indultak Magyarországra, ám Szovjet-Oroszország júliusban a magyarországi népbiztosper miatt a továbbiakat visszatartotta. Moszkva augusztusban tiltakozó jegyzékeket küldött a magyar kormánynak, amelyekben védelme alá helyezte a Tanácsköztársaság bíróság elé állított tíz egykori népbiztosát, s egyúttal elrendelte ezer magyar tiszt internálását, akik közül tizet tússzá nyilvánított. Csicserin külügyi népbiztos ajánlatot tett a népbiztosok kicserélésére a túszként fogva tartott tisztékért. A magyar kormány a szovjet javaslat elfogadása mellett döntött, de azt csak az ítélelhirdetés után, 1920 decemberében hozta a szovjet kormány tudomására. A hadifogolycsere-egyezmény végrehajtásáról szóló álláspontok megvitatásának céljából 1921 januárja és márciusa között újabb tárgyalásokat tartottak Tallinnban. A tárgyalások kedvező kimenetelét és a megállapodás tető alá hozását Magyarországon elősegítette a Bethlen-kormány megalakulása ez év áprilisában, amely a közvélemény és a hazai hozzátartozók nyomására egyik legégetőbb feladatának tartotta a hadifogolykérdés megoldását. Bethlen elképzeléseinek megvalósításában a külügyminisztérium élére kerülő Bánffy Miklósr is támaszkodhatott. 1921. július 28-án Jungerth és Jakov Ganyeckij, a lettországi szovjet meghatalmazott képviselő Rigában írták alá azt az egyezményt, amely arra volt hivatott, hogy biztosítsa a hadifogolycsere zavartalan lebonyolítását. A rigai egyezményben Magyarország vállalta a 10 volt népbiztos, valamint 329 magyar kommunista kiadatását, cserébe Szovjet-Oroszor-

szág kötelezte magát a koppenhágai megállapodások értelmében rá háruló kötelezettségek végrehajtásra. A nemzetgyűlés a Szovjet-Oroszországnak kiadott kommunisták visszaszívargásának megakadályozása érdekében augusztusban elfogadta a büntetés végrehajtásának kivételes elhalasztásáról és félbeszakításáról szóló törvényt, amely hatály alatt tartotta a meghozott ítéleteket az elítéltek visszatérése esetére.²

Az első világháborúban legyőzött Németország a versailles-i béke értelmében gyarmatai elvesztésén kívül százharminckétmilliárd aranymárka háborús jóvátételt tartozott fizetni, amihez még százötvenmilliárd aranymárka saját háborús adósság is járult. A német gazdaság számára a háború utáni állapotában ezek a feltételek teljesíthetetlennek bizonyultak. A győztes nagyhatalmak vezetői számára is világos volt, hogy Németországot gazdaságilag talpra kell állítani ahhoz, hogy a későbbiekben teljesíthesse jóvátételi kötelezettségeit. A német gazdaság helyreállítása az európai gazdasági kapcsolatok normalizálását is szükségessé tette, ezért a brit és francia kormány 1922 áprilisában nemzetközi konferenciát hívott össze Genovába abból a célból, hogy a vesztes államok részvételével helyreállítsák a kontinens államai között a háború előtt fennálló kereskedelmi kapcsolatokat.³

A konferenciára szintén meghívott szovjet kormányt az Antant a cári kormányzat és a polgári kormányok által felvett kölcsönök megfizetésére, valamint a proletárforradalom idején államosított külföldi tulajdonú ingatlanok, ipari üzemek visszaadásra vagy kártalanítására próbálta rávenni. Április 16-án a konferencia ideje alatt kötötte meg Rapallóban, egy Genova melletti fürdőhelyen, Németország és Szovjet-Oroszország azt az egyezményt, amelyben megállapodtak a diplomáciai kapcsolatok felvételéről. Ennek alapján Szovjet-Oroszország lemondott a Németországgal szembeni jóvátételi igényéről, Németország pedig arról a követeléséről, hogy az oroszországi nacionalizált tulajdont visszaadják korábbi német tulajdonosaiknak. A nyugati nagyhatalmak gazdasági érdekeit az egyezménynek az a cikkelye sértette leginkább, amely kimondta, hogy Németországnak a megállapodásban rögzített kötelezettségeit abban az esetben kell teljesítenie, ha a szovjet fél nem elégíti ki más államok reparációs igényeit sem. Az egyezmény politikai jelentősége abban rejlett, hogy segítségével mindkét állam kiutat talált elszigetelt helyzetéből.⁴

2 A szovjet–magyar hadifogolycseré-egyezményekre ld.: *Petrák Katalin*: Magyarok a Szovjet-unióban 1922–1945. Bp., 2000. 21–40. p

3 A genovai konferenciára ld.: *Ormos Mária – Majoros István*: Európa a nemzetközi küzdőtercen. Bp., 1998. 302–304. p.

4 A rapallói egyezményre ld.: uo. 304–306. p.

A genovai értekezlet a versailles-i konferencia után az első olyan nagyszabású nemzetközi politikai rendezvény volt, amelyen az európai nagyhatalmak és a kisállamok tekintélyes számban képviseltették magukat. Ez kiváló lehetőséget nyújtott hivatalos és nem hivatalos összeköttetések megteremtésére. A szovjet küldöttség nemcsak a német delegátusokkal tárgyalt, hanem a kisantant és a revíziós kisállamok képviselőivel is. A konferencia előtt ellentét alakult ki Anglia és Franciaország között a szovjet kérdésben, ugyanis Lloyd George felvetette a szovjet állam elismerésének lehetőségét, míg Poincaré mereven ellenezte azt. A kisantant tagállamai a konferencia kezdetén a francia álláspontot támogatták, s szembehelyezkedtek az angol elképzelésekkel. A szovjet–német szerződés megkötése után azonban engedékenyebbé váltak, mivel tartottak attól, hogy Magyarország is meg egyezik a szovjetekkel, ezért csehszlovák kezdeményezésre tárgyalásokat folytattak Csicserin szovjet külügyi népbiztossal. A kisantant képviselői közül csak Beneš csehszlovák és Ninčić jugoszláv külügyminiszter vettek részt a gazdasági kapcsolatok normalizálására irányuló tárgyalásokon. Hamarosan azonban Románia mellett a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság is szembefordult Beneš koncepciójával, ezért a csehszlovák delegáció kénytelen volt elállni a megegyezés tervétől.⁵ A kisantanttal folytatott tárgyalások kudarcot vallottak, és elhalványult a nagyhatalmakkal történő megegyezés esélye is. A szovjet küldöttség ezek után nem látott esélyt a status quo biztosítására törekvő erőkkel való megállapodásra, ugyanakkor a minél szélesebb nemzetközi elismertség elérése rendkívül fontos maradt számára.

A konferencián részt vevő magyar delegáció — melynek vezetését Bethlen miniszterelnök rövid ott-tartózkodása után Bánffy külügyminiszter vette át — szintén szerette volna kihasználni az alkalmat a politikai manőverezésre: a kisebbségi kérdésnek a nyílt konferencián való megvitatására és egyes gazdasági javaslatok elfogadtatására. A konferencián a főbb európai gazdasági és politikai problémákat négy bizottságban tárgyalták. Ezek közül a magyar igények felvetésére és érvényesítésére a politikai bizottságon belül lett volna lehetőség, ahol Bethlen javasolta a magyar kisebbségek kérdésének áttekintését. A politikai bizottság munkakörébe utalt kérdések megvitatására a politikai bizottság albizottsága volt hivatott, amely azonban érdemben nem tárgyalta a témát.⁶ Magyarországnak nem volt módja arra sem, hogy befolyást gyakoroljon a gazdasági kérdések tisztázására, mivel a gazda-

5 *Ádám Magda*: A kisantant és Európa. Bp., 1989. 189. p.

6 Bánffy összefoglalása Kánya számára a genovai konferencia politikai tárgyalásairól 1922. április 19-én. Magyar Országos Levéltár (= MOL) K 69 (Külügyminisztérium. Gazdaságpolitikai osztály iratai.) Konferenciák anyaga. 789. csomó, 3. dosszié, 136–145. folio

sági bizottság albizottságának nem volt tagja, csak írásban jelezhetette a tervezetekkel kapcsolatos észrevételeit.⁷

Ilyen politikai légkörben szinte természetes volt Németország és Oroszország egymásra találása, illetve a kirekesztett államok közeledése. Bánffy három alkalommal találkozott a szovjet külügyi népbiztossal, először véletlenül azon a villásreggelin, melyet az olasz király adott a konferencia résztvevői számára, majd szovjet ösztönzésre április 24-én és május 2-án érdemi tárgyalásokat folytatott vele. A találkozóknál Erdély és Besszarábia területi státusza és a két ország között ezzel kapcsolatban létesíthető együttműködés lehetősége, illetve a szovjet állam elismerésének kérdése játszott központi szerepet. Az első tárgyaláson Bánffy kitért Csicserinnek a szovjet-orosz köztársaság elismerésére irányuló indítványa elől. Azzal érvelt, hogy a két állam között a breszt-litovszki béke értelmében békeállapot van, noha a trianoni békeszerződés érvénytelenítette Magyarországnak a Monarchia részeként kötött egyezményeit. A tárgyaló felek megegyeztek abban, hogy a későbbi esetleges együttműködés közös platformjának a békerendszerrel szemben elfoglalt azonos álláspontjukat tekintik.⁸

A második tárgyaláson Csicserin kijelentette, hogy Szovjet-Oroszország nem ismeri el Erdély Romániához csatolását. Az állandó szovjet–román határvillongásokra hivatkozva, újabb román határsértés esetére kilátásba helyezett egy Románia elleni katonai akciót. Megemlítette Bánffynak, hogy Románia támogatja a fehér-gárdista alakulatokat. A magyar külügyminiszter megígérte a fellépést szovjet–román konfliktus esetére, de szükségesnek tartotta, hogy Magyarország ismerje a várható szovjet támadás időpontját, hogy időben felkészülhessen a Románia ellen indítandó diverzáns fegyveres akciókra vagy egy tényleges katonai beavatkozásra. A korabeli szovjet külpolitika számára a román és a lengyel kérdés kezelése összefüggött, tekintettel a két állam által kötött szovjetellenes szövetségi szerződésre. Románia kétfrontos háborúba kényszerítése egy esetleges lengyel–román–szovjet konfliktus esetén létfontosságú volt a háború végső kimenetele szempontjából. Ezért a szovjet tárgyalófél a Romániával szembeni együttműködésért cserébe,

7 Bánffy feljegyzése Kányának a tárgyalások menetéről 1922. április 27-én. Uo. 146–152. folio

8 Ld. az 1. sz. dokumentumot. Bánffy memoárjában csak az első találkozóról tesz említést, bár úgy tűnik, mintha keverné a két találkozón elhangzottakat: „...Utána rátértünk általánosabb kérdésekre. A besszarábiai kérdésre és az ebből származható bonyodalomra, ami Erdélyre is kihat. Nagyon megőrtően beszélt és tárgyilagosan. — Teljes egyetértésben váltunk tehát el és az volt a benyomásom, hogy sok előny származna belőle, ha mi fölvehetnők a diplomáciai kapcsolatot a Szovjetunióval. Ez persze akkor kizárt dolog volt sok minden okból.” *Bánffy Miklós*: Huszonöt év (1945). Bp., 1993. 127. p.

amely Erdély visszaszerzésének halvány reményét villantotta fel a magyar vezetés számára, a magyar kormány semlegességét kérte a lengyel–szovjet konfliktusban.⁹

Románia tekintetében a két ország érdekei megegyeztek. A magyar vezetés a Romániával szembeni revíziós siker érdekében a szovjet–román ellentétek kiaknázását is figyelembe vette. Egy esetleges románellenes front létrehozása iránt az is reményeket táplált, hogy Genovában az európai gazdasági konszolidáció megteremtését célzó tárgyalások kimenetele bizonytalanná vált. Az európai gazdasági egyenetlenség a kontinens keleti felén politikai instabilitással párosult.

A magyar és szovjet vezetésnek azonban azzal a dilemmával kellett szembenéznie, hogy a rendezetlen politikai viszonyok ellenére Kelet-Európában a status quo előbb-utóbb tartóssá válik, s annak gyökeres megváltoztatására nem lesz lehetőség. Mindkét állam törekvése ekkor — a belső társadalmi és politikai konszolidáció sikere érdekében — a fennálló hatalmi struktúrába történő, minél kedvezőbb feltételek melletti beilleszkedés, az adott politikai viszonyok elfogadása volt. Ehhez bilaterális szerződések megkötésével és kisebb szövetségek létrehozásával, ki kellett törni abból a nemzetközi elszigeteltségből, amit a kisantant, vagy éppen a győztes nagyhatalmak kirekesztő politikája érlett.

Bánffy és Csicserin a második találkozásjukon megállapodtak abban, hogy Berlinben folytatják a katonai kooperációról szóló tárgyalásokat, de a két állam közeledési folyamatának további elmélyítését a magyar fél fogja kezdeményezni. Az 1922-ben igen feszült szovjet–román viszony, illetve a Bánffy és Csicserin első találkozásának idejére már ismertté vált rapallói egyezmény miatt a magyar külpolitika nem tért ki a további puhatolózó tárgyalások folytatása elől. A kapcsolat-teremtést azonban Berlinben is a szovjet fél kezdeményezte. A nemzetközi konferencia óta eltelt időben a szovjet külpolitika számára újabb tényezők adtak ösztönzést a tárgyalások folytatásához. Genovában az antant-államok képviselői és Szovjet-Oroszország nem tudtak megegyezni egymással, ezért 1922 nyarára ismét egy értekezletet hívtak össze Hágába, új javaslatok megvitatására. Az egymással szemben támasztott követelések kérdésében azonban ott sem született megállapodás. A szovjet vezetés úgy értékelte az eseményeket, hogy a nyugati hatalmak egy

9 Ld. a 2. sz. dokumentumot. Az 1920. évi szovjet-lengyel háború idején Magyarország és Lengyelország Franciaország támogatása mellett titkos katonai tárgyalásokat folytatott Párizsban és Varsóban Magyarországnak a szovjet-lengyel háborúba való bevonásáról. Lengyelország fegyveres megsegítéséért cserébe a magyar kormány a békefeltételek módosítását és bizonyos területi kompenzációt szeretett volna elérni. A háború befejezése előtt azonban nem született megállapodás a kérdésben. A magyar-lengyel együttműködés terve ismert volt Moszkvában. *Somogyi Erika*: Magyarország részvételi kísérlete az 1920-as lengyel-szovjet-orosz háborúban. *Történelmi Szemle*, 28. (1986) 2. sz. 313–324. p.

újabb intervenciós beavatkozást készítenek elő, ezért nem áll érdekükben a problémák tárgyalásos úton történő rendezése.¹⁰ Ezt a félelmet erősítették a Piłsudski bukaresti látogatásáról szóló hírek is. A szovjet kormány Erdély hovatarozásának kérdését is napirenden kívánta tartani, mivel olyan értesülései voltak, hogy a fehérgárdisták kiképzőbázisai Erdélyben vannak, és a román hatóságok onnan csoportosítják át őket a Dnyeszter mellé.¹¹

1922 júliusában magyar diplomaták kétszer tárgyaltak Szovjet-Oroszország vezető külpolitikussával és berlini nagykövetével. Először Jungerth Mihály, aki szovjet ügyekben a hadifogolycseré rendezése révén már tapasztalatokat szerzett, majd Kánya Kálmán, a külügyminiszter állandó helyettese Jungerthtel együtt. Az első tárgyalás ideje nem datálható, a második július 24-én zajlott le. A szovjet külügyi népbiztos utalt Bánffy Genovába tett kijelentéseire, mely szerint a magyar kormány diverzáns akciók szervezésével segíteni fogja a szovjet hadsereg előrenyomulását egy esetleges helyi román–szovjet konfrontáció idején. Kánya közölte, hogy a magyar beavatkozás csak a szovjet katonai sikerek esetén történne meg. Csicserin kifejtette, hogy annak idején Bánffy megszorítások nélkül elfogadta a katonai kooperációra vonatkozó javaslatukat. A két fél végül megállapodott abban, hogy a tárgyalásokat folytatják, és abba katonai szakértőket is bevonnak.¹²

A genovai és berlini titkos tárgyalások végül a szovjet állam hivatalos elismerésének elmaradása és a katonai kooperáció meghiúsulása miatt nem hoztak kézzelfogható eredményt. A két állam külpolitikusi közötti 1922. évi találkozók minde mellett a két világháború közötti szovjet–magyar kapcsolatok egyik jellemző vonására irányítják a figyelmet. A magyar külügyi apparátusnak a Szovjetunióval szemben követett politikai gyakorlatában a pragmatizmus a Szovjetunió megtámasztásának időpontjáig háttérbe szorította az ideológiai megfontolásokat. Ugyanez mondható el a szovjet külpolitikáról is, amelynek Magyarországhoz fűződő viszonyát 1920 után nem a két rendszer eltérő jellege, hanem a Szovjetunió közvetlen állami érdekei és az adott nagyhatalmi konstelláció határozták meg.

A genovai és berlini tárgyalásokon a magyar vezetés részéről nyilvánvalóan nem egy kizárólagos szovjet orientáció gondolata fogalmazódott meg. Az antant egyes hatalmai felé történt közeledési kísérletek meghiúsulásával és a kisantantnak

10 A hágai konferencia után kialakult szovjet álláspontra ld.: Isztorija vnyosnyej polityiki SzSzsZR (1917–1945). 1. k. Glav. red.: Gromiko, Andrej Andrejevics. Moszkva, 1980. 173–176. p.

11 Dokumenti vnyosnyej polityiki SzSzsZR 5. k (1-vo janvarja 1922 g. – 31-vo gycakabrja 1922 g.). Glav. red.: Gromiko, Andrej Andrejevics. Moszkva, 1961. 483–485. p.

12 A berlini titkos tárgyalásokra ld.: *Seres Attila: Két dokumentum az 1922. évi titkos berlini magyar–szovjet diplomáciai tárgyalásokról. Levéltári Szemle, 50. (2000) 1. sz. 20–27. p.*

a francia politika érdekkörébe kerülésével Magyarország a korabeli európai status quo-val szemben álló vagy a területi felosztással elégedetlen nagyhatalmak felé orientálódhatott. Ezek közül kettő, Németország és Szovjet-Oroszország a rapallói szerződés révén szövetségi viszonyra lépett egymással. A magyar külpolitika erre a szövetségre támaszkodva próbálhatta meg érdekeinek érvényesítését az európai politikai színtéren.¹³ Mint említettük, az 1922. évi magyar–szovjet tárgyalásokon nem született érdemleges, hivatalos okmány formájában rögzített eredmény, a felek — diplomáciában megszokott frázissal élve — csupán a megbeszélések folytatásában állapodtak meg. Nyilvánvaló volt, hogy egyik tárgyalófél sem akarta a szálakat véglegesen elvágni, bár magyar részről a tárgyalások diplomáciai síkon történő folytatását sem ösztönözték. Ez alapvetően a magyar külpolitikai elit és a politikai közvélemény között a kérdésben mutatkozó nézetkülönbségekkel, illetve a főhatalmat gyakorló Horthy szovjetellenes magatartásával magyarázható. A magyar politikai pártok és közvélemény idegenkedése a szovjet rendszer belső berendezkedésétől eleve kérdésessé tett a szovjet állammal történő bárminemű meg egyezést. A tárgyalások tényét kölcsönös megállapodás alapján mindkét fél titokban tartotta. Bethlen miniszterelnök 1922 kora őszen levelet írt az akkor Genfben tartózkodó Csicserinnek, amelyben kifejtette, hogy az együttműködés Magyarország számára bizonyos geopolitikai előnyökkel járna, ugyanakkor a tárgyalások megrekedését éppen a magyar közvélemény beállítottságával indokolta.¹⁴

Az alábbiakban közölt dokumentumok Bánffy sajátkezűleg írt feljegyzései a Csicserinrel történt megbeszéléseiről. 1952–1957 között az akkori Párttörténeti Intézet Archívuma számos iratot átvett a Magyar Országos Levéltártól, amelyek összefüggésben lehetnek a magyar munkásmozgalom történetével. Az iratátadás folyamata több részletben, és meglehetősen rendszertelenül zajlott. Sok olyan miniszteriális irat is átkerült a pártarchívumba, amelynek nem volt köze a munkásmozgalomhoz. A megőrzésre ideiglenesen átadott iratanyag nagy része ott maradt, kisebb részét 1958–1960 között visszaszállították. A teljes iratanyag csak a Párttörténeti Intézet megszűnése és átalakulása után, 1989-ben került eredeti őrzési helyére. Az iratátadás-átvétel történetét ma már külön kutatómunka révén lehetne rekonstruálni. Az 1. sz. alatt közölt, eddig nem publikált dokumentum abban a 0,24

13 A rapallói szovjet–német diplomáciai együttműködésre vonatkozó magyar felfogásra ld.: Nagy Péter Tibor: Az októberi forradalom és a Szovjetunió adaptációja az ellenforradalmi Magyarországon. In: *Eszmélet*, 8. szám, 76. p.

14 Bethlen levelére vonatkozólag ld.: Lőrincz Zsuzsa: Tárgyalások a magyar–szovjet diplomáciai és gazdasági kapcsolatok felvételéről 1924-ben. In: *Múltunk*, 39. (1994) 1–2. sz. 194. p.

folyóméter terjedelmű külügyi anyagban található, amely 1989-ben került vissza az Országos Levéltárba. A külügyminisztérium iratanyagának, és a visszajuttatott dokumentumoknak az összerendezése nem történt meg, így ez a feljegyzés külön jegyzék alapján kutatható. A második feljegyzést 1998-ban teljes terjedelemben közölte Ormos Mária egy forrástanulmányában.¹⁵

Ormos ugyanebben a közleményben felvetette egy harmadik, összegző jellegű feljegyzés létezését is, amelyet Bánffy a genovai konferencia után készített a két tárgyalás tapasztalatairól. Bizonyos, hogy ez nem lehetett különálló ügyirat, hanem egy olyan iktatatlan emlékeztető, amelyet Bánffy a külügyi apparátus számára készített a Csicsserinnel folytatott tárgyalásairól. A külügyminisztérium irattárában külön iktatták a politikai osztály általános és rezervált iratait. A politikai osztály rezervált és általános iratairól, de még az elnöki osztály rezervált iratairól fennmaradt iktatókönyvek sem tartalmaznak egy esetleges harmadik dokumentumra vonatkozó bejegyzést.¹⁶ Ennek ellenére az emlékeztető irat létezése valószínűnek tűnik, bár erről közvetlen írásos bizonyíték nem áll rendelkezésünkre. A jelenlegi Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltárban megtalálható a korábbi 654. számú, a jobboldali szervezetekre vonatkozó iratokat tartalmazó fondról készített, két kötetből álló fondösszeje. Az iratanyag őrzési egységeiről 1965-ben készített első leltár Bánffy és Csicsserin találkozóival kapcsolatban egyértelműen több tárgyalást és több feljegyzést említ. Az 1979-ben felvett második leltár pedig piros tollal javítva az első megállapításait, határozottan egy tárgyalás lezajlását és egy feljegyzés meglétét konstatálja.

A dokumentumok sorsa valamelyest felvázolható: az '50-es években a külügyi iratanyag egy részével a három feljegyzés közül az első és a harmadik átkerült a pártarchívumba, míg a második kutatható maradt az Országos Levéltár iratanyagában. Erre utal az is, hogy Karsai Elek a '60-as évek végén közreadott egy rövid

15 *Ormos Mária: Bánffy–Csicsserin találkozó(k) Genovában 1922. Kutatási füzetek 4. Történelm doktori program JPTE. Pécs, 1998. 33–38. p.*

16 A politikai osztály rezervált iratairól készült iktatókönyvben az itt közölt két dokumentumra utaló bejegyzés egymás mellett található, az iktatmány mellett feltehetőleg egy későbbi, ceruzával írt betoldás, mely szerint az iratokat a 405/1924. sz. aktához csatolták. Ez az akta tartalmazta az 1924. évi szovjet–magyar diplomáciai tárgyalások felvételére vonatkozó teljes dokumentációt, chhez mellékeltek minden olyan korábbi feljegyzést, amelyet a magyar diplomaták a tárgyalások során felhasználhattak. MOL K 64, 103. kötet (a Külügyminisztérium politikai osztálya rezervált iratainak 1921–1923. évi iktatókönyve). 205–206. p. A másik két iktatókönyv levéltári jelzete: MOL K 63, 478. kötet (a Külügyminisztérium politikai osztálya általános iratainak 1922. évi iktatókönyve), MOL K 58, 40. csomó (a Külügyminisztérium elnöki osztálya rezervált iratainak 1922. évi iktatókönyve).

részletet az itt közölt második feljegyzésből.¹⁷ A két együtt maradt dokumentum közül az időrendben utolsó később eltűnt a pártarchívum iratanyagából, így 1989-ben csak az első feljegyzés került vissza az Országos Levéltárba. A dokumentumok tartalmát tekintve is érthetetlen, hogy az '50-es években történt iratki-válogatás során milyen szempontok alapján választották szét a tematikailag szorosan összeillő feljegyzéseket, és a harmadik milyen módon tűnhetett el 1965 és 1979 között a Párttörténeti Intézet Levéltárából. A harmadik dokumentum nyomára azóta sem sikerült rábukkannunk.¹⁸

Dokumentumok

1. sz.

Bánffy Miklós magyar külügyminiszter feljegyzése első tárgyalásáról Georgij Vasziljevics Csicserin szovjet külügyi népbiztossal¹⁹

Genova, 1922. április 24.

119/Res.Pol.

1922

Genua

Április 24-én Bánffy fölkereste Csicserint a Hotel de Genues-ben d. u. 5 órakor. A találkozás úgy jött létre, hogy B. és Cs. a „Dante Alighieri” fedélzetén adott királyi villásreggelinél szomszédok voltak s így megismerkedtek. Cs. azonnal azt kérdezte B.-tól, hogy Názim bey valóban B. részéről tett-e bizonyos nyilatkozatokat.²⁰ B. ezt megerősítette. Cs. azonnal a Soviet Köztársaság elismeréséről akart beszélni, mire B. azzal tért ki, hogy az ügyekről itt nem lehet ilyen hirtelen beszélni, de szíve-

17 Ld. a 2. sz. dokumentum végén lévő legendát.

18 Nem teljesen kizárható, hogy a dokumentum a pártarchívumból való eltűnése után esetleg visszakerült a Magyar Országos Levéltárba, ám ott több releváns irategyüttesben sem sikerült megtalálni: MOL K 63, 295. csomó, 1922–33. tétel; MOL K 64, 7. csomó, 1922–33. tétel; MOL K 58, 55. csomó; MOL K 64, 7. csomó, 1922–41. tétel; MOL K 58, 1. csomó.

19 Bánffy jelentését egyes szám harmadik személyben írta meg. Valószínűleg a jegyzeteket a maga számára készítette, de azzal a szándékkal, hogy később a külügyminisztérium tisztviselői ennek alapján fogják megírni a hivatalos feljegyzést. Az iratot végül Khuen-Héderváry Sándor, a politikai osztály vezetője küldte el Budapestre Kánya Kálmánnak április 27-én.

20 A török politikus személyére, és az eseményre vonatkozólag közcelebbit nem sikerült kideríteni.

sen találkozik Cs. nel más időben és helyen. Cs. 23. án kért találkozást a jelzett helyen.

B.-t Cs. azonnal fogadta. A hálósobának berendezett igen tágas helyiség mindkét ajtaját először is bezárta.

Elsőben Nazim közléseiről volt szó, melyekhez Cs. újra a hivatalos elismerés és a diplomáciai összeköttetés fölvételét fűzte. B. kijelentette, hogy a Conferencia tartama alatt semmi külön megegyezést nem csinálhat, hangsúlyozta hogy a Soviet Köztársaság és Magyarország között úgy a breszt-litovszki béke, mint a rigai egyezmény alapján békeállapot van²¹ tekintet nélkül arra, hogy a trianoni szerződés a br. I.-i béke rendelkezéseit²² megszüntette.

E felfogást Cs. helyeselte.

A versailles-i békémű összes rendelkezései ellen folytatott küzdelme a Sovietnek bizonyos alapot nyújt kooperatorra, amennyiben a Soviet nem avatkoznék a társadalmi berendezkedés tisztán belügyi kérdésébe. B. főlemlítette, hogy tudtával a Soviet ily természetű megegyezést tart be Estland-dal és Angorával.²³ Cs. ezt határozottan megerősítette és azt mondta, hogy „Oroszország mindig a kis nemzetek védelmezője” (!)²⁴

B. a politikai érintkezés közvetítésére az angorai törököket mint közös barátokat jelölte meg. Cs. inkább közvetlen érintkezésre, főleg elismerésre törekedett, melyet B. egyelőre kizártnak jelentett ki. Végül megegyeztek abban, hogy a magyar és orosz bécsi követek fognak a Conferencia után ez ügyről részletesebben tárgyalni.

Cs. a Soviechez való viszonyunk iránt érdeklődvén B. értesítette, hogy Magyarország megtagadta a Wrangel katonák elhelyezését nálunk.²⁵ Cs. ezt megköszönte.

21 A trianoni békeszerződés hatálytalanította Magyarországnak az Osztrák–Magyar Monarchia tagjaként kötött korábbi egyezményeit. A Magyarország és Szovjet-Oroszország között megkötött 1921. július 28-i rigai hadifogolycsere-egyezmény preambuluma kimondta, hogy a szerződő felek nem vesznek részt egymás ellen indított háborúban.

22 Aláhúzás az eredeti szövegben.

23 A Törökországgal 1921. március 16-án Moszkvában megkötött barátsági és testvériségi szerződésről, illetve az Észtországgal 1920. február 2-án Jurjevben aláírt békeszerződésről van szó. Törökországban a sévres-i béke elfogadása után Ankarában ellenkormány jött létre, amelynek legfőbb célja a békeszerződés cikkelyeinek felülvizsgálata volt. Az isztambuli szultáni bábkormányának 1920 és 1922 között nem volt tömegbázisa, a tényleges hatalmat az ankarai kormány gyakorolta. A kettős kormányzati hatalom egészen az antant-erők kiűzéséig, a szultáni hatalom 1922 novemberében történt dtronizációjáig tartott.

24 Aláhúzás az eredeti szövegben.

25 Wrangel, Pjotr Nyikolajevics (1878–1928) orosz monarchista katonatiszt, az Önkéntes Hadsegrebe tömörülő dél-oroszországi fchér erők főparancsnoka. 1920 novemberében a Vörös Had-

Erre a kis Entente-ra került a szó. Cs. ellenségesen beszélt Benes-ről, mint az ellenforradalom (Kerenszky) pártfogójáról, mérsékeltebben de elég határozottan Yugo Slaviáról és Romániáról, ez utóbbiról Bessarabia miatt.

Cs. ezután kitért arra: igaz-e hogy Magyarországon az 1849-iki események óta állandóan orosz gyűlölő hangulat van? Hivatkozott a berlini congressusra²⁶ és Kálnokyra. B. fölvilágosította hogy Kálnoky nem volt magyar²⁷ és hogy Andrásy állásfoglalása nem volt speciálisan magyar szempontból fakadó.²⁸ — Az ország közvéleménye abszolút nem oroszellenes, a bolsevista-ellenes hangulat nálunk antisemitizmus és rakaszkodás a polgári rendhez, de semmi éle nincs az orosz nép ellen.

Sőt az orosz hadifoglyok általános sympatiát keltenek.

(Fekete altiszt kivégzéséről Cs. nem tudott.²⁹ B. fölvilágosításait részletesen följegyezte.)

Csicserin erősen nacionalista benyomást tesz.

sereg kiszorította csapatait Oroszországból, seregének tagjai Nyugat-Európába, Romániába és a Szerb–Horvát–Szlovén Királyságba menekültek. Magyarországon tömegesen nem telepítettek le wrangelista emigránsokat, ugyanakkor a Baranyát megszálló szerb erőkkel együtt sokan érkeztek Dél-Magyarország területére, és a délszláv állam csapatainak baranyai kivonulása után letelepedtek ott. Vrangel később kapcsolatokat épített ki magyar ellenforradalmi vezetőkkel, Freiherr von Lampe báró révén külön budapesti összekötővel is rendelkezett.

26 1878-ban megtartott nemzetközi értekezlet, amelynek célja az orosz nagyhatalmi érdekek alapján, a san stefano-i megállapodás értelmében létrejött Nagy-Bulgária területének felosztása volt.

27 Kálnoky Gusztáv gróf (1832–1898) morvaországi német családból származó osztrák–magyar politikus és diplomata, 1880–1881 között szentpétervári nagykövet, 1881–1895 között az Osztrák–Magyar Monarchia külügyminisztere.

28 Andrásy Gyula gróf (1823–1890) magyar politikus, 1871–1879 között a Monarchia külügyminisztere. Legfőbb külpolitikai törekvése egy oroszellenes szövetség létrehozása volt. Andrásy felfogása szerint a Monarchia szláv népcinek politikai törekvései veszélyt jelentettek a magyarságra és annak Duna-medencei hegemoniájára nézve. Elképzelése szerint a szláv mozgalmak megtöréséhez nélkülözhetetlen lett volna a cári Oroszországnak, a kis szláv népek patrónusának semlegesítése. Az Oroszország nagyhatalmi státuszának korlátozásáról vallott koncepciója jól beillt a Monarchia geopolitikai törekvéseibe is.

29 Aláhúzás az eredeti szövegben. Az eseményre vonatkozólag közlekedt nem sikerült kideríteni.

Cs. kifejtette, hogy engedményeket a nyugati hatalmaknak csak akkor tesz, ha a kölcsönök ügye valósággá válik.

Bánffy Miklós külügyminiszter kézzel írott feljegyzése. Tisztázott változat. MOL K 64 (Külügyminisztérium politikai osztályának rezervált iratai). Repertorizálatlan irat. Régi jelzet: Párttörténeti Intézet Archivuma 654 f. 3/2 ő.e.

2. sz.

Bánffy Miklós külügyminiszter feljegyzése második tárgyalásáról Georgij Vasziljevics Csicserin szovjet külügyi népbiztossal

Genova, 1922. május 2.

120/Res.Pol.

1922

Titkos

V. 10.

Genua. 1922. máj. 2.

Djelaleddin Arif Bey, az angorai kormány római követe,³⁰ kit fölkértem a találkozás legdiskrétebb rendezésére, értesít, hogy d.u. 3. órakor, Nowry Aziz török kereskedő házánál, Genua 19. Via Corsica II. em. fogunk találkozni.

Autómat hátrahagyva bérkocsin mentem oda.

Djelaleddin már ott várt, pár perc múlva megjött Csicserin. Nehány udvarias szó után Csicserin a tárgyra tért.

1. Kifejtette, hogy a Dnyeszteren folytonosan határsértések fordulnak elő, melyet a Soviet már soká nem fog tűrni, dacára különben teljesen békés³¹ indulatának. Amint egy újabb eset lesz, erélyesen vissza fogják katonailag utasítani és nem állnak meg többé a Dnyeszternél mint eddig, hanem beljebb fogják üldözni a betörőket, – talán Bucurest-ig. — Tudomása van, hogy Romania Petljura³² és Wrangel

30 Dzselaeddin Arif (1875–1930): török diplomata, 1921–1923 között római török nagykövct.

31 Aláhúzás az eredeti szövegben.

csapatokat szervez és támogat. Burkoltan megjegyezte, hogy a bolgárok lehetséges, hogy, — talán bandákkal — a Dobrudzsában föllépnek.

2. Kérdezte mi volna a mi álláspontunk. Azt feleltem, hogy előre megállapítani nem lehet, ha a dolog váratlanul jön. (Ily esetben csak akadályozni tudnám a román mozgósítást Erdélyben, ami azonban elég lényeges körülmény is lehet.) Ha idejében 1-2 hónappal előbb tudnám, többet is tudnék tenni. Kifejtettem, hogy bizonytalan időkre nem lehet irredenta szervezeteket tartani, mert elárulhatnak. Ezért kell előre tudni az időpontot.

(Csicserin ezt belátta.) Előzetes tudomás mellett sokkal többet lehetne tenni. (Székely csapatok lázadása, bandák szervezése mint Burgenlandban, eset[leg] közvetlen interventio rendfönntartás címén.) Természetes, hogy föllépésünk mérve a szomszédaink viselkedésétől és belső helyzetétől is függ. — Egy orosz sereg közelsége azonban, ahogy már a múltban láttuk, csillapítóan hat S.H.S. és Cs. Slov.-ra./

3. Csicserin azt kérdezte, mi volna a helyzet, ha az orosz támadás Lengyelország ellen menne. — (Azt feleltem, hogy ez esetben sokkal kevesebbet tehetünk, nem lévén határosak. Arra a kérdésre, hogy teljes neutralitásra számíthat-e, azt feleltem, hogy igen. Hadianyag szállításokat is hajlandók vagyunk megakadályozni, amennyiben a Nagyhatalmak nem kényszerítenek, de a kényszernek engednünk kellene, s legfeljebb sabotálás lehetséges.) — Kérdezte adhatok-e titkos, de írott neutralitási nyilatkozatot. — Minden írásbeli közlést megtagadtam.

(4. Kijelentettem, hogy bármely esetben a Kárpátokat tekintem a magyar határnak, amit Csicserin elfogadott.)

5. Az esetleges cooperációról beszélendő megegyeztünk, hogy Krestinsky berlini megbízott Soviet követnél³³ magyar megbízott oly levelet fog fölmutatni, mely a „Via Corsica”-i conversatio folytatására hatalmazza föl.

6. Csicserin érdeklődött a horvát és bosnyák helyzetre nézve. Elmondtam, hogy a helyzet élesebbé vált a mohamedánoknak a horvátokhoz való csatlakozása által.³⁴

32 Petljura, Szimon Vasziljevics (1877–1926) ukrán politikus, 1918–1919 folyamán az ellenforradalmi ukrán Központi Rada vezetője. 1919 végén katonai szövetséget kötött Lengyelországgal és csapataival a lengyelek oldalán részt vett a szovjet–lengyel háborúban. A szovjet–lengyel rugai békeszerződés megkötése után ukrán dőrczans alakulatok szervezését vezette.

33 Kresztyinszkij, Nyikolaj Nyikolajevics (1883–1938): szovjet–ukrán diplomata, 1921–1930 között berlini ügyvivő.

34 A boszniai muzulmánok érdekcit képviselő párt, a JMO a jugoszláv egységállam megalakulása óta tagja volt a kormánykoalíciónak. Az 1922. április 26-i új közigazgatási törvény elfogadása miatt, amely a bosnyákok számára előnytelen körzetekre osztotta fel az országot, kilépett a kormányszövetségből.

Ad.1. Stambolinsky bolgár min. elnökre megjegyeztem, hogy nem hiszek az ő segítségében, minthogy benyomásom szerint pacifista.³⁵ — Csupán a macedo-bolgár bandafőnökök jöhetnek számításba.³⁶

Ad. 2. Cs. eleinte úgy állította be a dolgot mintha ő nem tudhatná, mikor támadnak a románok a Dnyeszteren. Elég közeli időt tartott valószínűnek. Később belement a velünk való előzetes értesítkezésbe.³⁷

Ad. 4. Belső politikai szempontból megerősítette, hogy oly viszonyt fog tekintetbe venni, mint Estlanddal és az Angorai kormánnyal, tehát nem avatkozik a belső sociális és politikai ügyekbe.

Bánffy Miklós külügyminiszter kézzel írott feljegyzése. Tisztázott változat. MOL K 64, 10. csomó, 1924-24. tétel, 345–348. folio, 405/1924. sz.

A dokumentumból rövid idézetet közölt Karsai Elek: Számjeltávirat valamennyi magyar királyi követségnek. Bp., 1969. 311. p.; teljes terjedelemben megjelent: Ormos Mária: Bánffy-Csicszerin találkozó(k) Genovában 1922. In: Kutatási füzetek 4. Történelem doktori program JPTE, Pécs, 1998. 35–38. p.

-
- 35 Stambolijfszki, Alekszandar (1879–1923): bolgár politikus, a Bolgár Népi Földműves Szövetség vezetője, 1921–1923 között miniszterelnök. Belső reformjainak megvalósítása érdekében hajlandó volt elismerni Makedónia és Dél-Dobrudzsa első világháború utáni státuszát.
- 36 A bulgáriai szélsőjobboldali erők nem ismerték el Dél-Dobrudzsa és az első világháború idején Bulgária által megszállt Makedónia elszakítását. A belpolitikai életben jelentős szerepet játszó VMRO célja Makedónia Bulgáriával való egyesítése volt, a szervezet tagjai terrorcsoportokat alakítva fegyveresen küzdöttek ezért.
- 37 Az eredeti dokumentumban is így szereplő kifejezés. Bánffy minden bizonnyal az értesítés és érintkezés szavakat keverte össze.

Romantikus história vagy tudományos várkutatás?

Szatlóczi Gábor: *A rezi vár históriája. (A rezi váruradalom története).*

Rezi község Önkormányzata. Rezi, 2000. 94 p.

„Amily szükségesek és áldásosak voltak a várak védelmi szempontból, époly károsak egyéb tekintetekből. Hogy többet ne említsünk, a középkor féktelen természetű, csaknem vadultsággá fajult harcz-szomjas főurai váraik, erődjeik ellenállhatóságában bizva, gyakori rablásaik és pusztításaik miatt sokszor az egész vidék rettegett rémei voltak. Ezen u. n. rablóvárak nem egyszer a királyi tekintélylyel, a törvény szentségével is körömszakadtig daczoló dynastiák ősi fészkévé lőnek. Hazai történetünk több ily hatalmas főúr nevét őrizte meg, kik — mint a trencsényi Csák és Stibor vajda — az országban csaknem souverain fejedelemségeket alapítottak.” 1877-ben vetette papírra e nem csekély romantikus felhangot tartalmazó sorokat Czobor Béla a középkori Magyarország várainól szóló, két részben megjelent tanulmányában.¹ Szavai kiválóan illusztrálják keletkezésük korát és azt a felfogást, valamint érzelmi töltetet, amely eme objektumcsoport kutatását évtizedeken át meghatározta, átjárta. A 20. század első felében, közepén megjelent, várakkal foglalkozó és ekkorra majdhogynem csak a helytörténetírás keretei közé száműzött munkákban is tetten érhetők — talán épp a periférikus helyzetből adódóan — hasonló regényes szálak, sajnos nem egy esetben a tudományosság rovására. Mindezek okainak, hatásának bemutatása és elemzése azonban nem e sorok feladata. Ehelyütt pusztán a tény megállapítása szükséges: középkori váraink története iránt történettudományunk sokáig egyáltalán nem vagy csak alig érdeklődött. Pozitív változást az írott forrásokon alapuló várkutatás terén csak az elmúlt húsz-harminc esztendőben tapasztalhattunk.

Az 1970-es évek közepétől fogva elsősorban Engel Pál, Fügedi Erik, valamint Kubinyi András munkásságának eredményeképpen világossá vált, hogy váraink középkori történetének módszeres feltárása nem csupán helytörténeti jelentőségű eredményekkel kecsegtethet, hanem számottevő mértékben gazdagíthatja jog-, társadalom- és ún. köztörténeti ismereteink tárát is. Első munkáikat követően azonban egy ideig úgy tűnt, hogy az általuk megkezdett munkálatok folytatás nélkül maradnak, hosszabb időn át ugyanis újabb ezirányú eredmények nem születtek. Az utóbbi bő egy évtizedben azonban, köszönhetően részben a '90-es években

¹ Czobor Béla: Magyarország középkori várai. In: Századok 11. (1877) 602. p.

e témakörben példamutatóan megszerveződő régészettudomány (vö. *Castrum Bene* kötetek és Egyesület), részben pedig a Nyugat-Európában és a szomszédos országokban is meginduló kutatások eredményeinek, egyre több vártörténeti mű született. Ezeken felül nem feledkezhetünk el természetesen a legfontosabb munkáról: Engel Pál archontológiájáról sem, ami jelenleg az egyetlen, a középkori Magyar Királyság területének egészét felölelő történeti várkataszter is egyben. Azonban a felsorolt eredmények összeségét nézve is elmondható: a középkori várakat érintő forrásfeltárás és feldolgozás pillanatnyi szintje még messze elmarad a kívánatostól. Különösen, ha figyelembe vesszük azt, hogy átfogó szintézisek elkészítéséhez más úton nem juthatunk el csak az egyes várak, uradalmak és birtokosaik történetének aprólékos feldolgozásán át. Magyarországon mindezidáig ilyenek sajnos rendkívül csekély számban láttak napvilágot.

Ennek okán kell hallatlanul fontos és értékes kezdeményezésként értékelnünk Szatlóczki Gábornak a Zala megyei Rezi vár történetét bemutató művét. Lényeges hangsúlyoznunk egyúttal azt is, hogy Rezi esetében a Szerzőnek sikerült a szűkebb tudományos berkekben is alig ismert várra bukkannia, így olvasója joggal számíthat új és eddig publikálatlan eredményekre nem csupán Rezi, de akár az egész Északnyugat-Dunántúl történetét illetően is. Ebbéli reménységét alátámasztja a középkorról szóló fejezeteknek a kötet egészéhez képest tekintélyes mérete (a 94 oldalas munkából majdnem félszáz kizárólag a Mohács előtti időszakot érinti), illetőleg a rendkívül nagy számú (169 tételes) jegyzetapparátus léte is.

Tekintettel arra, hogy e sorok írója is különös vonzalmat érez váraink történetének feltárása iránt, érdeklődéssel vetette magát a Rezi középkori históriáját tárgyaló fejezetekre. Elolvasása azonban egynéhány kritikus gondolatot és általánosabb érvényű felvetést ébresztett, amelyek már nem csupán egy várat érintenek, hanem általában véve a tudományos várkutatás kérdéskörét és az e vizsgálódások eredményeit közkinccsé tévő munkákat. A jelen kötet ugyanis kiválóan illusztrálja a bevezető sorokban írottakat, nevezetesen, hogy hazánkban a várak történetét érintő munkák közül még számosan mindig inkább romantikus elemeket mutatnak föl, mintsem a tudományosság jegyeit. Mindennek következtében azután az ekként megszülető dolgozatok vajmi kevésbé jelentenek segítséget az adott tudomány-szak, valamint rokontudományainak művelői részére, nemkülönben pedig a szélesebb olvasóközönség számára is félrevezetőek lehetnek. De tekintsük át mire is értendő mindez kézzelfogható példán: Rezi vár középkori történetének jelen feldolgozásán bemutatva!

Természetesen cseppet sem vethető a Szerző szemére, hogy a bevezető sorokkal ellentétben (3. p.) sem az 1440-es évek I. Ulászló és Erzsébet közötti harcai-

nak történetére, sem pedig a várháborúkra vonatkozóan nem sikerült az általa kitűzött teljesség elérése. Későközépkori okleveles anyagunk jelenlegi feltártsági szintjének ismeretében ez majdhogynem lehetetlen is lett volna, különösen egy személy számára. Hasonlóképpen csak szerény, de mindenképp helyénvalónak látszó ellenvetések hozhatók föl a mű szerkezetét illetően. Első olvasásra ugyanis nehezen dönthető el, hogy népszerűsítő kiadvánnyal vagy tudományos jelleget öltő publikációval van-e dolgunk. A munka végén található monda- és anekdota-gyűjtemény az első változat felé mutatna, azonban a már említett jegyzetanyag nem csekély volta, a bevezető sorok, a számos latin nyelvű idézet, valamint az irodalomjegyzék már az utóbbi elképzelést erősítik. Emiatt a kötetet végeredményben tudományos célzatú produktumnak kell tekintenünk.

Az eddigi fejtegetések azonban jelentéktelenek a munka tartalmát illetőekhez képest. Mivel a rendelkezésemre álló terjedelem csekély, ezért csak néhány észrevételt iktatok ide, amelyek vagy szorosan a munka adataihoz kapcsolódnak vagy pedig jól megragadható általánosabb jelenségek irányába mutatnak.

A vár Árpád-kori történetét tárgyalva az 1255-ös Rezi, mint *terra castrensium* kitélt talán szerencsésebb lett volna várnépbeliek, mintsem várjobbágyok földjeként értelmezni és fordítani (5. p.). A várjobbágyi státus ugyanis lényegesen eltért a várnépekétől, s bizonyos határok között valóban lehetőséget adott földbirtoklásra.² Továbbblépve, de még az Árpád-koron belül maradván, a Szerző a kérdésnél, amelyben kitér Alsó-Tátika és Rezi várak egyértelmű különbözőségére, Kaplony-nembeliként azonosítja Zlandus (a kötetben: Zlandus) veszprémi püspököt (8. p.), jóllehet róla a kutatás legújabbán kimutatta, hogy a Ják-nemzettségéből származott.³ Ugyanennél az exkurzusnál túlságos hangsúlyt kap a Szerző azon véleménye, amely szerint rendkívül fontos Rezi és Tátika várak korai periódusainak elkülönítése, amelyeket — véleménye szerint (9. p.) — eleddig számosan összekeverték. Valójában e két vár korai története egyértelműnek tekinthető elválasztását már megtalálhatjuk Fügedi Erik 1977-ben megjelent vártörténeti munkájában, illetőleg Engel Pál említett adattárában is.⁴ Hasonlóképpen vitatható az az állítás is, miszerint a lakótornyok építése Magyarországon csak az 1260-as években kezdődik el,

2 *Zsoldos Attila*: A szent király szabadjai. Fejezetek a várjobbágyság történetéből. Bp., 1999. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 26.) 112–157. p.

3 *Ráczy György*: A Ják nemzettség és monostoralapításai I–II. In: *Vasi Szemle*, 54. (2000) 7–26., 159–181. p.

4 *Fügedi Erik*: Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon. Bp., 1977. (Értkezések a történeti tudományok köréből 82.) 182., 204. p. *Engel Pál*: Magyarország világi archontológiája 1301–1457. I–II. köt. Bp., 1996. /*História Könyvtár. Kronológiák, adattárak 5./ I. köt. 399., 441. p.*

főleg magánkezdeményezésre (9. p.). Nos, többek közt az éppen ekkortájt felépült Visegrád királyi tornya (Salamon-torony) vagy a már ennél korábban álló esztergomi ún. Fehér-torony, mint ellenpéldák is mutatják, hogy e kérdésben a régészeti szakirodalom bevonásán túlmenően árnyaltabb megfogalmazásra lett volna szükség. Már csak azért is, mert általában véve a várépítés magyarországi fellendülése pontosan ezekre az esztendőkre keltezhető, ezért a Reziben feltárt lakótorony — ha korai magánváraink esetében ezek az építmények egyáltalában lakótoronyként azonosíthatóak — feltűnésében sem biztos, hogy különösebben hangsúlyozandó egyedi esetet kell látnunk.

A 11. oldalon a vár építési korának meghatározásával összefüggésben olvashatjuk, hogy az építkezésre bizonyosan 1291 után kerülhetett sor, mivel a várat egy Rezit is érintő határjáró oklevél még nem említi. Minden jel arra mutat azonban, hogy az *argumentum e silentio* elv alkalmazása e helyütt óvatosságot igényel. Engel Pál kutatásaiból tudjuk, hogy az Anjouk által — ugyan nem kitalált, de — az egész országra kiterjedően bevezetett váruadalmi struktúra elterjedése előtt nem kérhető számon az okleveleken minden egyes, már álló vár fölemlítése.⁵ Azok ugyanis ekkor még nem minden esetben játszottak döntő szerepet a környékbeli birtokok, falvak életében sem gazdaságilag, sem pedig politikailag, ennél fogva egy-egy határjárás megfogalmazójának olykor bizony értelmezhetőbb volt egyetlen tó vagy út megjelölése, mint a határtól sokszor távolabb álló, ekkoriban még nem egyszer csupán egyszerű tartozéknak tekintett váré.

Tovább lépve, Mircea havasalföldi vajda, illetve felesége esetleges zálog címén való rezi birtoklásának lehetőségét okleveles adataink tükrében el kell vetnünk (17. p.). Pontosan a Szerző által idézett, 1400-ban kelt oklevél végén ugyanis, amelyben Zsigmond király felszólítja a vajda feleségét, hogy a keszthelyi királyi népeket ne háborgassa és a tomaji vámnál azokat ne vámostassa, illetőleg a keszthelyiek kiváltságait megerősíti, épp az uralkodó utal arra, hogy Reziben ekkor már saját várnagyai parancsnokolnak.⁶ A keszthelyiek és a meg nem nevezett asszony közti kapcsolatot pedig az jelentheti, hogy az oklevél címzetje: a vajda felesége nagy valószínűséggel Lackfi-leány, azaz a Rezit 1397/98-ig birtokló család tagja volt.⁷ Ekként kerülhetett tehát a vajda neve kapcsolatba a várral: a király — a kor-

5 Engel Pál: Töprengések az Árpád-kori sánccvárok problémájáról. In: Műemlékvédelem, 31. (1987) 9–14. p.

6 *Et premissa omnia fidelibus nostris, castellanis castri nostri Rezi nunc constitutis et in futurum constituendis iniungimus et firmiter committimus inviolabiliter observare.* Zala vármegye története. Oklevéltár I–II. köt. Szerk.: Nagy Imre–Véghely Dezső–Nagy Gyula. Bp., 1886–1890. (a továbbiakban: ZO) II. köt. 299–300. p.

7 Vö.: Mályusz Elemér: Zsigmond király uralma Magyarországon. Bp., 1984. 112. p.

szellemet ismervén csodálkozni sem kell — nem az asszony nevét íratta mandátumába, hanem férje után szólította meg.

Rezi 1401–1406 közötti akár csak ideiglenes királyi birtoklását egyelőre fenntartással kell kezelni (18. p.). A Szerző által idézett 1406-os, Eberhard zágrábi püspököt ismételt királyi adományokkal elhalmozó oklevélben Rezi egyáltalában nem szerepel! Abban kizárólag csak Tátikáról és Keszthelyről esik szó.⁸

Az 1408-as levelesítő jegyzék felemlítése és olybá való feltüntetése, miszerint Garai nádor azért tartott volna Zala megyében közgyűlést, mert ott elharapódzott a bűnözés, erősen félrevezető (19. p.). A nádori közgyűlések kétségtelenül a bűnözés visszaszorítását is szolgálták, de legalább ilyen fontosnak, ha nem fontosabbnak kell tartanunk jogszolgáltató szerepüket. Ami pedig magát a zalai *proscriptio*s jegyzéket illeti: a kor hasonló forrásaival összevetve szinte semmi érdemleges következtetés levonására nem ad módot Rezi várával kapcsolatban, legalább is, ami a közbiztonságot illeti. Más vidéken, más uradalomban is találhatunk ennyi gonosztevőt okleveleinkben.⁹

A kései középkort ismertető szakaszok első olvasásra egy kibővített regesztagyűjtemény érzetét keltik (pl. 28–30. p.), bár e szerkezeti megoldás alkalmazására maga a Szerző utal az Előszóban. Mindazonáltal némileg jobb szerkesztéssel talán plasztikusabbá, de mindenképpen könnyebben értelmezhetővé lehetett volna alakítani a vár e korszakát bemutató részeket. Sokszor logikai kapcsolatot alig felmutató adatok követik egymást szigorú kronológiai rendben: hol egy hatalmaskodás lejegyzése, hol pedig egy adomány kerül az olvasó elé (pl. 28. p.), ennél fogva pontosan a bevezető sorokban felvázolt cél sikkad el: Rezi vár és birtokosainak története. A 26–27. oldalon egy alkalommal az időrend is megszakad!

Gersei Pető Miklós és János 1490-ben megosztottak birtokaik egy jelentékeny része felett. Az erről közvetve tudósító levél azonban, amelyet a Szerző is fölhasznál (31. p.)¹⁰, kizárólag a tátikai, kemendi és márványkői vár feletti osztályról tesz említést, Reziről egy szót sem ejt. Ennek ellenére a Rezi feletti osztályt tényként kezelni — ha arra más okleveles bizonyíték nincs, márpedig a hivatkozások sorában ilyenre nem akadhatunk —, s mindezt csupán azzal alátámasztani, hogy a felosztott birtokok sorából Rezi *...feltehetően nem maradt ki...*, a közös tulajdonban

8 Zsigmondkori Oklevéltár. I–VII. köt. Szerk.: Mályusz Elemér – Borsa Iván. Bp., 1951–2001. II. köt. No. 5118.

9 Vö.: *Tringli István*: Jagelló-kori levelesítő jegyzék Zalából. In: *Levéltári Közlemények*, 69. (1998) 3–31. p. *Solymosi László*: Szabolcs és Bereg vármegye gonosztevőinek lajstroma 1435-ből. In: *A nyíregyházi Jósza András Múzeum évkönyve XLII.* (2000) Főszerk.: Németh Péter. Nyíregyháza, 2000. 139–147. p.

10 Ld.: ZO II. köt. 631. p.

meghagyott birtokok általános gyakorlatának mellőzésére, ugyanakkor a forrástól való indokolatlan eltávolodásra utal (31. p.).

Elismerendő és ötletes gondolat a vár falán fellelhető sérülésnyomokat az 1490. évi novemberi császári hadjárattal összefüggésbe hozni, mindamellet egy több évszázadon át használatban állott, hadi célokat is jócskán szolgáló objektum esetében talán nagyobb körütekintést igényel egy efféle kapcsolat föltételezése, illetőleg ilyen elképzelés kritika nélkül más munkából való átvétele, ahogy a jelen esetben is történt (32. p.). E kérdésben a vár kutatását végző régészek hivatottak végleges állást foglalni, pusztán írott adatok alapján e téren nehéz bizonyítható véleményt megfogalmazni.

A 32. oldalon idézett adat, miszerint Kinizsi Pál vázsonyi vára ellenállt volna 1490 őszén Miksa hóditó hadainak, minden jel szerint további megfontolásra érdemes. Bonfinitől ismerünk ugyanis egy feljegyzést, amely arról tudósít, hogy a németektől elfoglalt Vázsonyt Kinizsi személyesen vette vissza.¹¹

Nem csupán a forráskezelés következtetlenségei, hanem a pontos megfogalmazás hiánya is nehézséget okozhat a munka használójának A Szerző alábbi mondatai ugyanis kissé problematikusak: *Mivel a Fenéki család utolsó sarjának Ferencnek maradékai nem voltak, így már életében jó előre felkérte Gersei Pethő Miklóst örökösének. Mikor 1491-ben Fenéki Ferenc meghalt, a kihalt család nemesi birtokai a törvények szerint a királyra szálltak. Tőle aztán bárki felkérhette adományra, és akinek a legtöbb joga volt reá, rendszerint az is kapta meg* (34. p.). Első pillantásra kissé meglepő a koronára háramlott birtokok, mintegy jogi árverésének elmélete, azaz, hogy a „több joggal” rendelkező személyé lett volna az urát veszített birtok. Későközépkori forrásainkból világosan kitűnik, hogy a rendszer nem hasonlított az imént leírtakhoz. Egyrészt a király önállóan döntött (tanácsadóival persze) például az adományos (nem egyszer egymásról csak később tudomást szerző adományosok) személye felől, másrészt pedig a háramlás pillanatában már számos alkalommal egy-egy mágnásclád vagy annak előkelő familiárisa szemelte ki a tulajdonos nélküli birtokot és szerezte meg azt, másoknak ezzel úgyszólván esélyt sem hagyva.

Külön szakasz foglalkozik a várnagyokkal és kapitányokkal (39–41. p.). Ebben ezek funkciójáról találunk információkat, elemzéseket, azonban a fejezet legvégén szereplő várnagyi, kapitányi lista erőteljesen hiányosnak tekinthető. Egyfelől nem szerepelnek benne a pontos dátumok (hónap, nap) csak az évek, másfelől pedig az egész kötetben nem sikerült felfedezni Engel Pál már hivatkozott archontológiáját,

¹¹ *Antonius de Bonfinius: Rerum Ungaricarum decades*. Edidit: I. Fögel et B. Iványi et L. Juhász. Tomus IV. Bp., 1941. V–II–29.

amelynek Rezire vonatkozó adatai tehát a kötetből kimaradtak. A 40. oldalon egy mondaton belül, azonos jelentésben szerepel a prefektus, a tisztartó és az udvarbíró fogalom, holott ezek a kései középkorban, korai újkorban már jól elkülöníthetők, feladat- és hatáskör tekintetében egyaránt!¹²

Fontos külön kitérni az irodalom- és hivatkozás-jegyzékre. Sajnos meg kell állapítani, hogy e két lista olvasásakor jelentékeny, a munka használhatóságát megkérdőjelező hiányosságokkal találkozhatunk. Nem lehet kétséges, hogy az irodalomjegyzékben megtalálható, önmagában álló 'Korai Magyar Történeti Lexikon' tétel, illetőleg a főszövegben egy-egy konkrét oklevélre való hivatkozáskor a lábjegyzetekben nem egyszer: 'Hazai Okmánytár I–VIII Győr, Bp. 1865–91' formában megjelenő hivatkozás vajmi kevésbé felel meg a munka olvasói számára. Talán szerencsésebb lett volna jó előre eldönteni — ahogyan arra korábban utaltam —, hogy ki lesz e kötet célközönsége. Amennyiben ugyanis turisztikai, ismeretterjesztő kiadványnak készült, akkor a fenti hivatkozások teljességgel fölöslegesek, hisz a szűkebb szakmában kevésbé járatosak számára segítséget ezek nem jelentenek. Ugyanakkor láthattuk: a több mint másfélszáz tételes jegyzetapparátus éppenséggel a fentiekkel ellentétben a munka tudományos jellegét domborítja ki. Ez esetben viszont — épp a tudományosság egyik sarokpontjának megfelelően — elengedhetetlenül fontos lett volna a hivatkozások pontos elkészítése. Mindezen felül a betűrend tökéletes hiánya is megnehezíti az érdeklődő tájékozódását. Az apparátusok figyelmes áttekintése azonban más gondolatokat is ébreszthet azok olvasójában.

Sajnálatos, de az utóbbi években nem egyszer megfigyelhető volt a jelenség, miszerint levéltári kutatások számos esetben maradtak el oly témák feldolgozása-kor, amelyek pedig okvetlenül megkövetelték volna az addig fel nem tárt kéziratok források rendszerezett összegyűjtését, jóllehet mindennek elvégzéséhez kiváló módszertani segítség is a kutatás rendelkezésére áll.¹³ A jelen esetben is ezt a hiányosságot kell megállapítanunk, noha szerencsés módon éppenséggel e vidék várai történetének szisztematikus föltárása messze túlvezethet Zala, Vas és Veszprém vármegyék határain, többek közt a társadalom- vagy a köztörténet művelése számára nyújtva ezzel biztos alapot. Vitathatatlan tény: a jelen kötet.lábjegyzeteinek sorában számos alkalommal előfordul ugyan Holub Józsefnek „Zala vármegye tör-

12 *Kenyeres István*: A végvárok uradalmainak igazgatása és gazdálkodása a 16. században. In: *Századok* 135. (2001) 1368–1370. p.

13 *Solymosi László*: A helytörténet fontosabb középkori forrásainak kutatása és hasznosítása. In: *Történelmi Szemle*, 18. (1976) 125–155. p.

ténete a középkorban” című, 1933-ban elkészült, a megye településeire vonatkozó oklevelek adatait tartalmazó kézirata, de Rezi esetében, mint ahogyan más települések esetében sem, egy regeszta-tár korántsem jelentheti a kutatás végső állomását. Noha Holub gondosan összegyűjtötte az egyes megyebéli településekre vonatkozó okleveles anyagot, s azt regeszták formájában rendszerezte is, két dolgot azonban nem szabad elhanyagolnunk. Kézirata egyfelől a megyemonográfia adattári részének, jelen formájában még nem kiadásra szánt alapja, ráadásul az 1930-as években ő sem juthatott el a korban már ismert összes levéltárba. Másfelől pedig napjainkban a Holub által maximálisan elérhető okleveles anyag mintegy másfél-kétszerese áll a kutatás rendelkezésére, továbbá évek óta számítógépes adatbázis is megkönnyíti az abban való búvárkodást. Figyelmünket a már nyomtatott formában elérhető okleveles anyagra is kiterjesztve hozzátehetjük: a hivatkozások közt sajnálatos módon a legalapvetőbb forrás- és regesztakiadvány-sorozatokat sem lelhetjük föl (pl. Zsigmondkori Oklt., Anjoukori Oklt. stb.). Mindezek fényében tehát különösebb kockázat nélkül állítható: a recenzált kötetben szereplő információkon túl bőséggel lehetne még találni ismeretlen okleveleket Rezi vára és főleg uradalma középkori történetére vonatkozóan. Ha pedig a vártól kicsit jobban kitekintünk a birtokosok felé is, akkor a Gersei Pethő család történetét érintő és máig ki nem aknázott okleveles anyag igencsak tekintélyesre duzzad.¹⁴

Ugyancsak ide kívánczik egy további módszertani megfigyelés is. A kötet végigolvasása és a fentiek figyelembevétele mellett látható: a jelen munka erőteljesen támaszkodik Holub regeszta-gyűjtésére, ugyanakkor annak is tanúi lehetünk, hogy néhány fentebb idézett alkalommal még a kiadott források adatai sem jelentek meg e feldolgozásban. Mindez arra mutat, hogy itt is a regesztákból származnak az információk, s azok egyetlen alkalommal sem lettek összevetve az eredeti oklevelekkel vagy azok kiadásaival. Együttvéve tehát a regeszták, mint forrásokként történt kizárólagos alkalmazását kell megállapítanunk. Ezzel összefüggésben nehéz elhallgatni azt az észrevételt, hogy a napjainkban egyre inkább elterjedni látzó regeszta formában történő forrásközlés bizonyos mértékű veszélyeket hordozhat magában. Hangsúlyozva, hogy a források e típusú közzététele ma már valóban nélkülözhetetlen, egyszersmind azt sem szabad felednünk, hogy az eredeti oklevelek megtekintése egy-egy feldolgozás elkészítéséhez — a fentiek is bizonyítják mindezt — továbbra is mellőzhetetlen. A számos regesztaközlés mindehhez hatalmas segítséget nyújt ugyan, de az eredeti iratokat e kiadások *egyáltalán nem*, vagy csak bizonyos korlátok közt pótolhatják.

¹⁴ Magyar Országos Levéltár. Diplomatikai Levéltár. 91101–94056. In: *Borsa Iván: A Mohács előtti gyűjtemény*. Bp., 1972. (Levéltári Leljárak 54.) 93. p.

Befejezésül néhány apróbb hiányosságra kell kitérni, amelyek a mű tartalmát lényegileg nem befolyásolják, ugyanakkor figyelmesebb szerkesztéssel talán elkerülhetőek lettek volna. Ezek sorát Könyves Kálmán királyunk 1113. évi oklevelének egy részlete nyitja (6. p.), amelyben a Szerző által idézett szöveg (...*in monte Rezy cum villa streca ibi alter terminus terra est...*) egyáltalában nem utal erdőgazdálkodásra, ellentétben azzal, ahogy az a kötetben szerepel. Albi Rudolfot a magyarországi történeti irodalom inkább Albeni néven ismeri (17. p.). A 21. oldalon található pálos monostort is előnyösebb lett volna kolostorként megjelölni, ahogyan könnyebben értelmezhető lett volna az asztalnokmester méltóságánév a 23. oldalon szereplő asztalmester helyett. 1448-ban a Gersei Pethók familiárisa az oklevél eredeti szövege szerint nem Uzsa Bálint, hanem e Bálint fia: László volt (26. p.), s ugyanekkor a Zala megyei Szentgyörgy várában csak Csapi András volt a várnagy, Máté nem!¹⁵ A nem kimondottan történelmi érdeklődésű, különösen régióbeli olvasó számára pedig informatívabb lett volna, ha a szövegben szereplő helységnevek kivétel nélkül azonosított, mai formát kapnak, ahol persze erre lehetőség van (pl. 28. p.: Thoty helyet Tóti — Lengyeltóti, Somogy m.), 30. p.: Unyani helyett Unyomi — Balog- és Nemesunyom, Vas m.). Gersei Pető János valóban jelen volt az 1490-es farkashidai egyezmény aláírásánál, azonban zászlósúrunk csak fenntartással nevezhetjük. Neve ugyanis a „klasszikus” banderiatús urak 1498/22. tc. általi felsorolásából hiányzik, s csak az 1502. és az 1505. évi országgyűlésről tudjuk kimutatni báróként (33. p.). Végezetül meg kell említeni, hogy a sajtóhibák száma sem elhanyagolható (pl.: 3., 4., 9., 17., 19., 21., 24., 25., 27., 35., 39., 40. p.)

Ami a kötet utolsó harmadát kitevő koraújkorai szakaszokat illeti, minthogy jelen sorok írója e korszakban kevésbé mozog otthonosan, ezért részletesebb ismeretésbe bocsátkozni nem szándékozik. Annyit azonban fontosnak érez megjegyezni, hogy a kései középkornál is közismerten sokkalta bőségebb forrásviszonyokat fölvonultató 16. század történetét tárgyaló fejezetekhez tartozó lábjegyzetekben kizárólagosan két, néhány száz magyar nyelvű misszilizist tartalmazó forráskiadványt lehetünk fel. Erről a Szerző az Előszóban a következőket írja: *Sajnálatos tény, hogy Rezi váráról csak nagyon kevés okleveles adat maradt fenn. A török-kor pedig szinte csak Pethő János és Csányi Akos levelezéséből ismert.* A recenzens azonban ezzel szemben kénytelen felhívni a figyelmet arra, hogy néhány levéltári repertórium rövid áttekintése után is bizonyosan állítható: ennél lényegesen több forrást őriznek a 16. századi Nyugat-Dunántúlra, a Gersei Petőkre és persze Rezure vonatkozóan a Zala és Veszprém megyei levéltárak, valamint a Magyar Or-

15 ZO II. köt. 542. p.

szágos Levéltár raktárai, az erre az időszakra már páratlanul gazdag forrásbázist jelentő bécsi levéltári együttesekről nem is szólva. Az uradalom Mohács utáni történetének vizsgálatához pedig pótolhatatlan segítséget nyújtottak volna a 16. század közepétől fennmaradt tized- és rovásadó-jegyzékek is.

A fentiek fényében tehát elmondható: Rezi vára középkori és koraujkori történetének e feldolgozása számos nézőpontból nem felel meg a téma feltárásával kapcsolatosan joggal támasztható általános elvárásoknak: úgy a szakirodalom, mint az alapvető nyomtatott és kéziratos levéltári források kimerítő föltárásával és rendszerező bemutatásával is adós marad. A címben megjelölt feladatot, az uradalom történetének bemutatását sem sikerült maradéktalanul teljesítenie. Ugyanakkor, és ezt is fontos aláhúzni, témafelvetésével talán újabb lendületet adhat az eddig mintegy Csipkerózsika-álmát alvó magyarországi, nem régészeti — hisz azok több-kevesebb lendülettel, de folynak —, hanem inkább az írott forrásokra építő várkutatásoknak. Azon fölül pedig megjelenésével alapot nyújt Rezi vár históriája további kutatásához, amelynek, és a fentiek mind erre igyekeztek rámutani, mindenképpen érdemes folytatódnia. Mindezek eredményeképpen talán nem is oly sokára a vár és a Gersei Petők történetének, joggal a hiánypótló jelzőre számot tartó, modern és tudományos igénnyel készült összefoglalását is a kezünkbe vehetjük.

Horváth Richárd

Tartalom

Tanulmányok

- Varga Szabolcs:*
A devecseri Choronok 259
- Csaplár Krisztián:*
Nopcsa Ferenc báró és a Monarchia albániai politikája
1910–1911-ben 311
- Horváth Sándor:*
Gyermekvállalás, abortusz, születésszabályozás
Sztálinvárosban 361

Forrásközlés

- Seres Attila:*
Magyar–szovjet titkos tárgyalások Genovában 1922-ben. 397

Könyvismertetés

- Szatlóczki Gábor:*
A rezi vár históriája
— Ism.: *Horváth Richárd: Romantikus história
vagy tudományos várkutató?* 413

Szerzőink figyelmébe

1. A kéziratot számítógépen (IBM, lehetőleg WinWord 2.0-ás vagy 6.0-ás verzióban) elkészítve, lemezen kérjük benyújtani, mellékelve egy példányban a kinyomtatott kéziratot is.
2. A lábjegyzetek folyamatosan számozva, önálló szöveggént a dolgozat végéhez csatolva készüljenek.
3. A kéziratban az évszázadokat — idézetek, tanulmány- és könyvcímek stb. eredeti előfordulásának kivételével — római számmal tüntessék fel.
4. A forrásmegjelölésnél pontos levéltári, kéziratári és bibliográfiai adatokat kérünk (csak a szerző nevét kurziváljuk, az összeállítókét és a címet nem!).
5. Optimális terjedelműnek (jegyzetapparátussal együtt) a 0.5-1.5 íves kéziratokat tekintjük (kb. 45 000 „n”).

Hivatkozások elkészítése a Fonsban megjelenő dolgozatokhoz

Részletesen: Fons, 2. (1995) 2. sz. 259–267. p.

1. Hivatkozás a kiadvány egészére

- a) *Szerző(-k)*: Cím. Kiad. száma. Köt. száma. Megjelenés helye, éve. (Sorozat címe, kötet száma)
- b) A háromnál több szerző által írt mű címe. Szerk.: Neve. Kiad. száma. Köt. száma. Megjelenés helye, éve. (Sorozat címe, kötet száma)

2. Hivatkozás a kiadvány egy részére

- a) *A tanulmány szerzője (szerzői)*: A tanulmány címe. In: A tanulmánykötet szerzője: A tanulmánykötet címe. Kiad. száma. Köt. száma. Megjelenés helye, éve. (Sorozat címe, kötet száma)
- b) *A tanulmány szerzője (szerzői)*: A tanulmány címe. In: A tanulmánykötet címe. Szerk.: Neve. Kiad. száma. Köt. száma. Megjelenés helye, éve. (Sorozat címe, kötet száma)
- c) *A folyóirateikk szerzője*: A cikk címe. In: A folyóirat címe, Évfolyam arab számmal. (Év) sz.[= szám] Hivatkozott hely p. (vagy terjedelem -tól -ig p.)

A jegyzetekben alkalmazott rövidítések: Bp., köt., bőv., jav., átdolg., kiad., s. a. r., vö., uő., uo., i. m., l. [= lásd], jz. vagy jegyz.